

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**KADIZÂDE MEHMED İLMÎ EFENDİ'NİN NUSHÜ'L-HÜKKÂM ADLI ESERİ
(TAHLİL VE METİN)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatice KESKİN

TARİH ANABİLİM DALI

YENİÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Zeynep AYCIBİN SEYİTKIRAN

EKİM 2019

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**KADIZÂDE MEHMED İLMÎ EFENDİ’NİN NUSHÜ’L-HÜKKÂM ADLI ESERİ
(TAHLİL VE METİN)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

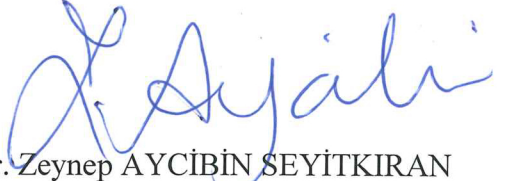
Hatice KESKİN

**TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ PROGRAMI**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Zeynep AYCIBİN SEYİTKIRAN

EKİM 2019

Hatice KESKİN tarafından hazırlanan Kadızade Mehmed İlmî Efendi'nin Nushû'l-hükkam Adlı Eseri (Talil ve Metin) adlı bu tezin yüksek lisans tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Zeynep AYCIBİN SEYİTKIRAN
Tez Danışmanı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Doç. Dr. Zeynep AYCIBİN SEYİTKIRAN

Üye : Prof. Dr. Ömer İŞBİLİR

Üye : Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (Medeniyet Ünv.)

Üye :

Üye :

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak yazılmıştır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Adı-Soyadı

İmzası

NUSHÜ'L-HÜKKÂM SEBEBÜ'N-NİZÂM

ÖZET

Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî tarafında kaleme alınan *Nushü'l-hükkâm Sebebü'n-nizâm* adlı eser, önce Kuyucu Murâd Paşa'ya daha sonra ise Sultân Ahmed'e sunulmuştur. IV. Murâd döneminde ise eser yeniden yazılmıştır. *Kur'ân-ı Kerim* dayanak kabul edilerek; hadisler, kıssalar manzumeler ile adalet, rüşvet, cömertlik, emaneti ehline vermek gibi pek çok konu ele alınmıştır. Çalışmamızın amacı eserin neşrini yaparak araştırmacıların hizmetine sunmaktır.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde müellifin hayatı ve eserleri, eserin metinde adının geçtiği yerler, telif tarihi, telif sebebi, kime sunulduğu, muhtevası, nüshaların mukayesesi, kaynakları, tesirleri, dil ve üslup özellikleri ile kaynak değeri belirtilmiştir. İkinci bölümde ise eserin neşri yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Sofyalı Kadızade Mehmed İlmî, Nushü'l-hükkâm, Nasihatname, Siyasetname.

NUSHÜ'L-HÜKKÂM SEBEBÜ'N-NİZÂM

ABSTRACT

Nushü'l Hükkâm Sebebü'n- nizâm which was written by Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî was first presented to Kuyucu Murâd Pasha and then to Sultân Ahmed. It was rewritten during the reign of Sultân Murâd IV.

Koran was accepted as the base and many subjects; such as justice, bribery, generosity, intrust to cagno cente were discussed in the first chapter. In the second chapter, the work's publishing was presentend.

Keywords: Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî, Nushü'l Hükkâm, Nasihatnâme, Siyasetnâme.

ÖNSÖZ

Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî, çok tanınan bir şahsiyet değildir. Sofya’da dünyaya gelmiş, Ayasofya Camii cuma vaizliğine atanmıştır. Burada yapmış olduğu vaazlar halk tarafından çok ilgi görmüştür. IV. Murâd döneminde nasihatname ve siyasetname türü eserlerin çokluğu içinde Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî de iki ayrı nasihatname kaleme almıştır. Bunlardan biri; *Mesmû’atü’n-nekâyah mecmû’atü’n-nesâyih*, diğeri ise bizim de üzerinde çalıştığımız *Nushû’l-hükkâm Sebebü’n-nizâm nâm*’dır.

Araştırmalarımız neticesinde *Nushû’l-hükkâm*’ın beş nüshasını tespit ettik. Nüslardan dördü Süleymaniye Kütüphanesi’nde, biri ise İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.

Tezimizde Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunan Aşir Efendi koleksiyonundaki nüshayı esas aldık. Çalışmamızın birinci kısmında Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî’nin hayatı ve eserleri, *Nushû’l-hükkâm*’ın nüshaları; telif tarihi, telif sebebi, kime sunulduğu, muhtevası, nüshaların mukayesesi, kaynakları, tesirleri, dil üslup özellikleri, kaynak değeri üzerinde durduk. İkinci kısımda ise eserin metnini verdik.

Uzun ve meşakkatli çalışmamız süresince beni destekleyip yoğun mesaisine rağmen bana vakit ayırarak çalışmamızda yol gösterici olan danışman hocam Doç. Dr. Zeynep Aycibin Seyitkiran’a teşekkürlerimi sunarım. Farsça beyitlerin ve Arapça bazı ibarelerin okunmasında bilgisine müracat ettiğim bölümümüzün araştırma görevlisi Sadık Tezin’e müteşekkirim. Arapça hadis ve sözlerin tercümesinde yardımcı olan Yakup Yakar’a, Mihriban hanıma teşekkür ederim. Yıllardır hep dostluğuyla yanımda olan ayrıca bu yorucu süreçte de manevi desteğini hiç eksik etmeyen arkadaşım Havva Turan ve beni hep yüreklendiren bilgilerini paylaştan Alime hanım ile maddi manevi desteğini hiçbir zaman benden esirgemeyen eşim Mustafa Keskin’e sonsuz teşekkürler ederim.

Hatice Keskin

İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	v
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	x
1.GİRİŞ-SİYASETNÂME TÜRÜ ESERLER VE BUNLARIN ÖNEMİNE DAİR.....	1
2.SOFYALI KADIZÂDE MEHMED İLMÎ HAKKINDA.....	8
2.1. Hayatı.....	8
2.2. Eserleri.....	10
2.2.1 <i>Mesmû'atü'n-nekâyhimecmû'atü'n-nesâ'ih</i>	10
2.2.2 <i>Tâcü'r-resâ'il ve minhâcü'l-vesâ'il</i>	11
2.2.3 <i>Nushü'l-hükkâm</i>	12
2.2.3.1 Eserin adı.....	12
2.2.3.2 Telif tarihi.....	13
2.2.3.3 Telif sebebi.....	13
2.2.3.4 Kime sunulduğu.....	15
2.2.3.5 Muhtevası.....	16
2.2.3.6 Nüshaları ve nüshaların mukayesesı.....	18
2.2.3.7 Kaynakları.....	24
2.2.3.8 Tesirleri.....	25
2.2.3.9 Dil ve üslup özellikleri.....	25
2.2.3.10 Kaynak değeri.....	26
3. SONUÇ.....	28
4. METİN TESİSİNDE İZLENEN YOL.....	29
5. METİN.....	30
KAYNAKLAR	154
ÖZGEÇMİŞ.....	157

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: <i>Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi</i>
E.	: Esad Efendi nüshası
ed.	: Editör (Türkçe eserler için)
ed. By.	: Editör (İngilizce eserler için)
H.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
Ktp.	: Kütüphanesi
nşr.	: Neşreden
nr.	: Numara
p.	: Sayfa (İngilizce eserler için)
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
T.	: Topkapı nüshası
TSMK	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
vr.	: Varak
YÖK	: Yükseköğretim Kurulu

1. GİRİŞ-SİYASETNÂME TÜRÜ ESERLER VE BUNLARIN ÖNEMİNE DAİR

Devlet, insanoğlunun ortaya koyduğu en önemli toplumsal organizasyondur. Tarih öncesi avcı-toplayıcı insan topluluğundan, yerleşik tarım toplumuna geçişle birlikte bir arada yaşama ihtiyacından ortaya çıkan devlet, sosyal teşkilatlı bir yapıya sahiptir. Belli bir toprak parçası üzerinde yerleşmiş insan topluluğunu idare ve kontrol etmek güçlü ve dirayetli bir yöneticiye sahip olmayı gerektirir. Bundan dolayı tarihte devlet yöneticilerine öğüt veren, yol gösteren edebi eserler kaleme alınmıştır. Bunlar, siyasetnâme veya nasihatnâme olarak tanımlanmıştır.

Siyasetnâme, devlet yönetimiyle alakalı eser anlamına gelmektedir¹. Bu eserler; Arap, Fars, Hint ve Türk edebiyatlarında devlet adamlarına yöneticilik sanatına ilişkin bilgiler veren yapıtların genel adıdır. Siyasetnâmeler bizzat hükümdarlar için kaleme alınmış olup bu eserlerde hükümdarlarda bulunması gereken cömertlik, adalet, müşavereye müracaat etmek gibi özellikler belirtilmiştir. Hükümdarların uymaları gereken kurallar sıralanarak, devletin kötü yönetilmesi durumunda karşılaşılabilecek muhtemel zararlı sonuçlar gösterilerek, yöneticiler uyarılmıştır. Bununla birlikte vezirler ve emirler için de siyasetnâmeler yazılmıştır. Vezirlerin görevleri, hükümdara karşı tutumları ve halkla olan temasları hakkında öğütler verilmiştir.

Görüldüğü üzere siyasetnâmeler genel ahlaki eserler olmakla birlikte ideal bir yöneticide ve idarecide olması gereken özellikleri belirtmektedir. Bununla birlikte ideal bir toplum düzeninin oluşmasını da hedeflemektedir. Bu tür eserler; devlet yönetimin en temel dayanakları, idarecilerde bulunması gereken nitelikler, yönetimde uyulması ve kaçınılması gereken durumlar ve hükümdarların Allah'a, halka karşı sorumlulukları gibi konular üzerinde durur². Siyasetnameler; pek çok ayet, hadis, rivayet, manzume, hikmetli sözler ve hikayelerle desteklenmektedir. Ayrıca eserlerde; adaletin tesisi, liyakat, doğruluk, dürüstlük, meşveret, itaat, zulüm ve haksızlıktan kaçınılmasına dair nasihatlerde bulunulduğu görülmektedir.

¹ Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, C.10, TDK Yay, Ankara 1962, s.168.

² Agâh Sırrı Levend, **a.g.m**, s.171.

Siyasetnâmeler, padişahlara, vezirlere ve devlet adamlarına öğütler verdiği için bunlar aynı zamanda birer nasihatnâme sayılır. Bundan dolayı birçoğu “Nesâyihi’l-Mülûk” tarzında adlar taşımaktadırlar³.

Aşağıda İslam tarihinde yazılmış önemli Siyasetnâme örnekleri verilmiştir.

**el Medinetül Fazıla (Farabi)*

**es Siyasetü ’ş Şer’iyye (İbn Teymiye)*

**el Ahkamü’s Sultaniyye (Maverdi)*

**Siyasetnâme (Nizamülmülk)*

**Kabusnâme (Keykavus)*

**Kutadgu Bilig (Yusuf Has Hacib)*

**Asafnâme (Lütfi Paşa)*

**Nasihatü’s Selâtin (Gelibolulu Mustafa)*

**Kitâbü’s Siyâse (Pîrîzâde ?)*

Nasihatnâme Arapça bir kelime olan nasihat, başkalarının hata ve kusurlarını kapatmak için gösterilen çaba; iyiliğe teşvik, kötülükten alıkoyma üzerine verilen öğüt; başkasının faydasına ya da zararına olan durumlarda bir kimsenin onu aydınlatması ve bu yönde gösterdiği çaba,⁴ dürüst samimi davranmak şeklinde anlamlara gelmektedir.

Farsça “pend” kelimesi de nasihat kelimesinin karşılığıdır. “Nasihat” ve “pend” kelimelerinin sonuna gelen Farsça “nâme” ekiyle bu kelimeler, genel olarak ahlâki, dini, sosyal eserlere verilen ad haline gelmiştir⁵. Bu eserlerde *Kur’ân*’dan âyetler, Hz. Peygamber’den hadisler, İslâm alimlerinden çeşitli rivayetler ve kıssalar ile de konular zenginleştirilmiştir⁶.

Hicretle birlikte İslâm dünyasında devlet yöneticilerine tavsiye ve öğüt verici siyasetnâmeler veya nasihatnâmeler yazılmıştır. Temel dayanak noktası olarak *Kur’ân-ı Kerîm* ve Hz. Peygamber’in sözleri kullanılarak adaletli olma, halka güzel

³ Agâh Sırrı Levend, **a.g.e.**, s. 171.

⁴ Mustafa Çağrı, “Nasihat” **DİA**, İstanbul 2004. C.XXXII, s. 408.

⁵ H. İbrahim, Şener ve Alim Yıldız, **Türk İslâm Edebiyatı Dergisi**, Rağbet Yay., İstanbul 2003, s.242.

⁶ “Nasihatnâme”, **Yeni Türk Ansiklopedisi**, Ötüken Yay., İstanbul 1985, C.VII, S. 2599.

muamelede bulunma, haksızlıktan, zulümden, rüşvetten kaçınma cömert olma gibi pek çok konuda önerilerde bulunulmuştur.

Doğu toplumlarında, fabl türü eserin İbnü'l-Mukaffa tarafından Arapça'ya tercümesinden sonra bu türün örnekleri artmıştır⁷.

Türk kültürünün ilk yazılı kaynakları olan Orhun Yazıtları aynı zamanda ilk yazılı siyasetnâmedir. Eser, yüzyıllar öncesinden Türk milletine seslenerek sosyal adalet, töre ve Çin entrikalarına karşı dikkatli olunması konularında topluma seslenmiştir.

Nitekim dünya tarihinde olduğu gibi Türk İslâm tarihinde de siyasetnâme tarzında eserler yazılarak hükümdarlar ve devlet adamları uyarılmış ve bir nevi yol göstericilik tesis edilmiştir.

İlk Türk İslâm devleti olan Karahanlılar döneminde Yusuf Has Hacib tarafından “mutluluk veren bilgi” anlamında Kutadgu Bilig adlı eser yazmış ve Tabgaç Buğra Han'a sunulmuştur. Eserde devlet yönetimi, ahlak ve dinin önemi ve insanları mutluluğa götürecek yollar anlatılmıştır. Türk İslâm kültüründe diğer önemli bir eser ise Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından kaleme alınan *Siyasetnâme* adlı eserdir⁸. Nizamülmülk bu eserinde, halkın adaletle yönetildiği takdirde memleketin büyüyüp güçleneceğini ifade etmiştir.

XVI. yüzyıl, hem Osmanlı Devleti hem de Avrupa için önemli olay ve gelişmelerin meydana geldiği bir yüzyıl olmuştur. Osmanlı Devleti, coğrafi keşiflerle değişen ticaret yollarına kadar bulunduğu coğrafi konum nedeniyle üç kıtaya hükmeden, İpek ve Baharat yolları başta olmak üzere önemli ticaret yollarına hakim devlet olarak gücünün zirvesinde olup dünyanın en güçlü devleti haline gelmiştir⁹. Devlet üç kıtaya hakim olmuş, hem denizlerde hem de karada güçlü devletlerle sınır komşusu haline gelmiş ve doğal sınırlara ulaşmıştır¹⁰. Kuzeyde Ruslar, doğuda Safeviler, batıda Habsburglar, Hint Okyanusu'nda ise Portekizliler¹¹ vardı. Diğer tarafta Afrika'da sınırlar çöle dayanmıştı.

⁷ İskender Pala, “Nasihatnâme”, *DİA*, İstanbul 2004, C.XXXII, S. 409.

⁸ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, Dergâh Yay., İstanbul 2013, s.19.

⁹ Harun Şahin, “Nasihat-nâme Literatürüne Göre Osmanlı Devleti'nin Sosyo - Ekonomik Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Akademik Bakış Dergisi*, Kırgızistan 2003, Sayı 36, s. 2.

¹⁰ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 36.

¹¹ Harun Şahin, *a.g.e.*, s.2.

1492’de Yeni Dünya’nın keşfi, Eski Dünya’da meydana gelecek önemli gelişmelerin ve değişimlerin habercisi gibiydi. Bu değişimler ışığında Osmanlı Devleti’nde, toplumsal, ekonomik, askeri, siyasal olay ve olguların ortaya çıkması kaçınılmazdı. XVI. yüzyılda Avrupa keşiflerle birlikte hızla büyüyen, güçlenen bir seviyeye çıkmaya başlamıştır. Okyanus ötesi kıtalar keşfedilmiş yeni ticaret yolları bulunmuştur. Gemi yapım tekniğinin gelişip, okyanuslar için dayanıklı gemilerin yapımıyla XVI. yüzyılda Avrupa’da ekonomik inkişaf gerçekleşmiştir. Artık zenginliğin kaynağı değişmiş, altın ve gümüş (merkantilizm)¹² Avrupa’ya taşınmıştır. Bunun aksine değişen ticaret yolları nedeniyle Osmanlı topraklarındaki liman şehirleri ve ticaret merkezleri önemini kaybetmiş, devlet gümrük vergileri ve gelirlerinden zarara uğramıştır. Amerika’nın keşfiyle değerli madenler Avrupa’ya taşınmış, kaçak yollardan Osmanlı ülkesine giren bu madenler (altın ve gümüş) Osmanlı parasının değer kaybetmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti devletin azalan gelirlerini artırmak için vergi artışına gitmiş, bu durum çiftçi ve köylüde rahatsızlık oluşturmuştur. Avrupa yükselen ekonomisiyle birlikte savaş teknolojisini de geliştirmiştir. Ok-yay, kılıç, kalkan, zırhla kuşanan Osmanlı piyade ordularına karşın, ateşli silahlarla donatılmış Avrupa ordularıyla karşı karşıya geldiği bir yüzyıl olmuştur.

XVI. yüzyılda gelişen Avrupa devletlerine karşı Osmanlı Devleti’nin klasik yapısını koruma gayesi, zaman içerisinde gücünü ve etkinliğini kaybetmesine neden olacaktır.

XVI. yüzyılı, Osmanlı tarihçileri klasik dönem olarak nitelendirmişlerdir. Bu yüzyılda devletin siyasi ve ekonomik yapısı merkezileşirken, askeri yapı, tımar sistemi çerçevesinde hâlâ taşraya dayanmakta idi. Çoğunlukla araştırmacılar Osmanlı Devleti’nde bu devrenin başlangıcını Kanuni’ye kadar indirerek III. Murad’ın saltanatı ile kesin şekilde belirlendiği konusunda ortak düşüncededirler. III. Murad devrinde imparatorluk batıda en geniş sınırlara ulaşmış durumdaydı¹³. Osmanlı Devleti XVII. yüzyıl başlarından itibaren bunalımlı bir döneme girmiştir. Dünyanın siyasal ve toplumsal şartları bu tarihlere doğru Osmanlı aleyhinde büyük gelişmeler göstermiştir. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde kayda değer bir nüfus artışı

¹² Merkantilizm, coğrafi keşiflerden sonra zenginliğin kaynağının altın ve gümüş olduğunu ileri süren ekonomik bir sistemdir.

¹³ Yaşar Yücel, **Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar**, TTK Yay., Ankara 1988, s. 9.

görülmektedir. Nüfus artışının getirmiş olduğu mali sıkıntılar devletin uzun yıllar boyunca kurmuş olduğu düzeni sarsmaya yetmiştir.

Tarihte hiçbir olay yoktur ki kendisinden önceki olayla ilgisi olmasın ya da bir sonraki durumu etkilemesin. İşte bu noktadan bakarsak dünya sahnesinde meydana gelen coğrafi keşifler, değişen ekonomik şartlar, askeri başarısızlıklar, asker kaçakları Anadolu’da Celali isyanlarının¹⁴ başlamasına neden olmuştur. Bu isyanlar Osmanlı Devleti’ni sosyo-ekonomik olarak oldukça zor duruma düşürmüştür.

Osmanlı Devleti coğrafi keşiflerin etkisini bertaraf etmek için Sokullu Mehmed Paşa’nın¹⁵ gayretiyle Süveyş Kanalı projesini hayata geçirmek istemiş, fakat bu proje gerçekleşmemiştir. Diğer taraftan Don ve Volga nehirlerini birleştirme projesinden de bir sonuç alınamamıştır. Akdeniz limanlarını yeniden canlandırmak amacıyla Avrupalı devletlere kapitülasyonlar verilmiş, ancak Osmanlı Devleti coğrafi keşiflerin olumsuz etkisini yok edememiştir.

Osmanlı Devleti bu yüzyılda siyasi, ekonomik, askeri ve sosyo-kültürel sorunlarla çok yoğun uğraşırken sorunların sebeplerini geç görebilmiştir. Aslında devletin zirvesi kabul edilen Kanuni Sultan Süleyman dönemi (1520-1566) aynı zamanda sorunların da başladığı dönem olmuştur. Bu sorunları görüp sezen ise dönemin tecrübeli sadrazamı Lütü Paşa¹⁶ olmuş ve siyasetnâme geleneğine uygun olarak yazdığı *Asafnâme* adlı eserinde sorunları tespit ettiği gibi çözüm için de öneride bulunmuştur.

Lütü Paşa eserinde, sadrazam ve vezirlerin padişahı korumalarını ona yol gösterici olmalarını istemiştir. Devleti ayakta tutan en önemli unsur olarak hazineyi gösteren Lütü Paşa, hazine gelirinin mutlaka giderden fazla olması gerektiğini ifade etmiştir. Savaşların uzun sürmesi ve tarımla uğraşan kesimin farklı mesleklerle uğraşmalarının önüne geçilerek tarımsal üretimin düşmesine mani olmak gerektiğini belirterek, piyasa istikrarının sağlanmasının önemine vurgu yapmıştır. Ekonomik

¹⁴ İlk olarak Anadolu’da Bozoklu Celal tarafından 16. yüzyılda çıkan isyan, bundan sonraki isyanlara ad olmuştur. (Mücteba İrgürel, “Celali İsyanları”, **DİA**, İstanbul 1993, C. VII, s. 252.)

¹⁵ Sokullu Mehmed Paşa 1505’te Bosna’da dünyaya gelmiş Kanuni Sultan Süleyman döneminde devşirilerek saraya alınmıştır. Kanuni Sultan Süleyman, III. Murad, III. Mehmed dönemlerinde sadrazamlık yaptı. Süveyş, Don-Volga, Marmara Karadeniz projelerini yapmış 1579’da vefat etmiştir. (Erhan Afyoncu, “Sokullu Mehmed Paşa” **DİA**, İstanbul 2009, C. XXXV, 354-357).

¹⁶ Arnavut kökenli bir devşirme olan Lütü Paşa tahminen 1488’de doğmuştur. Enderun’da eğitim gördükten sonra bir çok görevde bulunmuş son olarak sadrazamlığa yükselmiştir. İlimle meşgul olan Lütü Paşa “Asafnâme” adıyla siyasetnâmesini kaleme almış, 1563’de Dimetoka’da vefat etmiştir. (Mehmet İpşirli, “Lütü Paşa”, **DİA**, Ankara 2003, C. XXVII, s. 234-235).

refahın toplumsal huzurun tesisinde etkili olduğunu, rüşvetin ise devletin varlığını tehlike düşürebilecek unsur olduğunu dile getirmiştir.

XVI. yüzyılın en şöhretli tarihçilerinden biri olarak kabul edilen Gelibolulu Ali de *Nushatu's-Selâtin adlı* eserinde padişahın toplumu yakından takip etmesi ve atamaları liyakata göre yapması gerektiği üzerinde durmuş; adaletin tesis edilmesi ve ayrıca narh sistemiyle bazı kesimlerin zarar görmesinin önüne geçilebileceğine değinmiş; ayrıca ilmiye sınıfının bozulmaya başladığını vurgulamıştır. Ulemanın en temel dayanak olduğunu ifade eden yazar, bu sınıfın halka da kötü örnek olacağını dile getirmiştir.

Osmanlı Devlet düzenindeki bozulmaların Kanuni Sultan Süleyman döneminde başladığına dair görüşler olsa da XVII. yüzyıl pek çok açıdan devletin zorlandığı bir devir olmuştur. Devletin doğal sınırlarına ulaşmış, coğrafi keşifler sonucu İpek ve Baharat yolları önemini yitirmiş, uzun süren savaşlar sonucu ganimet azalırken bunun yanı sıra uzun süreli savaşlar ve saray masrafları hazineyi eritmiştir. Medreselerde bozulmaların yaşanması ve beşik uleması sistemi ile birlikte ilmiye sınıfında yaşanan bozukluklarda da artış olmuştur. Öte yandan tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte eyaletlerde askerin işlevini tam yerine getirmemesi, Celali isyanları ile birlikte güvenlik ve asayişin bozulması toplumsal huzursuzlukların artmasına neden olmuş, bu durumun sonucunda ise köyler boşalarak “Büyük Kaçgun” yaşanmıştır¹⁷. Deli Hasan, Kalenderoğlu Mehmed gibi asilerin etrafında ordular oluşturulmuş ve halktan zorla haraç alınmıştır¹⁸. İsyânların bastırılmasında devlet, Celali liderlerine bazı mevkiler verme yoluna gitse de istenilen sonuç alınamamıştır. Kuyucu Murad Paşa bu isyanları bastırmada şiddet uygulamıştır.

Devletin içine düştüğü zor durumda ülkenin başına çocuk denilebilecek yaşta olan IV. Murâd tahta geçmişti. Çok genç olmasına rağmen padişahın yetenekleri ve güçlü devlet adamlarının da desteği ile devlet toparlanmaya başlamıştır¹⁹. Padişahın çok genç oluşundan olsa gerek bu dönemde yazılan nasihatnâmelerin sayısı bir hayli çok olmuştur.

Bu dönem içinde akla ilk gelen isim hiç şüphesiz ki Koçi Bey ve onun IV. Murâd’a sunduğu risaledir. Koçi Bey genç padişaha XVI. yüzyılın sonlarında başlayan kötü

¹⁷ Mehmet Öz, **a.g.e.**, s. 127.

¹⁸ Mehmet Öz, **a.g.e.**, s. 127.

¹⁹ Mehmet Öz, **a.g.e.**, s. 139.

durumun genel bir resmini çizerek kendisine bir misyon edinip bozuklukları gidermezse bunun ahirette hesabının sorulacağını bildirmiştir²⁰. Koçi Bey, Kanuni Sultân Süleyman dönemi ve sonrasını IV. Murâd dönemiyle mukayeseli olarak sunmuştur. Özellikle tımar sistemin bozulmasını askeri ve ekonomik bozuklukla ilişkilendirmiş; diğer taraftan ilmiye sınıfındaki bozukluklarda usulsüz tayinler, adam kayırmalar ve rüşvetin arttığını belirterek İslâm ahlakına uyulmadığı noktasında eleştiride bulunmuş²¹ toplumun geneline bozuklukların etki ettiğini dile getirmiştir. Sadece sorunları anlatmayan Koçi Bey, çözüm önerisinde de bulunmuştur. Geçmiş düzene döndüğü taktirde devletin ve toplumun rahata ereceğini ve huzurun sağlanacağını bildirmiştir.

IV. Murâd döneminin bir başka nasihatnâme yazarı ise dilinin keskinliği ile tanınan Derviş Hasan olmuştur²². Derviş Hasan, nazım ve nesiri birlikte kullandığı eserinde; bir taraftan padişahın gösterişten ve lüksten kaçınması gerektiği üzerinde dururken, diğer taraftan tütün bağımlılığı, rüşvetin yaygınlığı gibi konuları ele almıştır²³.

Dönemin diğer önemli bir ismi ise Abdülaziz Efendi olmuştur. *Kānûn-name-i Sultânî li-Aziz Efendi* adlı eseri kaleme alan müellif; kapıkullarının durumu, vezirlik makamı ile ilgili düzenlemeler, Kürt beylerinin yaptıkları hizmetler, sahte seyyidlerdeki artış konuları üzerinde durarak sorunların temelinde rüşvet ve adam kayırmının bulunduğunu söylemiş; asker alımlarında usulsüzlük yapıldığı tespitini ortaya koymuştur²⁴.

Yine IV. Murâd dönemindeki siyasetnâme veya nasihatnâme çeşitliliği içinde yeralan iki eser ise Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmi tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan biri *Mesmu'atü'n-nekâyi*; diğeri ise bizim de çalışma konumuz olan *Nushü'l-hükkâm*'dır. Doğrudan nasihatnâme türü olarak değerlendirilebilecek bu eserler; o döneminin sosyal konuları hakkında bilgiler vererek hükümdarın adaletli olması, meşverete riayet etmesi, etrafında salih insanlar bulundurması gibi pek çok konu hakkında hükümdara yol gösterici olmaya niyet etmiştir.

²⁰ Ömer Faruk Akün, "Koçi Bey", *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s.145.

²¹ Ömer Faruk Akün, *a.g.m.*, s.145.

²² Zeynep Aycibin, "Klasik Osmanlı Padişahı: Sultan IV. Murad", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 220, İstanbul 2016, s.77.

²³ Zeynep Aycibin, s.80-82.

²⁴ Songül Çolak, "Abdülaziz Risalesine Göre 17. Yüzyılda Osmanlı Merkez Ordusu", *History Sudies International Journal of History*, Sayı: 2, Ankara Yabancı Diller Fakültesi, 2010, s.102-108.

2. SOFYALI KADIZÂDE MEHMED İLMÎ HAKKINDA

2.1. Hayatı

Müellifimiz çok tanınan bir şahsiyet değildir. Bilinen eserlerinde kendisi, hayatı hakkında bilgi vermemiştir. Onunla alakalı bilgi veren tek kaynak, Nev'îzâde Atâ'i'nin *Hadâ'iku'l-hakâ'ik* adlı eseridir. Buna göre müellifimiz, Sofya'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Sofya'da aldıktan sonra İstanbul'da Sokullu Mehmed Paşa Zaviyesi'nde, Halveti şeyhi ve Vaiz Emir Efendi'nin hizmetinde bulunmuş; kendisinden dersler almıştır. 1015'te (1606-1607) Emir Efendi'nin vefatı üzerine, onun yerine geçmiştir. 1033'te (1623-1624) Ömer Efendi'den boşalan Ayasofya Camii cuma vaizliğine atanmıştır²⁵. 1041'de (1631-1632) vefat edinceye kadar bu görevinde kalmıştır. Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî'nin vefatından sonra yerine, isim benzerliğinden ötürü kendisiyle çok karıştırılan, Balıkesirli Kadızâde Mehmed Efendi geçmiştir.

Nev'îzâde Atâ'i'nin *Hadâ'iku'l-hakâ'ik* adlı eserinde Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî Efendi hakkındaki şu satırları dikkat çekicidir:

“‘Azîz-i mezbûr şeyh-i vecîh ve vakûr, lihye-i sîyâh-fâmı hatt-ı bir kürsî gibi dil-pezîr hilye-i şerîfesi takrîr-i ‘uyûn itmek der misâl-i tasvîr-i renk ve rûyu hüsn-i Yûsuf gibi fitne-i zenân ve ezvâc-ı tâhirâta kasem-i şer‘î itmekde pehlivân-ı semîn ve ten-i âver mahdûm ve câhid-i küster idi”.

Bu satırlardan onun, yaşadığı devirde ilminin yanısıra aynı zamanda fiziksel özellikleri ile de ön planda bir kimse olduğu anlaşılmaktadır.

Müellifimiz, dönemin meşhur alimlerinden olan Balıkesirli Kadızâde Mehmed Efendi ile çok sık karıştırılmaktadır. Her iki Kadızâde'nin Ayasofya Camii'nde vaizlik yapmış olması da karışıklığa sebep olmakla birlikte bu göreve ilk atanan kişi Sofyalı Kadızâde Mehmed olmuş, onun vefatından sonra ise Balıkesirli Kadızâde Mehmed bu göreve gelmiştir.

Balıkesirli Kadızâde Mehmed Efendi, 990'da (1582) Balıkesir'de dünyaya gelmiştir. Babası, Toganizâde Mustafa Efendi adında bir kadı olduğu için kendisine “Kadızâde” denilmiştir. Balıkesir'de bulunduğu sırada Birgivi Mehmed'in

²⁵ Nev'îzâde Atâ'i, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik*, neşr., Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 765. Nitekim yazar, çalışma konumuz olan *Nushû'l- hükkâm* adlı eserinde Ayasofya vaizliğine atanmasından bizzat bahsetmiş, ancak bu atama için herhangi bir tarih bildirmemiştir. (vr. 36a).

öğrencilerinden dersler alarak eğitimine başlamış ve eğitimini İstanbul'da tamamladıktan sonra vaizlik ve müderrislik yapmış, hatipliği ile şöhret olmuştur. 1041 yılında (1632) Ayasofya Camii'ne atanan Kadızâde buradaki dersleri ve vaazları sayesinde ününü arttırmıştır. IV. Murâd'ın Revân Seferine katılmışsa da yolda hastalanarak geri dönmüş, 1045 senesinde (1636) İstanbul'da vefat etmiştir. Balıkesirli Kadızâde, aynı zamanda tarihte "Kadızâdeliler hareketi" olarak bilinen tartışmaları da başlatan kişidir²⁶.

İki yazar hem çağdaş hem de isimleri aynı olduğu için sadece günümüzde değil, yaşadıkları dönemde de birbirleriyle karıştırılmış olsalar gerek.

Sultân IV. Murâd adına yazılmış manzum bir *Du'ânâme*'nin başında bulunan takdim yazısında, *Du'ânâme*'nin sâhibi olarak ismi zikredilen kişi, o sırada Sultân Bâyezid Câmii'nde vaiz olarak görev yapmakta bulunan Kadızâde Mehmed İlmî'dir²⁷. Bu haliyle isim, iki Kadızâde'nin birbirleriyle karıştırıldığı sonucuna bizi götürmektedir. Şöyle ki takdimde Sultân Bâyezid Câmii'nde vaiz olarak tanıtılan kişinin, Kadızâdeliler hareketinin lideri meşhur Balıkesirli Kadızâde Mehmed Efendi olduğu muhakkaktır²⁸.

İsim benzerliğinden kaynaklanan bu karışıklıktan ötürü yaşadıkları dönemde aynı iki yazardan biri "kebîr" diğeri "sagîr" lakabı ile anılmıştır. Nitekim *Mesmû'atü'n-nekâyah* adlı eserinde Sofyalı Kadızâde, kendisini şu şekilde tanıtmaktadır: "Mehmed İlmî es-Sagîr be-ma'rûf Kadızâde"²⁹. Müellif, bizim üzerinde çalıştığımız *Nushü'l-hükkâm Sebebü'n-nizâm* adlı eserindeki nazımlarda ise "İlmî" mahlasını zikretmiştir³⁰. Biz ise bu çalışmamızda iki yazardan bizim müellifimizi Sofyalı, diğeri ise Balıkesirli nisbetleri ile anarak ayırt etmeyi tercih ettik.

²⁶ Bayram Ürekli, Dördüncü Murad Devrine Dâir Kadı-zâde'nin Bir Manzûmesi, **S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, Sayı: 11, Sakarya 1997, s. 284.

²⁷ Sebahat Deniz, "Kadızâde Mehmed İlmî'nin Sultan IV. Murad için Yazdığı Manzum Duânâme'si", **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 1, İstanbul 2008, s. 28.

²⁸ Sultân IV. Murâd'ın cülûs ettiği 1623 senesinde Balıkesirli Kadızâde Mehmed Efendi, Sultân Bâyezid Hân Câmî'ine vâ'iz olarak atanmıştı (*Vekâyi'ü'l-fudalâ*, s. 59). Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Zeynep Aycibin, "Klasik Osmanlı Padişahı" Modelinin Yeniden inşası: IV. Murâd, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, İstanbul 2016, Sayı 220, s.76.

²⁹ Kadızâde Mehmed İlmî, *Mesû'âtü'nekâyahmecnû'atü'n-nesâ'ih*, Süleymânî Yazma Eserler, Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 629. vr. 1a.

³⁰ Metin, vr. 5a, 10b, 14b.

2.2. Eserleri

2.2.1. *Mesmû'atü'n-nekâyah mecmû'atü'n-nesâyah*

Süleymâniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hüsrev Paşa nr.629'da kayıtlı olan eser, 144 varak ve her varakta 13'er satır olup nesih yazıyla kaleme alınmıştır. Eserin bilinen tek bir nüshası mevcut olup bu nüshanın ilk sayfasında, nüshadaki el yazısının müellifin kendisine ait olduğu kayıtlıdır. Müellif, eseri 1040 (1630-1631) yılında kaleme almış³¹ ve IV. Murâd'a sunmuştur³².

Yazar girişte, padişahın bu eseri dikkate alması ve bir bahaneyle yabana atmaması yönündeki temennisi ile söze başlamıştır. Bundan sonra eserde “*mi'at-ı hâdiye-i aşirede dînün müceddidi, fitne-i âhir zemânda bâb-ı cevrun müseddidi*” ifadeleri ile Sultân Murâd övmüştür³³. Padişahın etrafında kötü insanlar olduğunu, onların şirke bulaştıklarını, haset ederek iyi insanlara çeşitli iftiralarda bulunduklarını anlatan yazar, iyi insanların ise bucaklarda saklandıklarını anlatmıştır³⁴. Doğru adam bulmak konusunda umutsuzluğa kapılmamak gerektiğinden bahseden yazar, iyimser bir bakış açısı çizmiştir.

Yazar, eserinde Birgili Mehmed ve onun risalelerine hususi bir yer vermiştir. “Şirk” kelimesinin çeşitli şekillerde tanımını yaptıktan sonra bu konuda başvurulacak Arapça kaynakları sıralamıştır³⁵. “*Pes 'Arabî kitâblar istihracına kâdir olmayan ihvân-ı ricâl ve nisvân merhûm ve mezbûr 'umdetü'l-'ulemâ ve kıdvetü'l-fuzelâ Birgili Mehmed Çelebi Efendi'nin Türkî yazdugu Vasiyyetnâme nâm kitâb-ı şerîf ve münîfleri nibârî ezberlemek gerekdir*”³⁶ ifadesinde bulunmuştur. Bundan sonra “çok veli” olarak nitelendirdiği Birgili'nin Vasiyyetnâme adlı eserini yazarken müşkil meselelerde dine göre hareket ettiğini söylemiş ve “herkese farz olan kitâb budur” diyerek eseri övmüştür³⁷. Bu satırların devamında ise manzum ve mensur olarak Birgili Mehmed Efendi ve risâlelerine methiyelere devam etmiştir³⁸.

³¹ Derin Terzioğlu, “Bir Tercüme ve Bir İntihal Vakası: Ya da İbnTeymiyye'nin Siyâsetü's-şer'iyye'siniOsmanlıca'ya Kim(ler), Nasıl Aktardı?”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi*, 31/11(2007), s.266. Biz bu nüsha üzerinde net bir telif tarihi bulamadık.

³² Kadızâde Mehmed İlmî, *Mesmû'atü'n-nekâyah mecmû'atü'n-nesâ'ih*, vr. 3a, 4a, 5a.

³³ Kadızâde Mehmed İlmî, *a.g.e*, vr. 4a.

³⁴ Kadızâde Mehmed İlmî, *a.g.e*, vr. 38b-42a.

³⁵ Kadızâde Mehmed İlmî, *a.g.e*, vr. 10a-11b.

³⁶ Kadızâde Mehmed İlmî, *a.g.e*, vr. 11b,12a.

³⁷ Kadızâde Mehmed İlmî, *a.g.e*, vr. 12a.

³⁸ Kadızâde Mehmed İlmî, *a.g.e*, vr. 12a-18a.

2.2.2 *Tâcü'r-resâ'il ve minhâcü'l-vesâ'il*

Kadıızâde Mehmed İlmî tarafından yazıldığı düşünülen *Tâcü'r-resâ'il ve minhâcü'l-vesâ'il* adlı eserin iki nüshası tespit edilmiştir. Biri Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine nr. 371'de kayıtlı bulunmaktadır. Bu nüsha 23 cm boyunda olup sarı, yeşil ve pembe çiçek desenli bir ebru kaplıkla muhafaza edilmiştir. Nüshanın varak sayısı 130, her varaktaki satır sayısı 30, yazı türü taliktir. Diğer nüsha ise Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi nr. 1926'da kayıtlıdır. Nüshanın kahverengi kapağı üzerine sarı çiçek motifi uygulanmıştır. 162 varak ve 19 satırdan oluşan nüshanın yazı türü nesihdir. Bu iki nüshayı bizzat temin edip fiziksel olarak tanıttıktan sonra içeriği ile ilgili detaylı bir çalışma yapmamızın şu durumda mümkün olamayacağı kanaatine varıldığından Derin Terzioğlu'nun çalışma konusu üzerinden eser hakkında genel bir bilgi vermekle yetinilecektir³⁹.

Günümüzde olduğu gibi Osmanlı Devleti entelektüelleri tarafından da eser çevirileri yapılmıştır. Osmanlı döneminde Arapça'dan Türkçe'ye çevrilen esrlerden biri, İbn Teymiyye'nin *Siyâsetü's-şer'iyye* adlı eseridir. Agah Sırrı Levend'in ifadesine göre *Siyâsetü's-şer'iyye*'nin iki ayrı çevirisi yapılmıştır. Ona göre, çevirilerden birini Aşık Çelebi *Mi'râcü'l-iyâle ve minhâcü'l-'adâle* adıyla hazırlamış ve II. Selim'e sunmuştur⁴⁰. Eserin ikinci çevirisi ise Kadıızâde İlmî Mehmed Amasyalı tarafından *Tâcü'r-resâ'il ve minhâcü'l-vesâ'il* adıyla yapıp IV. Murâd'a sunulmuştur⁴¹. Semirâmis Çavuşoğlu, *Tâcü'r-resâ'il ve minhâcü'l-vesâ'il*'in Kadıızâde İlmî Amasyalı'ya değil de Balıkesirli Kadıızâde Mehmed'e ait olduğunu ifade etmiştir⁴². Bu konuda detaylı bir makale kaleme alan Derin Terzioğlu ise eserin Sofyalı Kadıızâde Mehmed İlmî'ye ait olduğu görüşünü kuvvetle savunmuştur.

Terzioğlu'nun bu görüşünü dayandığı temel argüman Aşık Çelebi'nin, İbn Teymiyye tarafından yazılan *Siyâsetü's-şer'iyye* adlı eseri *Mi'râcü'l-iyâle ve minhâcü'l-'adâle* adıyla Türkçe'ye çevirmesi ve çevirisi yapılan bu eserin ise Sofyalı Kadıızâde Mehmed İlmî'nin yazdığı *Tâcü'r-resâ'il ve minhâcü'l-vesâ'il* adlı eserle olan yoğun benzerliğidir. Öyle ki, Kadıızâde Mehmed İlmî'nin yazdığı eserin

³⁹ Detaylı bilgi için bkz. Derin Terzioğlu, "Bir Tercüme ve Bir İntihal Vakası: Ya da İbn Teymiyye'nin *Siyâsetü's-şer'iyye*'sini Osmanlıca'ya Kim(ler), Nasıl Aktardı?", **Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi**, 31/11(2007), s. 247-272.

⁴⁰ Derin Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 249.

⁴¹ Derin Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 249.

⁴² Derin Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 249.

mukaddemesinin dahi Aşık Çelebi'nin çevirisini yaptığı *Mi'râcü'l-iyâle ve minhâcü'l-'adâle* eserden ufak değişikliklerle kendi eserinde kullandığı görüştür. Bu görüşü destekleyen bir başka veri ise *Tâcü'r-resâ'il ve minhâcü'l-vesâ'il* adlı eserin her iki nüshasında da IV. Murâd'ın övüldüğü yerlerin aslında *Mi'râcü'l-iyâle ve minhâcü'l-'adâle*'de I. Süleyman ve II. Selim'in övüldüğü kısımların padişahların isimlerinin çıkarılmış hali olduğudur. Hatta IV. Murâd övülürken aslında Aşık Çelebi'nin I. Süleyman ile II. Selim'i övdüğü ifadelerin aynısının kullanılmış olduğu, eserin Süleymaniye nüshasında müellif kendi adını zikrettikten sonra eserin sebeb-i telif kısmında dahi Aşık Çelebi'yi birebir takip ettiği görüşü üzerinde durulmuştur.

Derin Terzioğlu, makalesinde üstte verilen ifadeleri dile getirdikten sonra Kadızâde'nin eserini, *Mi'râcü'l-iyâle ve minhâcü'l-'adâle*'den intihal ettiğini, ancak bunu yaparken hiçbir zaman düzgün bir şekilde bu eseri okumadığı için kendi eserinde de nüsha farklılıklarının olduğunu ifade etmiştir.

2.2.3. *Nushü'l-hükkâm*

2.2.3.1. Eserin Adı

Tüm nüshaların muhtelif yerlerinde eserin tam adının *Nushü'l-hükkâm Sebebü'n-nizâm* olduğu geçmektedir: “Budur Nush-i hükkâm ve pend-i kibâr⁴³” dizesiyle müellif eserin adını zikrettiği gibi sonraki varakta da “*Dîn ü devlet hayr murâd olmak ile Nushü'l-hükkâm Sebebü'n-nizâm nâm*” adıyla bir eser yazdığını tekrar telaffuz etmiştir⁴⁴. “*Mukaddemâ Nushü'l-hükkâm Sebebü'n-nizâm nâm bir kitâb-ı hümmâm yazılıp vezîr-i a'zam ve serdâr-ı ekrem Murâd Paşa hazretlerine virilmişdi*”⁴⁵ cümlesi ile yazar, eserin adını bir kez daha vermiştir. Öte yandan “*Hazâ Risâle-i Nushü'l-hükkâm ve Sebebü'n-nizâm*”⁴⁶ başlığı verilerek eserin adı yeniden ifade edilmiştir. Bundan sonraki varaklarda bir daha eserin adına yer verilmemiştir.

⁴³ Metin, vr. 11b. (Reisülküttab, vr. 16a), (İst. Üni. Ktp. TY, 6966. Vr. 70a).

⁴⁴ Metin, vr. 12b. (Reisülküttab, vr. 19b), (Hüsrev Paşa, nr.309. vr. 2a.)

⁴⁵ Metin, vr. 36a. (Reisülküttab, vr.62b-63a,63b.)

⁴⁶ Metin, vr. 36b.

2.2.3.2. Telif tarihi

Gördüğümüz hiçbir nüshada net bir telif tarihi bulunmamaktadır. Bununla birlikte eserin telifinin, müellifin Ayasofya vaizliği görevinde bulunduğu 1033-1041(1623-1632) yılları arasında gerçekleştiğini kesin olarak biliyoruz⁴⁷.

Tahminimiz, yazarın eserini, takriben bu on yıllık sürenin başlarında yazmış olabileceği yönündedir. Çünkü, telif sebebini izah ettiği satırlarda yazar, Ayasofya'daki görevine henüz yeni atandığı günlerde Şeyhülislam Esad Efendi'nin kendisinden böyle bir eser yazmasını istemiş olduğunu belirtmektedir⁴⁸. Öte yandan 1632 tarihinde müellifimiz vefat etmiş, Sultân Murâd ise bu tarihte idareyi tam manası ile ele almıştır.

Nitekim yazarın Ayasofya'ya vaiz olarak atandığı tarihin aynı zamanda aşağı yukarı IV. Murad'ın cülus tarihine denk gelmiş olması da dikkat çekicidir. 1032-1049'da (1623-1640) tahta 11 yaşında çıkan IV. Murâd saltanatının ilk yıllarında annesi Kösem Sultan ve devlet adamlarının etkisinde kalmıştır. Merkez ve taşrada mevcut olan otorite eksikliğine binaen devlet adamlarının tavsiyeleri ile pek çok siyasetnâme veya nasihatnâme tarzı eser yazılmış ve padişahın gücü kuvveti arttırılmak istenmiştir. Bu kapsamda Sofyalı Kadızade Mehmed İlmî'nin de kendi eserini IV. Murad'ın henüz çocukluk yıllarında iken kaleme almış olduğunu düşüncesi bize göre kuvvet kazanmaktadır.

2.2.3.3. Telif sebebi

Yazar eserinde telif sebebini uzun uzadıya anlatmıştır. Buna göre:

Sultân Ahmed zamanında Anadolu'daki Celali isyanlarından bahsederek söze başlayan müellif, *Kur'ân-ı Kerîm* ve hadislerden tercüme olunmuş *Nushü'l - hükkâm Sebebü'n-nizâm* adlı bir eser yazarak vezir-i azam Kuyucu Murâd Paşa'ya ve Sultân Ahmed'e hediye ettiğini, amacının mal mansıp olmadığını anlatmıştır. Eserini *Kur'ân'a* dayandıran müellif, ulemanın doğruları söylemesinin Allah tarafından farz kılındığını; bunu yapmayanların ise kıyamet günü cezalarını çeceklerini

⁴⁷ Metin, vr. 36b.

⁴⁸ Metin, vr. 36b.

açıklamıştır⁴⁹. Cahillerin ve zalimlerin Osmanlı Devleti'ne çok büyük zararlar verdiği, ulemanın bunları def etmediği takdirde herkesin helak olabileceğini anlatmıştır. Dünya kahrından, ahiret azabından kurtulmaktan başka bir muradının olmadığını söyleyerek *Kur'ân-ı Kerîm*'den ayetler ve hadîs-i şeriflerden oluşan eserini padişahın her gün ve her gece okumasını, eğer kendisi okuyamaz ise mutlaka okutmasını istemiştir. Bu şekilde müellif, devletin sıhhat ve selamet bulacağını, kendinin de bu şekilde Hak rızasını ancak kazanacağını belirtmiştir⁵⁰.

Nitekim, Kadızâde Mehmed İlmî 1033 yılında (1623-1624) Ayasofya'da vaizliğe başladıktan üç gün sonra Şeyhülislâm Esad Efendi'yi ziyarete gitmiştir. Esad Efendi, kendisine halk tarafından vaizliğinin çok beğenildiğini söyleyerek Sultan Murâd için de bir eser yazmasını istemiştir. Sofyalı Kadızâde, vaktiyle "*Nushü'l-hükkâm Sebebü'n-nizâm*" adlı eseri yazıp Kuyucu Murâd Paşa'ya hediye ettiğini söyleyerek, aynı eseri bu defa Sultân Murâd'a sunmayı teklif etmiş; ancak Esad Efendi kendisinden müstakil bir eser yazmasını istemiştir⁵¹. Yeni bir eser yazmayı düşündüğü sırada 1625'te Esad Efendi'nin vefat ettiğini bildiren müellif, eserin akıbeti hakkında bilgi vermemiştir.

Her iki bilgiyi birleştirdiğimizde; Kadızade Mehmed İlmî'nin Şeyhülislâm Esad Efendi'nin talebi üzerine Sultan IV. Murâd'a sunmak üzere bu eseri kaleme almaya niyet ettiğini, henüz eseri tamamlanmamışken Esad Efendi'nin öldüğünü, fakat Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî Efendi'nin, onun ölümünün ardından eseri telife devam edip tamamlamış olduğunu anlıyoruz.

Yeniçerilik kurumunu kaldırmak isteyen Genç Osman'ın yeniçerilerce katli onların nasıl durdurulamaz bir güç haline geldiklerinin bir göstergesiydi. Tahta ikinci kez çıkarılan I. Mustafa'nın ise padişahlık yapamayacağı çok geçmeden anlaşılmıştı. Kemankeş Ali Paşa ve Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin desteği ile 11 yaşındaki IV. Murâd tahta getirilmişti. O vakte kadar bu kadar genç bir padişah tahta çıkmış değildi. 1032 senesinde (1623) Eyüp Sultan'da Aziz Mahmut Hüdai Hazretlerinin elinden iki kılıç birden kuşanmış, dört gün sonra da sünnet edilmişti.

Tahta geçer geçmez IV. Murad, yoğun bir eğitim programına tabi tutulmuştu. Annesi Kösem Sultan "saltanat naibesi" olarak atanmış, oğlu yerine devleti

⁴⁹ Metin, vr. 13a.

⁵⁰ Metin, vr. 14a.

⁵¹ Metin, vr. 36a-36b.

yönetecek kişi olmuştu. IV. Murâd, iktidarının ilk dokuz yılında annesi ve devlet adamlarının etkisinde kalsa da annesine tamamen bağımlı olmamıştır⁵². Bu yıllar aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin zor günler geçirdiği dönem olmuştur. Devlet yeniçeriler ve sipahilerin isyanları ile uğraşırken Bağdat elden çıkmış Safeviler, Sünni halkı kılıçtan geçirmişlerdi. Diğer taraftan Mısır, Yemen, Lübnan, Kırım'da da isyanlar çıkmıştı. Anadolu'da Abaza Mehmed ikinci kez isyan etmişti. Tımar sisteminin bozulmasına paralel olarak Anadolu'da üretim azalmış, asayiş bozulmuş yoksulluk ve yolsuzluklar artmıştı. Yeniçeriler ise İstanbul'da devletin otoritesinin zayıflığını fırsat bilerek zorbalıklarını arttırmışlar, devlet adamlarının evlerini yağmalamaya başlamışlar, padişaha güvenmediklerini söyleyerek şehzadeleri pazarlık konusu eder olmuşlardı.

Nitekim, IV. Murâd'ın tahta çıktığı sırada toplumsal kaos ortamı, padişahın çok genç oluşu ve ilk dönemlerde annesinin gölgesinde kalışı, onun mizacının katılaşmasında etken olmuştur. Onun padişahlığını devletin bekası olarak gören bazı devlet adamları, toplumsal bozukluklara çözüm önermeleri maksadıyla ulemayı padişah için siyasetnâme veya nasihatnâme türü eserler kaleme almaya yönlendirmişlerdir.

Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî'nin üzerinde çalıştığımız *Nushü'l hükkâm* dlı çalışması da yukarıda ifade ettiğimiz türde eserlerden olup Şeyhülislâm Esad Efendi'nin isteği üzerine IV. Murâd'a nasihat maksadıyla yazılmıştır.

2.2.3.4. Kime sunulduğu

Kadızâde Mehmed İlmî, eserini IV. Murâd adına yazdığını açık ve net bir şekilde ifade etmiştir⁵³. Ancak yazarın ifadelerinden eserin IV. Murâd'a sunulup sunulmadığını bilemiyoruz. Eser henüz telif aşamasında iken Esad Efendi'nin vefat etmiş olması, eserin IV. Murâd'a takdiminin gerçekleşmemiş olması ihtimalini de akla getirmekle beraber elbette bunu net bir şekilde söyleyemeyiz⁵⁴.

Öte yandan burada mutlaka üzerinde durmamız gereken bir husus da şudur: Eserde yer alan IV. Murad'a ithafen yazılmış manzum hayır duasının, esere ait iki nüshada Sultan IV. Mehmed'in adına uyarlanmış versiyonu ile karşılaşmış bulunuyoruz.

⁵² Zeynep Aycibin, **a.g.m.**, s. 72.

⁵³ Metin, vr. 36a.

⁵⁴ Derin Terzioğlu eserin, Sultân Murâd'a sunulduğu ifade etmiştir, s. 266.

Yazarın hayatta iken eserini Sultan IV. Murâd'a sunmak imkanını bulup bulamadığını bilemiyoruz ancak öyle anlaşıyor ki eser bir şekilde Saray'a girmiş ve müellifin ölümünden sonra birileri aynı eseri Sultan IV. Mehmed adına yeniden tasarlamıştır⁵⁵.

Nitekim Derin Terzioğlu da eserin farklı nüshalarında farklı hususiyetler olduğundan söz etmiş ve yazarın eseri ilki Esad Efendi hayatta iken ve ikincisi Esad Efendi'nin ölümünden sonra olmak üzere iki farklı versiyon halinde telif etmiş olduğunu ifade etmiştir. Ancak bizim tespitimize göre, esere ait yazarın kendisi hayatta iken telif etmiş olduğu iki versiyona ilaveten, yazarın ölümünden sonra başkası veya başkaları tarafından yapılmış bir başka versiyon daha söz konusudur.

2.2.3.5. Muhtevası

Nushû'l-Hükkâm Sebebü'n-nizâm adlı eser, *Kur'ân Kerîm*'den ayetler, Hazret-i Peygamber'den hadisler ve bir çok kıssa kullanılarak yazılmış nasihatnâme türünde bir eserdir. Dönemin aksaklıklarından bahseden ve çözüm önerileri getiren bir eser olmayıp ideali ortaya koyan mahiyettedir.

Eser düzenli bir çerçeveye oturtulmuş değildir. Dağınık bir yapısı vardır.

Adalet ve adaletin önemine dair birkaç satırla esere giriş yapılmış; bir hükümdar için elzem iki unsurdan birinin adalet, diğerinin ise zulüm olduğu belirtilerek bu ikisi arasında denge sağlanması gerektiği belirtilmiştir.

Ardından pek çok ayet sıralayan müellif, adeta ayetlerden oluşan bir konu bütünlüğü oluşturmuştur. Allah'ın, *Kur'ân*'ı insanlara yol gösterici, kalplere şifa ve öğüt verici olarak gönderdiğini, kim *Kur'ân*'a uymaz ise ahirette azap göreceğini, Allah'a ve Resûlü'ne uyduğu takdirde kurtuluşa erişeceğini ve Allah'ın büyüklüğünü ifade etmiştir.

⁵⁵ Bizim, inceleme fırsatı bulduğumuz beş nüshada bu dua kısmı birbirinden farklı durumdadır. Kelimeler arasında farklar olduğu gibi manzum duanın ilk beyitinde yer alan atıf kısmı da nüshalarda farklıdır. Reisülküttâb, nr. 923'teki nüshada atfedilen kişi Sultan Murâd'dır. Bu varaklar da “ Hayr Du'â-yı Padişâh-ı İslâm” başlığı iki defa verilmiş bu başlıklar arasında da başka başlıklar da yer almıştır (vr. 8a-32b). Hüsrev Paşa, nr. 308 ve 309 kısmında kayıtlı bulunan iki nüshada “Mehemmed Hân” ismi zikredilmiştir (vr. 124a, 23b). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan nüshada da yine Sultan Murâd adı verilmiştir (vr. 9a). Bizim üzerinde çalıştığımız nüshada ise yukarda ifade ettiğimiz gibi bizzat “Sultan Murâd” adı geçmektedir.

Devam eden satırlarda ise üç ayrı manzumeden oluşan bir kısım gelir. Bunların ilki sözün gücünden bahseden bir manzumedir (vr.5a-5b).

İkincisi “Beyân-ı Ahvâl-i Ümera” (vr. 5b-6a), üçüncüsü “Beyân-ı Ahvâl-i Ulemâ” (vr.6b-7a) başlığını taşır. Ulemaya dair manzumenin ana temasını cehaletin oluşturduğu dikkat çekmektedir.

Bunun arkasından gelen diğer manzume ise “Hayr Du‘a-yı Padişah-ı İslam Sellemüsselâm” başlığını taşımakta olup (vr. 7a-16a) bu manzumede doğrudan IV. Murad’ın adının geçtiğini görmekteyiz. Manzumelerin ardından gelen satırlarda yazar eserin telif sebebi üzerinde durmuştur (vr.12a-13a). Nitekim yukarıdaki satırlarda bu konuya değinmiştik. Telif sebebine dair satırların ardından yazarın Osmanlı Devleti’ni bir gemiye benzeterek devlet içinde cahillerin ve zalimlerin arttığını, ulemanın dilleri ve kalemleri ile bunları def etmeleri gerektiğini anlattığı satırlar dikkat çekicidir. Yazar, şayet ulema bu görevini yerine getirmezse cümlesinin helak olacağını dile getirmiş, kendilerine düşen görevin ise dünya kahrından ve ahiret azabından kurtulmak olduğunu anlatmıştır. Devamında yazar, bu satırlarını bir manzumeyle kuvvetlendirmiştir.

“Hikâye-i nasîha” başlığı altında adaletle alakalı bir hikâye anlatılmış verilen manzume ve ayetlerle konu bütünlüğü sağlanmış; onun ardından da “hikâye-yi vâziha” başlığı altında yeniden bir hikaye ile akıllı, salih insanlara ikram edilerek adaletin tesis edileceği anlatılmıştır (vr. 16a-19a).

“Beyân-ı Tarîk-i Adlû Nizâm-ı âlem” başlıklı kısmı müellif oldukça uzun tutup, *Kur’ân*’a yönelmek gerektiğini ifade ederek müşaverenin önemini ayetlerle açıkladıktan sonra aralarda verdiği manzumeler ile de müşavere konusunu desteklemiştir. Bu kısmın sonunda yazar bu defa evvelkinden daha detaylı bir şekilde bir kez daha eserin telif sebebi üzerinde durmaktadır (vr. 19a-36b).

Eser asıl, “Hazâ Risâle-i Nushû’l-hükkâm ve Sebebü’n-nizâm” başlığından itibaren başlamış olup burada yazar, *Kur’ân*’ı referans göstererek belalardan kurtulmanın yolunun Allah’ın emirlerine uygun hareket etmekten geçtiğini bildirmiş; Hz. Ömer, Hz Ali, Hasan Basrî, İmâm Tirmizî gibi pek çok İslâm aliminden hadisler aktararak adalet, rüşvet, emaneti ehline vermek, cömertlik, müşavere gibi konularda ayrıntılı örnekler sunmuştur. Aralarda verdiği manzumeler ile de konu bütünlüğünü sağlamak istemiştir. Öte yandan siyasetnâme geleneğine uygun olarak devleti dört sınıfa

ayırmıştır. Bunlar; padişah, vezir, beyler ve askerlerdir. Bu sınıfların birbirinin sınırına dahil olmaması gerektiğini, şimdiki sorunların temelinde sınıfların birbirinin işlerine müdahalesi olduğunu bildirmiştir. Cömert insanın güzel bir mertebeye ulaşabileceğine de değinmiştir. Eserin sonuna doğru verilen manzumede ise çok kötü günlere kaldıklarından, cahil insanların artığından bahsetmiştir (vr. 36b-71b).

2.2.3.6. Nüshaları ve nüshaların mukayesesi

Esere ait toplamda beş nüsha olduğunu tespit ettik. Bu nüshaları temin edip inceledik. Aşağıda nüshaların tasnifini verirken incelediğimiz bu beş nüshayı kendi gözlemlerimiz sonucu tanıttık.

İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, 6966

Adı: *Nushü'l Hükkâm*

Varak Sayısı: 79

İstinsah Tarihi: Bilinmiyor

Müstensih: Bilinmiyor

Yazı Türü: Nesih

Nüsha, koyu kahverengi kapaklı olup kapağın iç kısmı ebru desenlerle süslenmiştir. Nüsha üç bölüm halinde yazmıştır. Birinci bölüme padişaha dualar edilerek başlanmış ve eserin önce Kuyucu Murad Paşa ve daha sonra ise Sultan Ahmed'e sunulduğu anlatılmıştır. İkinci bölüme besmele ile giriş yapılarak huzuru sağlamanın yolunun *Kur'an*'a uymaktan geçtiği ifade edilmiştir. Üçüncü bölüme ise sözün gücü, adalet cehalet gibi konuları işleyen şiirle başlanılmış ve yine şiirle bölüm tamamlanmış olduğu halde birkaç sayfa sonra yeniden şiir verilmiştir. Diğer nüshalarda olduğu gibi bu nüshada da *Kur'an*'dan ayetler, Hazreti Peygamber'den hadisler, sahabiden ve İslâm alimlerinden örnek rivayet, kıssalar ve manzumeler mevcuttur. Nüshada varaklar 15'er satırdan oluşmuş olmakla birlikte yazılar oldukça düzensiz bir şekilde ve tutarsız bir yazı karakteri ile kaleme alınmıştır.

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 308

Adı: *Nushü'l Hükkâm*

Varak Sayısı: 145

İstinsah Tarihi: Bilinmiyor

Müstensih: Bilinmiyor

Yazı Türü: Nesih

Bu nüsha iki kısım halindedir. Birinci kısma besmele ile başlanılmış ve ardından salavatla söze devam edilerek hemen konuya giriş yapılarak padişahın huzuru tesis etmek gibi bir amacı varsa bunu sağlamanın yolunun *Kur'ân* ve hadislerle uymaktan geçtiği anlatmıştır. Bolca ayete, hadise yer verilmiş olup bunlar, altın sarısı cetvel ve mavi mürekkeple yazılmıştır. İkinci kısımda ise şiirler yer almıştır. Şiirler içinde adı zikredilen padişah Mehmed Han'dır⁵⁶. Ayrıca diğer nüshalarda yer almayan "alim ol" redifli şiir de burada bulunmaktadır. Nüshada eserin telif sebebi ve kimin için yazıldığına yer verilmemiştir. Konu başlıklarında ise mavi, kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Küçük ebatta ve her varakta 9'ar satırdan oluşan nüsha kaliteli bir kağıt üzerine yazılmış oldukça okunaklı bir durumdadır.

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 309

Adı: *Nushü'l Hükkâm*

Varak Sayısı: 84

İstinsah Tarihi: Bilinmiyor

Müstensih: Bilinmiyor

Yazı Türü: Nesih

Padişaha övgü sözleriyle nüshaya başlanılmış; Kuyucu Murâd Paşa ve Sultan Ahmed için *Kur'ân*'dan ayetler ve hadisler tercüme edilerek bir eser yazıldığı ve kendilerine hediye edildiği anlatılmıştır. Devletin derdine derman olmanın yolunun bu eseri padişahın mutlaka her gün ve gece okuması ile mümkün olacağı üzerinde durulmuştur. Bu nüshada eserin yazılma sebebi, kimin için yazıldığı ve kimlere

⁵⁶ Hüsrev paşa, nr. 308, vr. 124a, 136a, 143a.

sunulduğu girişte uzunca anlatılmıştır⁵⁷. Ancak Sultan Murâd için yazıldığına dair bilgi verilmemiştir. Şiirlerde ise Mehmed Han adı geçmiştir⁵⁸. Nüshada verilen ayetler, hadisler ve konu başlıkları çoğunlukla altın sarısı ve mavi mürekkeple yazılmış iken ayet ve hadislerin aktarımında ayrı bir renk kullanılmadığı yerler de mevcuttur. Bu nüsha oldukça kaliteli bir kağıt üzerine okunaklı bir yazıyla kaleme alınmıştır. Küçük ebatta olan nüshanın varakları dokuzar satırdan oluşmaktadır.

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Reisülküttab, 923

Adı: *Nushü'l Hükkâm*

Varak Sayısı: 123

İstinsah Tarihi: 1125

Müstensih: Bilinmiyor

Yazı Türü: Nesih

Bu nüshanın kapağında istinsah tarihi verilmiştir bu yönüyle müellif hattı olmadığı açıktır. Nüshada söze, besmele ve bir manzume ile başlanılmış; konular arasında manzumeler devam etmiş ve yine manzumeyle eser tamamlanmıştır. Manzumelerde yer alan kişi Sultan Murâd'dır⁵⁹. Eserde, telif sebebine ve kimlere sunulduğuna dair uzunca bilgiler yer aldığı gibi Esad Efendi'nin isteği üzerine Sultan Murâd için de eser yazma düşüncesi geniş bir şekilde ele alınmıştır⁶⁰. Ayet ve hadislerin altları kırmızı mürekkeple çizilmiş; konu başlıkları ise yine kırmızı mürekkeple yazılmış olup oldukça düzgün bir şekilde kaleme alınmıştır. Nüshada, manzumeler 14'er satır, nesirler ise 13'er satırdır. Nüshanın kapağı kırmızı renkli olup üzerinde sarı çiçek deseni bulunmaktadır.

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Aşir Efendi, 327

Adı: *Nushü'l Hükkâm*

Varak Sayısı: 74

⁵⁷ Hüsrev paşa, nr. 309, vr. 2a-7a.

⁵⁸ Hüsrev paşa, nr. 309, vr. 11b, 12a, 22b.

⁵⁹ Reisülküttab, nr. 932, vr. 8a, 31a.

⁶⁰ Reisülküttab, nr. 932, vr. 19a-20a, 62a-63a.

İstinsah Tarihi: Bilinmiyor

Müstensih: Bilinmiyor

Yazı Türü: Nesih

Bu nüsha bizim de üzerinde çalıştığımız eserdir. Fiziki olarak sarı bir kapağa sahip olan eserin giriş kısmını süsleyen pembe ve yeşilli çiçek motifleri kullanılmıştır. Yazı tarzı oldukça okunaklıdır. Örnek ayet ve hadisleri anlaşılır hale getirmeye çalışan yazar, bunların üstünü kırmızı mürekkeple çizmiş olmakla beraber, üstü çizili olmayan ayet ve hadisler de vardır. Yine konu başlıkları da kırmızı mürekkeple çizilerek belirtilmiştir. Nesirler genelde 17’şer satır şeklinde yazılmışken manzumeler 16 veya 18’er satır şeklinde ve farklı bir düzenle verilmiştir.

Bizim incelediğimiz beş nüshadan herhangi birinin müellif hattı olup olmadığına dair nüshalarda bilgi bulunmamaktadır ancak elimizde müellife ait, onun kendi hattı olduğunu bildiğimiz bir başka eser (*Mesmuatü’n-nekayih*) mevcut bulunduğundan dolayı, bu eserdeki el yazısını, *Nushü’l Hükkâm*’ın bilinen nüshalarının her birindeki el yazısı ile mukayese ettik. Yaptığımız mukayese neticesinde, *Mesmuatü’n-nekayih*’teki el yazısı ile bizim üzerinde çalıştığımız Aşir Efendi nüshasının yazı karakterinin birebir uyum halinde olduğunu gördük. Reisülküttâb nüshasında “kef” ve “dal” harflerinin yazımlarındaki farklılıklar bu nüshanın müellif hattı olmadığı kanaatini bizde oluşturduğu gibi aynı zamanda 1125 tarihli bir nüsha olması bize açıkça bu nüshanın ilerleyen yıllarda istinsah edildiğini göstermektedir. Diğer taraftan, Hüsrev Paşa nr. 308 ve 309’da kayıtlı bulunan iki nüshanın yazıları da *Mesmuatü’n-nekayih*’teki müellif hattına benzemediği gibi bu iki nüshada Mehmed Han adının geçmiş olması her ikisinin de istinsah edildiğini göstermektedir. İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesinde yer alan nüshanın yazı tarzı ise tamamen farklı ve tutarsızdır. Kimi yerde dik kimi yerde ise sağa ya da sola yatık yazılmış olup müellifin hattına hiç benzemediği açıktır.

El yazıları arasında yaptığımız bu mukayese neticesinde Aşir Efendi nüshasının daha muteber olduğuna karar vererek bu eser üzerinde çalışmaya başladık.

Bu çalışmamızda metni tesis ederken, eserin diğer yazmalarını dikkate almadık. Yani bir başka ifadeyle, tenkitli bir metin tesisi gerçekleştirmedik. Ancak bu giriş kısmında, metne esas aldığımız Aşir Efendi nüshası ile diğer nüshalar arasındaki benzerlik ve farklılıkları kısaca irdelemek istedik. Şöyle ki:

Üzerinde çalıştığımız nüsha ve diğer nüshalara baktığımızda ilk dikkatimizi çeken, nüshaların her birinde başlangıç ve bitişlerin birbirinden farklı olduğudur. Keza nüshalarda geçen manzumeler ve hikayeler de farklıdır. Öte yandan birinde olan bir bilgi diğerinde olmadığı gibi aynı zamanda ortak bilgilerde de farklılıklar vardır.

Ortak olan kısımlara baktığımızda tümünde dayanak noktasını *Kur'ân*'dan ayetler ile hadislerin oluşturduğunu; sahabiden rivayetler, kıssalar ve manzumelerin bolca kullanılmış olduğunu görmekteyiz.

Hüsrev Paşa nr. 308 ve nr. 309'da kayıtlı bulunan iki nüshanın şekil ve satır sayıları aynı olmakla birlikte nüshalardaki temlik kayıtları da her iki nüshanın birden aynı kişiye ait olduğunu göstermektedir. Ancak bu iki nüshanın varak sayıları ve giriş kısımları birbirinden oldukça farklıdır. Nitekim, nr. 308'de kayıtlı bulunan nüshada konuya hemen giriş yapıp padişahın ve toplumun huzurunun tesisindeki temel dayanağının *Kur'ân* olduğu ifade edilmiştir. Hüsrev Paşa nr. 309'da kayıtlı olan nüshada ise müellif, eserin girişinde padişahı överek söze başlamış; Anadolu'da Celali isyanlarının çıktığını, Anadolu'yu bunlardan temizlemenin amaçlandığını belirtmiş; eserini *Kur'ân* ve hadisten yararlanarak Kuyucu Murâd Paşa'ya ve Sultan Ahmed'e hediye ettiğini söylemiştir.

Bu arada yeri gelmişken 308 numaralı bu nüshada, diğerlerinde bulunmayan bir manzumenin mevcut olduğunu da tekrar belirtmek gerekir. “Alim ol” redifi ile biten ve 7 varak boyunca devam eden bu manzume oldukça dikkat çekicidir⁶¹. Literatürde ekseriyetle Balıkesirli Kadızâde Mehmed Efendi'ye ait olarak yer edinmiş bulunan “bilmiş ol” redifli bir kaside ile Hüsrev Paşa nr. 308'deki bu kaside rediflerindeki farklılık hariç birebir aynıdır. Kasidenin günümüzde Balıkesirli Kadızâde Mehmed Efendi'ye nispetle yapılmış bir neşri mevcuttur⁶². Aynı kasidenin bizim müellifimiz olan Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî'ye ait bir eserde karşımıza çıkması hakikaten akıl karıştırıcıdır. Bu karışıklığı ilk fark eden ve dolayısıyla kasidenin asıl sahibinin gerçekten Balıkesirli Kadızâde Mehmed Efendi mi yoksa bizim müellifimiz mi olduğu sorusu üzerine fikir yürüten Zeynep Aycibin olmuştur. Araştıracının kanaati, kasidenin muhtemelen Kadızâdeliler hareketinin meşhur lideri Balıkesirli Kadızâde

⁶¹Kadızâde Mehmed İlmî, *Nushû'l-hükkâm*, Süleymâniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 308, vr. 137b-144a.

⁶²Bayram Ürekli, “Dördüncü Murâd Devrine Dâir Kadı-zâde'nin Bir Manzûmesi”, *Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 11 (1997), s. 277-300.

olduğundan yanadır⁶³. Söz konusu kasidenin Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî'nin *Nushü'l-hükkâm*'ının nüshalarından birinde yer almasının sebebi ise hakikaten merak konusudur. Kasideyi nüshaya ekleyen müellifin kendisi midir yoksa kendisinden sonra bir başkası tarafından mı eklenmiştir, bunlara şimdilik net cevabımız bulunmadığını belirtmeliyiz.

Bizimde üzerinde çalıştığımız Aşir Efendi nüshası ile İstanbul Üniversitesi ve Reisülküttâb nüshaları arasında bazı benzerlikler olduğu gibi ciddi farklılıkların da bulunduğunu görmekteyiz. Benzerlikler arasında evvela hacim olarak birbirine yakın hacimde olmaları üzerinde durulabilir. Konu başlıkları düzgün bir şekilde kırmızı mürekkeple yazılmış olup ayet ve hadisler kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Yine kullanılan kağıt renk ve kalitesi bakımından da bu nüshalar birbirine yakındır. Bu nüshalar arasındaki en önemli benzerlik ise hiç şüphesiz üçünde de “Murad” adının geçiyor olmasıdır. Öte yandan konu başlıklarının sıralanışı benzer şekilde verilmiş olmasına karşın yer yer farklılıklar da vardır. Özellikle Aşir Efendi ve Reisülküttâb nüshalarında, eserin telifine dair Esad Efendi'nin Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî'den Sultan Murâd için müstakil bir eser yazmasını istemesi ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Bu üç nüshanın farklılıklarına baktığımızda ise her birinde farklı şekilde konuya giriş yapıldığını görüyoruz. Aşir Efendi nüshasında nesir ile konuya giriş yapılarak *Kur'ân* ve hadisler ışığında, rüşvet, adaleti sağlama, emaneti ehline vermenin önemine dair örnekler verilerek huzur ve güvenliğin sağlanacağına değinilirken, Reisülküttâb nüshasında uzunca bir manzume ile giriş yapılarak sözün önemi vurgulanmıştır. İstanbul Üniversitesi nüshasında ise eserin telifine dair bilgiyle söze başlanmıştır. Nüshaların bitiminde ise üçünde de birbirinden farklı bir manzumenin bulunduğu görülmektedir.

Elimizdeki beş nüshada karşılaştığımız en önemli farklılık, daha önce yukarıda da bahsettiğimiz üzere, farklı padişahların isimlerini ihtiva ediyor olmalarıdır. Reisülküttâb nr. 923'teki nüshada vr. 8a/31a'da, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki nüshada vr. 5b/9a'da ve Aşir Efendi nüshasında vr. 10b/36b'da Sultan Murâd adı geçerken; Hüsrev Paşa nr. 308'deki nüshada vr. 124a'da IV. Mehmed'in adı geçmektedir. Yine Hüsrev Paşa nr. 309 numaralı nüshada vr. 23b'de

⁶³ Zeynep Aycibin, **a.g.m.**, s. 76-77.

de IV. Mehmed'in adının geçtiğini görmekteyiz. İfade ettiğimiz durumların, eserin farklı telif aşamalarından geçmiş olmasından kaynaklanıyor olabileceğinden yukarıda söz etmiştik.

2.2.3.7. Kaynakları

Müellif eserini kaleme alırken temel kaynak olarak *Kur'ân-ı Kerîm*'den ayetler ve Hazret-i Peygamber'den hadisleri kullanmıştır. Ele aldığı her konuyu ayet ve hadislerle destekleyerek örneklendirmiştir. Nitekim, *Kur'ân-ı Kerîm*'in etkisi o kadar yoğundur ki müellif (vr.37a)'da eserinin *Kur'ân'ın* tercümesi olarak zikretmiş olsa da eser bir tercüme değil, telif eserdir. Bu durumdan hareketle müellifin *Kur'ân-ı Kerîm*'e yüklediği anlam ve kıymet akla gelmektedir.

Eserde, *Kur'ân-ı Kerîm* ve hadisler dışında bir kaynak adı belirtilmediği halde müellifin, eser içinde bazı alimlerin sözlerine yer vermesi bizi kaynak tahminine yönlendirmektedir. Nitekim yazarın, Şeyh Sadî'nin⁶⁴ müşaverenin önemine dair padişaha nasihatte bulunduğu bazı manzumelerini eserinde kullanmış olduğunu gördük. Eserin bizzat adı verilmese de biz bu eserin *Nasihatü'l-mülûk* olduğunu tahmin etmekteyiz.

Üzerinde çalıştığımız eserde, Hasan Basrî⁶⁵ hazretlerinin müşavereye dair muteber sözlerine yer verildiği gibi yine Emevi Valisi Haccac'ın Basra şehrini tahribe geldiği

⁶⁴ Şeyh Sadî'nin doğum tarihi net olarak bilinmemekle birlikte tahminen 1213-1218 yılları arasındır. Sadî, Şiraz'da doğmuş ve yine 1292'de yine Şiraz'da vefat etmiştir. İlk tahsiline Şiraz'da başladıktan sonra Bağdat'a giderek Nizamiye Medresesinde eğitimini tamamlamıştır. Anadolu, Mısır, Suriye gibi İslam memleketlerini gezip buralarda İslam alimleri ile görüştüktan sonra tekrar Şiraz'a dönmüştür. Burada bulunduğu sırada hac vazifesi için Mekke'ye gitmiştir. Sadî'nin manzum ve mensur eserleri *Külliyât* adı altında toplanmıştır. Bazı manzum ve mensur eserleri şunlardır: Bostân, Kasâyid-i Arabî, Gülistân, Risâle-i Akl u İşk, Risâle-i Enkiyânü, Nasihatü'l-mülûk: Şeyh Sadî bu eseri risale olarak hükümdarlara öğüt vermek amacıyla nazım, nesir karışık olarak yazmıştır. (Mustafa Çiçekler, “Sa'dî-i Şîrâzî”, *DİA*, İstanbul 2008, C. XXXV, s. 405-407.)

⁶⁵ Hasan Basrî Hazretleri, 642'de Medine şehrinde doğmuştur. 12 yaşında hafız olmuştur. Medine'den sonra Basra'ya yerleşmiştir. Kendini ilme adayan Hasan Basrî Hazretleri çok iyi bir hatip ve vaizdir. Etkileyici, akıcı bir üslûba sahip olup toplum üzerinde tesirli olmuştur. Zalim ve baskıcı devlet adamlarını kınayıp eleştirse de dönemindeki hiçbir isyana katılmadığı gibi halkı da isyanlardan uzak tutmaya çalışarak ahirete yönelik telkinlerde bulunması Hasan Basrî'nin devlet adamlarınca zarar verilmemesine neden olmuştur. Bir çok sahabiden hadis rivayet eden Hasan Basrî Allah sevgisini hayatının merkezine koymuştur. Bazı eserleri: “*Risâle ilâ 'Abdilmelikb. Mervâfi'l-kader*”, eserde insan iradesini pasifize eden kaderci anlayış tenkit edilmiştir. “*Risâle fî fazli Mekke*”, bu eserde şehirlerin faziletleri anlatılmıştır. Diğer bir eseri ise “*et- Tefsîr*”tir. (Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, İstanbul 1997, C.XVI,s.291-293)

sırada şehrin halkının Hasan Basrî Hazretlerine giderek bu durum karşısında kendisi ile müşavere ettikleri olay da anlatılmıştır⁶⁶. Hasan Basrî Hazretleri'nin eserleri genel olarak düşünüldüğünde, müşavere ile alakalı bilgiler de muhtemelen *ez-Zühhd* adlı eser de yer almıştır. Bu eserde yine ibadet, ihlas, tevâzu gibi konular vardır.

Bunlar dışında eserde hangi kaynakların kullanılmış olduğunu bize aksettiren başka bilgi yoktur. Eserin pek çok yerinde müellifin “*rivayet iderler ki, rivâyet olundu ki, rivâyetdir*” gibi ifadeleri kullanmış olması onun naklettiği bilgiler ile kendi değerlendirmesinden geçen bilgilerin ayırt edilmesini sağlamak amacıyla. Metinde geçen bu ifadelerle başlayan kısımlar müellifin daha önceki kaynaklardan faydalanarak gösterdiği hikâyeler, hadisler ya da kıssalardır.

2.2.3.8. Tesirleri

Eserin bildiğimiz bir tesiri yoktur. Ancak nasihatnâme tarzı eserlerin içeriklerine baktığımızda çoğunlukla aynı üslubun hakim olduğu aynı sorunların ya da benzer sorunların işlendiğini görmekteyiz. Özellikle *Kur'an* ve hadisler ekseninde müellifler nasihatlerde bulunarak aslında düşüncelerini, öğütlerini meşru zemine oturtmuş bir şekilde yol izlemişlerdir. Bundan dolayı eserin belirgin bir tesiri olduğunu bilemesek de zaman içinde başka eserlere tesir etmiş olabilir.

2.2.3.9. Dil ve Üslup Özellikleri

Eserin genelinde Türkçe kullanılmış olsa da Türkçe'nin tam bir hakimiyetinden söz edemiyoruz. Eserde yoğunlukla ayet ve hadisler kullanılmış, Farsça manzumelere yer verilmiştir. Bu yönüyle eserde ağır sanatlı bir dil kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Müellifimizin, yazmış olduğu eserde temel dayanak noktasının *Kur'an Kerîm*'den ayetler, Hazreti Peygamber'den hadisler olduğunu daha önceden ifade etmiştik. Bunlardan başka Hz. Süleyman, Hz. Ömer, Hz. Ali, Ömer bin Abdülaziz, İmam Tirmizî, İmâm Şafî, Hasan Basrî gibi isimlerden aktarılan hadis, hikaye, manzumelere de yer verilmiştir.

⁶⁶ Metin, vr.41a.

Müellif eserinde zaman zaman söz sanatlarına yer vermiştir. Örneğin “Ölüm” için “*dârülbekâ*” ve “*irtihâl*”⁶⁷ ifadelerini kullanarak bir nevi güzel adlandırma yapmıştır. Beyitlerinde; “*dirâyetdir dirâyetdir dirâyet*” ya da “*‘adâletdir ‘adâletdir ‘adâlet*”⁶⁸ kelimelerini art arda sıralayarak anlam zenginliği katmıştır.

Müellif, nasihatnâme geleneğine uygun olarak doğruları söylemekten çekinmemiştir. Padişah Sultân Murâd’a hayır dualar edip ona övgülerde bulunduktan sonra toplumun içine düştüğü buhranları, adalet eksikliğinden, meşveretin yapılmamasından, işlerin ehil kimselere verilmemesinden, rüşvetin arttığından kadıların, müftilerin eğitim eksikliğinden, samimi ve akıcı bir üslupla zaman zaman da sert bir şekilde anlatmıştır. Hatta ulemaya ağır bir sorumluluk yükleyerek ahiret azabını hatırlatmıştır.

2.2.3.10 Kaynak Değeri

Eser, dönemin bozuk düzenine doğrudan vurgu yapan bir eser değildir. Ancak dikkatli bir okumaya bu ve bunun gibi eserler de kaleme alındıkları döneme dair somut veriler elde etmemizi sağlayabilir. Örneğin, yazarın ulema ile ilgili kaleme aldığı manzumede sürekli cehaletten bahsetmiş olması, yazarın kendi dönemindeki ilim adamlarının cehaletinden şikâyetçi olduğunu açıkça göstermektedir. Eserde, yoğun olarak işlenen bir başka kavram ise adalettir. Adalet ile tüm ayıpların örtüleceği, adalet sayesinde Allah ile bağ kurulabileceği, adalet sayesinde huzura ulaşmanın mümkün olduğu konuları üzerinde durulmuştur. Adalet ve dirayet arasında bağ kuran müellif, Allah şükretmenin yolunun da bunlardan geçtiğini anlatmıştır. Fesatçı insanların sözlerine itimat edilmemesi, akıllı insanlara danışılarak iş yapılması konusunda müellif uyarılarda bulunmuştur. Öte yandan eserin çeşitli yerlerinde rüşvetin yaygınlaştığını, keyfi uygulamalara döndüğünü zikreden yazar, bu konudaki hassasiyetini göstermiştir. Müellif doğruları söylemekten başka bir gayesinin olmadığını söyleyerek, devlet selamete ulaştığı vakit kendisinin de amacına ulaşacağını dile getirmiş ve bu şekilde kendisini topluma vakfetmiş bir izlenim oluşturmıştır. Nazım ve nesirlerle müşavereye önemine dair cümleler kuran yazar, müşavere sayesinde ümitlerin artacağına yönelik fikirler beyan etmiştir.

⁶⁷ Metin, vr. 36b.

⁶⁸ Metin, vr. 10a.

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de salih insanlarla dost olmanın ehemmiyetine dair müellif eserinde görüşler sunmuştur. Buna göre: Padişahların etrafında haset sahibi insanların toplandığını ve bunların iyi insanlara gün yüzü göstermeyerek o iyi insanların saklandıklarını anlatan müellif, haset sahibi insanın şerrinden Allah'a sığınmaya yönelerek onların aslında zararlarının kendilerine olduğunu söylemiştir. Diğer taraftan padişahların etrafında iyi insanlar olsa, bu iyilerin de çok daha iyileri bulup getireceğini ve padişahın bunları kendisine haberci tayin etmesi halinde o vakit huzur ortamı oluşacağını, her işi ehline vermek gerektiğini savunan müellif, bu şekilde huzur sükunet oluşacağı görüşünü paylaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nde yaygın olan her sınıfın kendi alanına göre hareket etmesi kuralını işleyen müellif, seyfiye sınıfı ilmiye sınıfına müdahale ettiği için sorunların ortaya çıktığı görüşünü savunmuştur. Cömertliği şeref sayan müellif, bunun kerametinin de Allah'a ibadet olduğu görüşü üzerinde durmuştur.

Eserin tümünde, *Kur'ân-ı Kerîm*'den ayetler ile hadislerin sıklıkla verilmiş olması, müellifin düşüncelerine dayanak oluşturarak sözlerinin tesir gücünü artırmak ve ifadelerine zenginlik katmak istemesindendir.

SONUÇ

Biz bu çalışmada, XVII. yüzyılda kaleme alınmış *Nushü'l-hükkâm sebebü'n-nizâm* adlı nasihatnâme türü eseri araştırmacıların hizmetine sunduk. Eserin müellifi olan Sofyalı Kadızâde Mehmed İlmî hakkında bazı yanlış kanaatleri gidermeye çalıştık.

Her şeyden önce bu çalışma; devrinin önde gelen ilim adamlarından birinin kalemıyla ideal hükümdar modelini tasvir etmesi bakımından dikkat çekicidir. Bunun yanısıra eser, yazıldığı dönemin siyasi, sosyal, ekonomik durumunu anlamak yönünde önemli veriler içermektedir. Mesela eserde Celâli isyanlarının sebeplerine dair yer verilen bilgiler kısıtlı, fakat oldukça önemlidir. Ayrıca eser, içerdiği manzumeler, hikâyeler ve dil özellikleri dolayısıyla edebiyat alanında çalışacak araştırmacılara da verimli bilgiler sunmaktadır.

Nushü'l-hükkâm Sebebü'n-nizâm, hiç şüphesiz Lütî Paşa'nın *Asafnâme*'si veya Koçi Bey'in *Risale*'si ölçüsünde zengin bir eser değildir. Lâkin yine de araştırmacılar açısından bazı bilgileri gün yüzüne çıkarabilecek potansiyele sahiptir. Öyle ki IV. Murâd döneminin hassasiyeti açısından dönemi anlamak mümkün olacaktır.

METİN TESİSİNDE İZLENEN YOL

Metin tesisinde, yukarıda bahsettiğimiz birtakım ipuçlarından hareketle, Aşir Efendi nüshasının müellif hattı olduğu kanaatiyle bu nüshayı esas aldık. Diğer nüshaları metin tesisinin haricinde tuttuk.

Varak numaralarını metin içinde köşeli parantezle gösterdik.

Metnin okunmasını zorlaştırmamak için basit transkripsiyon usulünü uyguladık. Arapça ve Farsça kelimelerde uzatmalar için (^), kaf ve gayın harflerinden sonraki uzatmalar için ise (˘) işaretini kullandık. Ayın harfini belirtmek amacıyla (‘), hemzeyi göstermek için de (’) işaretlerini kullandık. Bazı kelimelerde karışıklığa sebebiyet verebileceğinden ötürü, dal harfini (d) ile gösterirken dat harfini (ḏ) ile gösterdik.

“Be” ile biten Türkçe fillerde son harfi “pe”ye dönüştürdük. “Virdi”, “vire”, “virürler”, “itdi”, “oldı” gibi Türkçe filleri ise metne sadık kalarak olduğu şekilde aldık.

Metinde geçen Arapça ayet, hadis ve özlü sözleri metin içinde Latin harfleri ile yazıp, dipnotlarda ise hem Arap harfleri ile orijinal yazımlarını hem de meallerini birlikte verdik. Farsça manzumelerde de yine aynı yöntemi kullandık.

Müellifin sayfa kenarlarına yazdığı beyitleri, sayfadaki diğer beyitlere uygun şekilde yerleştirdik.

Metnin orijinalindeki bazı hece veya kelime eksiklerini tamamlayarak alırken, bunların tarafımızdan tamamlanmış olduğunu belirtmek üzere köşeli parantez kullandık.

Metni tesis ederken iki farklı dipnotlandırma sistemine müracaat ettik. Arapça ayet, hadis ve diğer ibareler ile Farsça manzumelerde sayı ile dipnot verirken; metne herhangi bir durumu izah etmek maksadıyla tarafımızdan yapılan açıklamalarda yıldızlı (*) dipnotlar kullandık.

METİN

[1b]

“el-‘Adlî yeclibu’n-ni‘me ve yeslibu’n-nakme ve ez-zulmü yeclibu’n-nakme ve yeslibun ni‘me.”⁶⁹, ola a‘râz-ı âhara inkırâz; ola ikbâl-i âhire iclâl.

‘İzzetlü ve sa‘âdetlü Pâdişâhımızın huzûr-ı şerîflerine inhâ-i dâ‘î-i muhlis u nâsîh ve nasîhat, icmâliyye tarîki ile oldur ki: Ma‘lûm-ı şerîfleridir ki sebeb-i nizâm-ı ‘âlem ve huzûr-ı benî Âdem ‘adldir. Ve ‘ulemâ-i dîn buyurmuşlardır ki erkân-ı ‘adl: Tama‘ı terk eylemek, ya‘ni rüşvet almamak; emânet ehline vermek ve ölünce yâ cürm-i galîzi zuhûr bulunca ol ehlin elinden almamak ve ahvâl-i nâsı tefahhus idüp sahîhçe bilmek ve eyülerine ikrâm u ri‘âyet ve yaramazlarına ihânet ü siyâset kılmaktır. Ba‘zı ‘ulemâ-i dîn demişler; ‘âlemin nizâmı iki masdardan sudûr ider, hâkim-i zemân anunla ‘amel ide: “E’huzu bi’ş-şer‘i’ş-şerîf ve’l a’tâi bi’ş-şer‘i’ş-şerîf”⁷⁰. Ya‘ni hâkim-i İslâm bir kimseden eger mâlın alur ve eger mansıbın alur ve eger başın alur öldürür, şer‘-i şerîf muktezâsınca. İllâ ve bir kimseye [2a] dahi eger mâl virir ve eger mansıb virir, yine şer‘-i şerîf mûcibince ol kimseye ol mâl ve ol mansıb virilmek lâzım olmak ile vire. Kendü nefsi muktezâsı ile alup vermeye.

Hak sübhânehû ve te‘âlâ Kur‘ân-ı ‘azîmde buyurur:

“Ve men lem yahkum bimâ enzelallâhu feulâ‘ike humu’z-zâlimûn”⁷¹.

Ve yine buyurur:

“İnnehu lâ yüflihu’z-zâlimûn”⁷².

Ve hazret-i Resûl-i ekrem –sallallâhü ‘aleyhi ve sellem– buyurur:

⁶⁹ Adalet nimete, öç almaktan sakınmaya; zulüm ise öç almaya ve nimetten uzaklaşmaya sebep olur.

⁷⁰ Şer‘-i şerîf ile almak ve şer‘-i şerîf ile vermek.

⁷¹ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ = “Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar

zalimlerdir.”, **Kur‘ân-ı Kerim**, Mâide, 5/45 (Ayetin tümü olmayıp son kısmına yer verilmiştir).

⁷² إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ = “Gerçek şu ki, zalimler iflah olmaz!”, **Kur‘ân-ı Kerim**, Yûsuf, 12/23. (En‘âm, 6/135), (Kasas, 28/37) (Bu üç ayetin sonunda da aynı ifadede bulunulmuştur).

“Men kaldı insânen ‘amelen vefî ra‘iyyete men hüve evveli minhu fekad hânullâhu ve resûlehu ve ‘n-nâsi ecma ‘in”⁷³.

Ve ba‘zı selâtîn dimişler; ‘âlemin ma‘mûr ve sultân-ı zemânın mesrûr olması iki masdardan sudûr ider: Biri ‘adl, biri katl. Ya‘ni menâsıbı ehline bu şart ile virüp diye ki: *“Bu mansıbı sana virdim. Yâ sen ‘adl idersin ve mansıbında ölünce durursun yâhûd zulm idersin ve cezân katildir, anı görürsün.”* Ve bu sözlerin bir veya iki zâlimde icrâ itmekdir; hemân cümle ehl-i mansıb katlden havf ve recâ-i te‘yîd ile ‘adl iderler, ‘âlem nizâm bulur. Ehl-i timâr hâli bu hâle delâlet ider. Ve ‘âlemin vîrân ü harâb olması ve Sultân-ı zemânın ma‘mûr u mahzûn olması dahi iki masdar ile olur: Biri menâsıbı bezl, biri ‘azl.

Ba‘zı ‘ûlemâ-yı kibâr dimişler; dîn-i İslâmın [2b] evvel zuhûru, Resûlullâh –‘aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm– hazretlerinin mübârek dillerinde bürhân-ı Kur‘ân ve mübârek ellerinde seyf ü sinân ve mübârek cenânlarında ‘irfân u îkân ile olmuşdur. Pes hulefâsında ilâ âhiri’z-zemân dîn [ü] devletin bekâsı yine bunlar ile olur. Gayri tarîk ile olmaz. Zîrâ ‘illet-i hudûs, ‘illet-i bekâ itdüğü muhakkaktır. Nizâm-ı ‘âlem Kur‘ân-ı ‘azîmü’s-şân içinde medfûn ve mahzûndur. Ol cevheri bulmak murâd iden Sultân-ı zemân, anı Kur‘ân-ı ‘azîm içinde taleb itmek gerekdir ki bula. Eger âhar mahallde ararlarsa bulmak muhâldir. Zîrâ bir kimse bir yere bir gevher gömse, sonra anı bulmak murâd itse; elbette gömdüğü yerde aramak gerekdir ki bula. Eger gömdüğü yeri koyup âharda ararsa, bulmak muhâl idüğü herkese ma‘lûmdur. Bu misâlden ‘ibret almak gerekdir. ‘Ani’l-İrbâd bin Sâriye –rağiyallâhu ‘anhu– :

“İnnehu kâle salla binâ Rasûlullâh sallallâhu ‘aleyhi ve’s-selâm zâte yevmin, sümme egbele ‘aleynâ bivechihi, fev‘azenâ mev‘izaten beligaten, zerafet fihâl ‘uyûn, vevecilet minhâl kulûb, fekâle raculîn: Yâ Resûlullâh keenne hazihi mev‘izatün meveddin’. Fe mâzâ te‘hedü ileynâ? Kâle usîküm bitakvallâhe te‘âlâ, bi’s-semi‘ vetâ‘ati vein kâne ‘abden ceşyen. Feinnehi men ye‘işuu minküm [3a] fesiiraa ihtilâfen kesirân. Fe ‘aleyküm bi’ sünnetî ve sünnetil hülafâ‘ir-râşidînel mehdîyyine. Tümessikû bihâ ve ‘azzû ‘aleyhâ bi’n-nevâcizi. Ve iyyâküm ve mühdesâtil umûri. Fe

⁷³ Kim ailesi için çalışan bir insana öykünürse o ondan daha evladır. Ancak onlar Allah’a, Resulüne ve tüm insanlara hıyanet ettiler.

*inne külle muhdesin bid'atün. Ve külle bid'atin dälâletün. Ve külle dälâletin fi'n-nârî"*⁷⁴.

‘An İbni ‘Ömer –rağiyallâhu ‘anhu– :

*“Lâ yü'minu ehadukûm hattâ yekûnu hevâhu teb'ân limâ ci'tü bihi. Men rağabe 'an sünnetî feleyse minnî"*⁷⁵.

‘An Enes –rağiyallâhu ‘anhu– :

*“Lâ yü'minu ehadukûm hattâ ekûne ehabbe ileyhi min vâlideyhi, ve veledihi ve'n-nâsi ecma 'îne"*⁷⁶.

Ebû Hureyre –rağiyallahu anhu– :

*“Adlû sâ'atin hayrûn min 'ibâdeti sittîne seneten. Kıyâmi leyelihâ vesiyâmi nehârihâ. Ve cevrü sâ'atin fî hükmin eşeddü ve e'zamü 'indallâhi min me'âsî sittîne seneten"*⁷⁷.

Harrecehut Taberanî ve'l İsbehanî:

*“Adlû's-sultâni hayrun min hesâb'z-zemân"*⁷⁸.

İbn Mes'ûd:

*“el-Îmânu nısfân, nısfu sabrûn ve nısfu şükrun , ve's-sabru mine'l-îmâni, bi menziletir re'si minel hased"*⁷⁹.

⁷⁴ Allah ondan razı olsun. O dedi ki: Günlerden bir gün Resûlullâh (salat ve selam üzerine olsun) bize dua etti. Sonra yüzünü bize döndü. Bize belîğ bir vaaz etti. O vaazda gözler yaşardı. O vaazdan ötürü kalpler titredi. Ey Allahın Resûlü, sanki bu veda edenin vaazı gibi. Bize ne vasiyet edersin? Size Allahü teâlâya takvayı, bir köle bile olsa dinleyerek itaat etmeyi tavsiye ederim. Muhakkak ki sizden yaşayan birçok ihtilaf görecek. Sizin üzerinizdeki sünnetime ve hidayet üzere olan raşid halifelerin sünnetine uyun. Ona (sünnete) sımsıkı sarılın, azı dişlerinizle onu ısırın. İşlerin sonradan çıkanlarından sakının. Muhakkak ki her yeni çıkan bidattir. Her bidat dalalettir. Her dalalet ateştedir.

⁷⁵ Allah ondan razı olsun. Sizden biri, hevası benim getirdiğime tabi olmadıkça iman etmiş olmaz. Her kim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir.

⁷⁶ Allah ondan razı olsun. Sizden biri, ben, kendisine anne ve babasından, evladından ve tüm insanlardan daha sevimli oluncaya kadar iman etmiş olmaz.

⁷⁷ Allah ondan razı olsun. Bir saat adaletle hükmetmek, geceleri kıyamla geçen, gündüzleri oruçla geçen altmış sene ibadetten daha hayırlıdır. Hükmetmede bir saatlık haksızlık, Allah katında 60 senelik günahlardan daha şiddetli ve daha büyüktür.

⁷⁸ Taberani ve İsbehanî (adlı alimler) bunu açıkladı. Sultanın adaletle hükmetmesi, zamanın bereketinden daha hayırlıdır.

⁷⁹ İman iki yarımdır: Yarısı sabır, yarısı da şükürdür. Sabır, imandandır. Hasetten varılacak yerin başı.

‘An Süheyb:

“‘Aceben liemril mü’mini. İnne emrahu küllehu lehu hayrun. Veleyse zalike liehadin illâ lehu. İn esâbehe serrâ’u şekare, fekâne hayren lehu”⁸⁰.

Kâle Lokmân –rahimehu’r-rahmanu– :

“İn kâne kelâmuke fi’z-zatûn me‘al edebi, fesukûtuke zehebün bilâ ta‘bin. Ve mâ nedemtü ‘ala’s-sukûti merratün. Ve lekad nedemtü ‘ala’l-kelâmi merâtün”⁸¹.

“Elif, lâm, mim, zâlike’l-kitâbu lâ reybe fih, huden lil muttekîn”⁸².

“Va ‘tesimû bihabli Allâhi cemî‘ân velâ teferrakû”⁸³.

“Kad câ’ekum [3b] minallâhi nûrûn vekitâbun mubîn, yehdî bihi Allâhu meni’t-tebe’a ridvânehu subule’s-selâmi ve yuhricuhum mine’z-zulumâtî ilâ’n-nûri bi’iznihi ve yehdîhim ilâ sirâtin mustakîm”⁸⁴.

“Vehâzâ kitâbun enzelnâhu mubâarakun fettebî’ûhu ve’t-tekû le’allekum turhamûn”⁸⁵.

“Yâ eyyuhâ’n-nâsu kad câ’etkum mev’izatun min rabbikum ve şifâ’un limâ fi’s-sudûri vehuden ve rahmetun li’l mu’mini”⁸⁶.

“Velâ yezîdû’z-zâlimîne illâ hasârân,”⁸⁷.

⁸⁰ Müminin işine şaşılır. Muhakkak ki, onun işlerinin hepsi hayırdır. Bu bir kimse için hayırdan başka bir şey değildir. Ona bir refah (bolluk) isabet etse, şükreder. Hemen kendisine hayır olur.

⁸¹ Lokman –Rahman ona rahmet etsin– dedi ki: Senin edeble söylenen sözün gümüş ise, sukutun ise yorulmadan altındır. Sukut üzere olmaya hiç pişman olmadım. Ancak kesinlikle konuşmaktan defalarca pişman oldum.

⁸² أَلَمْ ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ = “Elif-lâm-mîm, O, müttakîler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Bakara, 2/1, 2.

⁸³ وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا = “Hep birlikte Allah’ın ipine (İslâm’a) sımsıkı yapışın; parçalanmayın.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Âl-i İmrân, 3/103.

⁸⁴ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ = “Gerçekten size Allah’tan bir nur, apaçık bir kitap geldi, rızasını arayanı Allah onunla kurtuluş yollarına götürür ve onları iradesiyle karanlıklardan aydınlığa çıkarır, dosdoğru bir yola iletir.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Mâide, 5/15, 16 (On beşinci ayetin sonu, on altıncı ayetle birleştirilmiş).

⁸⁵ وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ = “İşte bu (Kur’an), bizim indirdiğimiz mübarek bir kitaptır. Buna uyun ve Allah’tan korkun ki size merhamet edilsin.”, **Kur’ân-ı Kerim**, En’âm, 6/155.

⁸⁶ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ = “Ey insanlar! Size Rabbinizden bir öğüt, gönüllerdekine bir şifa, müminler için bir hidayet ve rahmet gelmiştir.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Yûnus, 10/57.

⁸⁷ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا = “Zalimlerin ise yalnızca ziyanını artırır.”, **Kur’ân-ı Kerim**, İsrâ, 17/82 (Ayetin sonu yer almıştır).

“Eve lem yekfihim ennâ enzelnâ ‘aleyke’l-kitâbe yutlâ ‘aleyhim inne fî zalike le-rahmeten vezikrâ li-kavmin yuminûn”⁸⁸.

“Kitâbun enzelnâhu ileyke mubâarakun li-yeddebberû âyâtihî veliyete zekkerâ ulû’l-el-bâb”⁸⁹.

“Allâhu ne’z-zele ahsene’l-hadîsi kitâben muteşâbihen mesâniye takşe ‘i’r-ru minhu culûdu’l-lezîne yahşevne rabbehum sümme telînu culûduhum ve kulûbuhum ilâ zikri Allâhi zâlike huda Allâhi yehdî bihi men yeşâ’u vemen yuğilili Allâhu femâ lehu min hâdin”⁹⁰.

“Ve innehu le-kitâbun ‘azîz, lâ ye’tihî’l-bâtîlu min beyne yedeyhi velâ min halfihî tenzîlun min hakîmin hamîd”⁹¹.

“Vemen a’rağa ‘an zikrî fe-inne lehu ma’işeten đankân ve-nahşuruhu yevme’l-kiyâmeti a’mâ”⁹².

“Kâle te’âlâ* kezâlike etetke âyâtunâ fe nesîtehâ, ve kezâlike’l yevme tunsâ”⁹³.

“Huzû emmâ âteynâkum bikuvvetin vezkurû mâ fihî le’allekum tettekûn”⁹⁴.

“Allâhu nûru’s-semâvâtî ve’l-ardi”⁹⁵.

⁸⁸ “Kendilerine okunmakta olan Kitap’ı sana indirmemiz onlara yetmemiş mi? Elbette iman eden bir kavim için onda rahmet ve ibret vardır.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Ankebût, 29/51.

⁸⁹ “(Resûlüm!) Sana bu mübarek Kitap’ı, âyetlerini düşünsünler ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Sâd, 38/29.

⁹⁰ “الله نَزَّلَ أَحْسَنَ الْخَبِيرِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَابِي تَقْشَعْرُ مِنْهُ جُلُودَ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ ذَلِكَ اللَّهُ هَدَى اللَّهُ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ” = “Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkılmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi. Rablerinden korkanların, bu Kitap’ın etkisinden tüyleri ürperir, derken hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah’ın zikrine ısınıp yumuşar. İşte bu Kitap, Allah’ın, dilediğini kendisiyle doğru yola ilettiği hidayet rehberidir. Allah kimi de saptırırsa artık ona yol gösteren olmaz.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Zümer, 39/23.

⁹¹ “Halbuki o, eşsiz bir kitaptır. Ona önünden de ardından da bâtil gelemmez. O, hikmet sahibi, çok övülen Allah’tan indirilmiştir.”,

Kur’ân-ı Kerim, Fussilet, 41/41, 42 (Kırk birinci ayetin sonuna, kırk ikinci ayet eklenmiş).

⁹² “وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى” = “Kim de beni anmaktan yüz çevirirse şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olacak ve biz onu, kıyamet günü kör olarak hasredeceğiz.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Tâ-hâ, 20/124.

* “te’âlâ” kelimesi ayetin orijinalinde olmayıp müellif tarafından eklenmiştir.

⁹³ “فَالْكَذِبُ أَنتَكَ أَتَانَا فَمَسِيئَتُهَا وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْصَلَى” = “(Allah) buyurur ki: İşte böyle. Çünkü sana âyetlerimiz geldi; ama sen onları unuttun. Bugün de aynı şekilde sen unutuluyorsun!”, **Kur’ân-ı Kerim**, Tâ-hâ, 20/126.

⁹⁴ “خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَادْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ” = “Bir zamanlar dağı İsrailoğullarının üzerine gölge gibi kaldırdık da üstlerine düşecek sandılar. Size verdiğimi (Kitap’ı) kuvvetle tutun ve içinde olanı hatırlayın ki korunasınız, dedik.”, **Kur’ân-ı Kerim**, A’râf, 7/171 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

⁹⁵ “اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ” = “Allah, göklerin ve yerin nurudur”, **Kur’ân-ı Kerim**, Nûr, 24/35 (Ayetin sadece baş kısmından bir bölüm verilmiştir).

“Tebârake ‘l-lezî ne ‘z-zelel furkâne ‘alâ ‘abdihi liyekûne lil ‘âlemîne nezirâ”⁹⁶.

“Kul in kuntum tuhbûna Allâhe [4a] fe ‘t-tebi ‘ûnî yuhbibkumu Allâhu ve yagfir lekum zunûbekum, vallâhu gafûrun rahîm, kul etî ‘û Allâhe ve ‘r-resûl, fe-in tevellev fe innâ Allâhe lâ yuhibbul kâfirîn, ve atî ‘û Allâhe ve ‘r-resûle le ‘allekum turhamûn”⁹⁷.

“Ve atî ‘û Allâhe ve ‘r-resûle le ‘allekum turhamûn”⁹⁸.

“Lekad menna Allâhu ‘alâ ‘l mu ‘minîne iz be ‘ase fihim Rasûlen min enfûsihim yetlû ‘aleyhim âyâtihî ve yuze ‘k-kîhim ve yu ‘allimuhumu ‘l kitâbe ve ‘l hikmete vein kânû min kablu lefî dalâlin mubîn”⁹⁹.

“Yâ eyyuhâ ‘l-lezî âmenû atî ‘û Allâhe ve atî ‘û ‘r-rasûle ve ullî ‘l-emri minkum fe-in tenâza ‘tum fî şey’in feruddûhu ila Allâhi ve ‘r-rasûli in kuntum tu ‘minûne bi Allâhi ve ‘l yevmi al-âhiri zalike hayrun ve ahsenu te ‘vîlâ”¹⁰⁰.

“Felâ verabbike lâ yu ‘minûne hattâ yuhakkimûke fîmâ şecera beynehum sümme lâ yecidû fî enfûsihim haracen mimma kağayte ve yusellimû teslîmâ”¹⁰¹.

“Kul in kâne âbâ ‘ukum ve ebnâ ‘ukum ve ihvânukum ve ezvâcukum ve ‘aşîratukum ve emvâlun ikteraftumûhâ ve ticâratun tahşevne kesâdehâ ve mesâkinu terđavnehâ

⁹⁶ = “Âlemlere uyarıcı olsun diye kulu Muhammed'e Furkan'ı indiren, göklerin ve yerin hükümlerine kendisine ait olan, hiç çocuk edinmeyen, mülkünde ortağı bulunmayan, her şeyi yaratıp ona bir nizam veren ve mukadderatını tayin eden Allah, yüceler yücesidir.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Furkân, 25/1.

⁹⁷ = “Fî in kuntum tuhbûna Allâhe ve yuhbibkumu Allâhu ve yagfir lekum zunûbekum, vallâhu gafûrun rahîm, kul etî ‘û Allâhe ve ‘r-resûl, fe-in tevellev fe innâ Allâhe lâ yuhibbul kâfirîn, ve atî ‘û Allâhe ve ‘r-resûle le ‘allekum turhamûn” (Resûlüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir. De ki: Allah'a ve Resûl'üne itaat edin. Eğer yüz çevirirlerse bilsinler ki Allah kâfirleri sevmez.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Âl-i İmrân, 3/31, 32.

⁹⁸ = “Allah'a ve Resûl'üne itaat edin ki rahmete kavuşturulasınız.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Âl-i İmrân, 3/132.

⁹⁹ = “Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, (kötülüklerden ve inkârdan) kendilerini temizleyen, kendilerine Kitap ve hikmeti öğreten bir Peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Halbuki daha önce onlar apaçık bir sapıklık içinde idiler.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Âl-i İmrân, 3/164.

¹⁰⁰ = “Yâ ayyuhâ ‘l-lezî âmenû atî ‘û Allâhe ve atî ‘û ‘r-rasûle ve ullî ‘l-emri minkum fe-in tenâza ‘tum fî şey’in feruddûhu ila Allâhi ve ‘r-rasûli in kuntum tu ‘minûne bi Allâhi ve ‘l yevmi al-âhiri zalike hayrun ve ahsenu te ‘vîlâ” (Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülûlemlere (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Resûl'e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Nisâ, 4/59.

¹⁰¹ = “Hayır, Rabbinde andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın (onu) tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Nisâ, 4/65.

ehabbe ileykum minâ Allâhi ve Rasûlihi ve cihâdin fî sebîlihi fe-terabbesû hattâ ye'tiya Allâhu bi emrihi vallâhu lâ yehdî'l kavme'l fâsikîn"¹⁰².

“İnne'llezîne ferrâkû dînehum vekânû şîye'an leşte minhum fî şey'en innemâ emruhum ilâ Allâhi sümmeyneb-bi'hum bimâ kânû yef'alûn"¹⁰³.

“Ve in te'uddû ni'meta Allâhi lâ tuhsûhâ"¹⁰⁴.

“İnne'l-insâne le-zalûmun keffâr"¹⁰⁵.

“Vele yensuranna Allâhu men yensuruh inna Allâhe [4b] le-kaviyyun 'azîz, ellezîne in mekken-nâhum fî'l-arđi ekâmû's-salâte veâtevû'z-zekâte ve emerû bi'l-ma'rûfi ve nehev'ani'l-munker ve lillâhi 'âkıbetul umûr"¹⁰⁶.

Şehlere farz olan kitâb budur

A'delû eda olan hitâb budur

Dâfi'-i nakmet ü 'azâb olup

Bâ'is-i ni'met ü savâb budur

Bunu ezberle 'izzet istersen

Sebeb-i 'izz-i şeyh ü şâb budur

قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِينُ تُرَضُّونَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرٍ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ = “De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım akrabalarınız kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, Resûlünden ve Allah yolunda cihad etmekten daha sevgili ise, artık Allah emrini getirinceye kadar bekleyin. Allah fâsiklar topluluğunu hidayete erdirmez.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Tevbe, 9/24.

إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا أَسْتَمْتُ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ = “Dinlerini parça parça edip guruplara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur. Onların işi ancak Allah'a kalmıştır. Sonra Allah onlara yaptıklarını bildirecektir.”, **Kur'ân-ı Kerim**, En'âm, 6/159.

وَأَنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا = “Allah'ın nimetini saymaya kalksanız, onu sayamazsınız.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Nahl, 16/18 (Ayetin tümü olmayıp ilk kısmı verilmiştir).

إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ = “Doğrusu insan çok zalim, çok nankördür!” , **Kur'ân-ı Kerim**, İbrahim, 14/34 (Ayetin tümü değil, son kısmı verilmiştir).

وَلِيُنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ الَّذِينَ أَنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَاللَّهُ غَافِقٌ الْأُمُورِ = “Allah, kendisine (kendi dinine) yardım edenlere muhakkak surette yardım eder. Hiç şüphesiz Allah, güçlüdür, galiptir. Onlar (o müminler) ki, eğer kendilerine yeryüzünde iktidar verirse namazı kılar, zekâtı verirler, iyiliği emreder ve kötülükten nehyederler. İşlerin sonu Allah'a varır”. **Kur'ân-ı Kerim**, Hac, 22/40, 41 (Kırk birinci ayetin sonuna kırk ikinci ayet eklenmiştir).

Ve ‘asker-i İslâm, gâlib ü kâhîr ve mansûr-i muzaffer ve a‘dâ-yı dîn ü devlet, mağlûb u makhûr ve meksûr ü müdemmir olmağa ‘ilâc-ı şâfi ve devâ-i kâfi, pâdişâh-ı İslâm –sellemü’s-selâm– hazretleri bu kitâb-ı şerîfi bi’t-temâm ekalli yedi kerre ve ekseri yetmiş kerre okudup ve kendüleri cân ü dilden dinlemek ve anlamak ve ‘amel eylemekdir. Bundan gayri bir ‘ilâc dahi yokdur. Şifâ murâd ise devâ vü dermân ancak budur.

Hâza el-ebyât en-nâsihât li-Sultâni’l-mü’minîn vel-mü’minât, hâkiyât ‘an ahvâli’l-kâ’inât Rahimullâhu min nazmihâ ve min ‘amel bihâ.

Bismillâhirrahmânirrahîm

[5a] Hezerân-ı hamd ü minnet Hakk’a tekrâr

Lisâna virdi kudret, söze her bâr

Söz ile aşikâr olur ma‘ânî

‘Ulûmun söz ile olur beyânı

Söz iledir zuhûru her nihânın

Yüzü suyu söz olmuşdur cihânın

Söz olmasa bilinmezdi hakâyık

Söz ile münkeşif olur dekâyık

Söz ile şerh olur şerh-i ‘akâyid

Söz ile keşf olur cümle fevâ’id

Söz ile fehm olur tefsîr-i Kur’ân

Söz ile anlanur tibyan-ı Furkân

Söz oldu mebd-i ‘arş-ı mu‘allâ

Zehî ‘izzet, zehî kudret-i te‘âlâ

Müzeyyendir söz ile levh-i mahfûz

Olur fevc-i melâ’ik* anda mahzûz

Müşerrefdir söz ile kalb-i Cibrîl

Söz ile vahy-ı Hak oldu çü tenzîl

Hicâb-ı gafleti söz itdi zâ’il

Visâle söz olur her dem vesâ’il

Fenâ var cümlede, sözde bekâ var

Cemâli görünür, anda likâ var

Söz ile muntazamdır hâl-i ‘âlem

Söz ile rûşenâdır çeşm-i Âdem

Söz olmasa bilinmezdi dîn [ü] îmân

Đalâletde kalurdu ins ile cân

Hudâ’yı görmedi kimse göz ile

Bilindi ‘akıl gerçek söz ile

* Melâik: Kelime metinde “melânın” ya da “mollânın” okunacak şekilde yazılmıştır.

Söz ile mürdeler bulur hayâtı

Söz ihyâ eylemişdir kâ'inâtı

Söz ile yâd olunur reng-i hûlar

Söz ile pâk olur sîne, çü sular

Bülend olur söz ile kadr-i şâhın

Söz oldu emr ü nehy-i pâdişâhın

Sözün te'sîridir olur du'âlar

Eyü hakkında çok dürlü senâlar

Sözün 'İlmî senün, nûr-ı cinândır

Delîl-i mûsıl-ı hûr-ı cinândır

[5b] Mu'teber kıl cihânı müşg-bîz olur

Mu'attar it meşâmmı 'itr-rîz ol

Dem-i meşkînin ihyâ itdi 'ilmi

Gazabdan nehy idüp emr itdi hilmi

Kelâmın kadrin irgür âsmâna

Ola kandîl-i nûrânî cihâna

Harr-ı güneş ‘âlem-i ziyâdır söyle medhin

Cehûlun her dem eyle nice kadhın*

Vire gayret nice câhil kulûba

Olalar muttali‘ cehl ü ‘uyûba

Ola ‘ibret nice sâhib-i cenâna

İde da‘vet hem anları cinâna

Okundukca mu‘teber ola ‘âlem

Du‘â-yı hayr ide sana her dem

“Kāle Resûlullâh –sallallâhü te‘âlâ ‘aleyhi ve sellem– sınıfânî min ümmetî izâ salahû ıslahu’l ‘âlem ve izâ fessedû ifsade’l ‘âlemu el-‘umerâ’ ve’l ‘ulemâ’”¹⁰⁷.

Beyân-ı Ahvâl el-Ümera’

‘Acebdir hâl-i dünyâ ki ‘acebdir

Zemân ehli fesâda pür-talebdir

Vilâyet emrine hâkim olanlar

Nizâm-ı ‘âleme nâzım olanlar

Hudâ emrin ferâmûş eylediler

‘Ukûl mest ü medhûş eylediler

* kadhın: Metinde “kadhiz” ya da “kadhez” okuncak ekildedir. Düzelterek verdik.

¹⁰⁷ “Ümmetimden iki sınıf vardır ki, onlar iyi olduklarında, alem de iyi olur; onlar kötü olduklarında, alem de kötü olur: Onlar alimler ve idarecilerdir”.

Çoğu nâkıs-ı 'ukûl fehm-i idrâk
Bunun derkinde 'âciz-i 'akl-ı derrâk

Ma'ârifden, fezâ'ilden tehîler
Cehâlet hâllerinde müntehîler

Denilmez çoğuna âdem, cu'aldir*
Bahâyemdir çoğu, bil hem-ağalldır

Nisâb-ı 'akıldan bîgânelerdir
Kömür çiner, delü dîvânelerdir

Belî rişvet bu dünyâda kömürdür
Velî 'ukbâda ol kızmış demürdür

Hem ol yüz karasıdır pek gufûle
Ma'ânidir bu 'ayniyle 'ukûle

[6a] Gınâsıdır ra'nâ ve 'ayn-ı 'illet
Dahi dinâridir nârıyla zillet

'Akl 'aynı giden 'ayn-ı 'amâyet
Kıl ile yedilüp etdi hıyânet

* Cu'al bir kara böcektir ki ters yuvalar. Hadîsde ehl-i dünyâ ana teşbîh olunmuşdur (Müellifin kenar notu).

Hevâ-yı nefse itdiler itâ‘at
Anı zu‘m eylediler hüsn-i tâ‘at

Hilâf-ı şer‘ fi‘le cân virirler
Satarlar dîni ve î mân virirler

Alurlar halkdan mâl-ı harâmı
Olur fi‘l-mesel düzd ü harâmı

Unutdular meger kabrin cevâbın
Su‘âlinde olan kahr u ‘azâbın

Sanurlar gâlibâ kopmaz kıyâmet
Kalur bunlar bu hâl üzere selâmet

Hünerdir yanlarında zulm ü ‘udvân
Hemîşe işleridir fîsk ü îsân

Muzırır işlemek âsân-ı rekdir
Zararı ref‘itmek ammâ çok emekdir

Cihân mülküne düştü zulm-i evzâr
Müslümânlık cihândan oldu bîzâr

Hazân oldu henüz emnin bâharı
Şeb-i târîkdir ‘adlin nehârı

Fiten düşdü ‘aceb dîn yollarına

Bu halkı kodular hep hâllerine

el-Ân alanın oldu mülk-i dünyâ

Zuhûr itdi ‘aceb talan ü yağma

Fesâd ehli bedenden aldılar cân

Mübâh âsa sorulmaz dökülen kan

Sipâhîler karışdı vakf ü mülke

Karîb oldu memâlik hedm ü hülke

Mehâyif leşkeri oldu hüveydâ

‘Adâlet-i merdûmi hayrân ü şeydâ

Alındı mâllar cevri ü sitemle

Mülk oldu zulm gezdi ‘ilimle

[6b] Beyân-ı Ahval el-‘Ulemâ’

Hudâ’dan itmeyüp havf ü hazerler

Zulm ef‘âline hüccet yazarlar

Adın şer‘î koyup tezvîr iderler

Çerâğ-ı zulmeti* tenvîr ideler

* çerâğ-ı zulmeti: metinde “çerağı zulmeti” şeklinde yazılmıştır.

Ne şer'îdir ne kânûn ve ne ma'kûl
Ne matbû' ve ne mergûb ne menkûl

Ana şer'î diyen cehhâl-i bî-dîn
Gerekdir anlara î mân telkîn

Binâ-yı şer'e virdiler tezelzûl
Anın çûn itdi devlet pek tenezzûl

'Acebdir cehl-i cehhâl ü erâzil
Olardır cümle bâşlarda nevâzil

Ararlar zulme bir cüz'î bahâne
Salarlar ateşi mûlk-i cihâna

Ne hikmet ola hâkimler bu devre
'Acebdir cân virirler cehl ü cevre

'Ulûm 'arz eylemek ehl-i zemâna
Cevâhir atmağa benzer yabana

Cehl yağmâ ider dîn ü diyânet
Komaz emr-i şerî'atde sıyânet

Hârab oldu cehlile mûlk ü millet
Cehldir mutlakâ düşmen ü 'illet

Cehlile çok olur şerr ü mezâlim
Cehlile bî-hadd eyler zulmü zâlim

Cehl miftâh olur bâb-ı şürûra
Cehâletden ölüm yeğdir gayûra

Cehlile terk ider âdem namâzı
Cehl îcâb ider ‘aşk-ı mecâzı

Cehl-i bâ‘is olur necl ü vebâle
Cehl olur sebep-i isrâf mâle

Bugün bunda ta‘allümden iden ‘âr
Yarın anda yeri yurdu olur nâr

Cehlidir yeri yurdu her günâhın
Cehldir meskeni zarr u tenbâhın

[7a] Olıcak cehl kesr itmek mukarrer
Olur ‘ilm ile bu ‘âlem münevver

Çü celhlin kesriyle gide sukûnu
Cihânın hayr ile gider kurûnu

Cehûlün havfla kalmaz huzûru
Gamma olur mübeddel her sürûru

Olupdur celh sâkin hep cinânda
Anınçün kaldı dîn ancak zebânda

Kavî olsa eger ‘ilm ile ‘âlem
Alınurdu ‘adûnun mülki bî-gamm

Olur hikmetle her derdin ‘ilâcı
Anınla hıfz iderler taht ü tâcı

Hanefî mezhebi ehl-i fazîlet
Olandır hâfız-ı dîn ü şerî‘at

‘Ulûm ehli olur hep ehl-i mezheb
Mübârek-tal‘at ve pâkize-meşreb

Nihâdı cennetü’l-me’vâya benzer
İçidir ‘âlemin çün havz-ı kevser

Belâdan şehri hıfza ‘ilm-i heykel
Semâdan pâsbân olmuş müvekkel

Müfid eskâma ve marazîye nâfi‘
Şifâ vü sıhhat ve edyânı câmi‘

Belî bir mülke aksa âb-ı fitne
Tutulur ‘ilm ile seylâb-ı fitne

Salâhı ‘âlemin ‘adl ü emândır

Adl-ı ‘ilm ile olduğu ‘ayândır

Pes ‘ilm ile olur mülkün devâmı

Amel ile metîn olur kıvâmı

Müreffehdir salâh ile re‘âyâ

Huzûr eyler salâh ile berâyâ

Hayr-du ‘â-yı Pâdişâh-ı İslâm sellemüsselâm

İlâhî vir reşâdî Hân-ı zemâna

İki ‘âlemde tâ ire emâna

[7b] Medâr-ı emr-i cumhûr ola re‘yi

Murâd ehli bula andan recâyı

Dil-i pâkin şer‘at mazharı kıl

Cihânın âfitâb-ı enveri kıl

Senin emrini icrâ kıl rızâsın

Resûlün sünnetin kıl reh-nümâsın

Umûr-ı şer‘e kılsın inkıyâdı

‘Adâlet itmek olsun hep murâdı

Zekâsı âfitâb ola pür-nûr
Cihân ‘adliyle ola şâd u mesrûr

Zebân-ı tîğî tevbe vire halka
Hidâyet eyleye gümrâhı Hakka’a

Ne kâr-ı hayra kim ola mübâşir
Ana tesyîr ide Allâhu Kâdir

Murâdâtın virüp cümle mühimmin
Müheyyâ eyleye dâ’im Müheymin

Îlâhî ana tevfikin refik it
Meded-kârî-i fazlun hem-tarîk it

Hemîşe tut tarîk ‘âlem-i vedâdı
Bulursun iki ‘âlemde murâdı

‘Adâlet itmeğe ‘âlim gerekdir
Tama’dan dahi hem sâlim gerekdir

Şehâ ‘ilm olıcak nâfi’ gerekdir
Heva-yı nefsi hem dâf’i gerekdir

Neye yarar bu ‘ilm-i felsefiyyât
Yazıkdır eylemek tazyî‘-i evkât

‘İlm kim olmaya i‘mâle makrûn
Olur ıssı anın meftûn ü mağbûn

Ta‘allümden murâd olan ‘ameldir
Ne ân kim kıl ü kâl ile cedeldir

Ma‘ârifden dem urur ba‘zı eşhâs
Geçinür ‘âlim-i Rabbânî ve hâss

Velî nefsi anın su‘bâna benzer
Taşı* âdem içi kaplana benzer

[8a] Çoğu ‘âlimlerin olmuşdur azgun
Gözedir leş n’ola dirlerse kuzgun

Var illâ azdurır ‘âlem ki her gâh
Anıldıkca diyeler rahmetullâh

Görüp her ehl-i rızkın kisvetini
İnanmak bilmedin mâhiyyetini

* Taşı: Metinde “taş” (طاشی) imlası ile yazılmış olmakla beraber, doğrusu “tışı/dışı” şeklinde olmalıdır.

Bu halk içinde çoğ olur mürâ'î

Uzadır taylasânı ve ridâyı

Ki zîr-i esfele perver olsa Sultân

Mukarrer devleti olur gürîzân

Pes imdi değme bir lâfa inanma

Kuru da'vâ ile iş bitti sanma

Bulu gör sa'y idüp ehl-i kemâl

Ki tâ ref' ideler ehl-i dâlâli

Bu mülk emrini ısmarla 'alîme

Maraz ma'lûm olur hâzık hakîme

Tanış ehline evvel andan iş it

Taleb kıl hikmeti Lokmân'dan işit

Sonun fıkr iden işin erken anlar

Önün anlamıyan sonunda tınlar

Her işin olmayan 'âkıl önünde

Tasavvurdan ziyân ider sonunda

Demişler 'avn-ı Hak Şâh'a mukâbele

Olacak idinür düstûr 'âkıla

Ki ol Şâh'ı çeker Hak yola dâ'im

Her işinde olur 'adl üzere kâ'im

Sa'âdetlü bir 'âlim-i kâr-dânı

Musâhib idünür anı nihânî

Diyânetlü, ferâsetlü, hünerlü

Sadâkatlü, sıyânetlü, nazarlu

Ki anın sözü câna cân bağışlar

Dü 'âlem derdine dermân bağışlar

Anın her sözü cevherden dahi yeğ

Mezâka tadı sükkerden dahi yeğ

[8b] Ögüp ol kimleri göğе uçurmaz

Eyüleri yerüp yere geçirmez

Sözünde doğr[u] olup başlamaz âle

Ki duyulur sonu sığmaz çuvala

Üşenmez doğru olan hiç kahırdan

Egerçi kovula dokuz şehirden

Eger kim uğraya bühtâna nâ-gâh
Üşenmez doğruya yardımcı Allâh

Hüner umma işitsen kimde yalan
Gerek uslu virenden sözü olan

Söz anlanur cevâb ıssı deminden
Nitekim Fârisî dil yordamından

Dimişlerdir işit pend-i kerbini*
Arı arturmaz illâ hem-nişîni

Fesâd ehli sözüne olma râgıb
Edinme ahmakı kendüne sâhib

Ki ahmak yâr olan bulmaz meserret
Dahi görür hem andan çok mazarrat

Danış ‘âkıllara her bir işi sen
Deme kim işlerimi bilürüm ben

Yalnız iş edüben umma uzluk
Ki Tanrı’ya yaraşur yalnızluk

* Pend-i kerbini: imlasıyla yaptığımız okumanın doğruluğundan emin değiliz.

Gerek her sâzda bir yardım-sâz

İşidilmez yalunuz elde âvâz

Dürüst olmaz kişinin işi ey yâr

Yalunuz taş olunmaz belki dîvâr

Olan ‘âkıl, danışksız iş itmez

Ki bildüğü yanulduğuna yetmez

Dilersen her zemân unmâğı işde

Danış bin ‘âkıla her gün bir işde

Danışıklı söze her kim bâş eğmez

Ziyânına müdâm-ı asliyyesi değmez

Te’ennîyle gerek başlamak işe

‘Acil kılmak olur Şeytân’ı pîşe

[9a] Te’ennî-i hilmle ‘âkıllar gider

Gazab-ı ta‘cîl ile câhiller gider

İşin tadbîr ile kıl, eyle te’hîr

Olur zîrâ her işin nısfı tadbîr

‘Adûyu kahr ider tadbîr-i ahsen

Alunur hüsn-i tadbîr ile düşmen

Salunmaz her ‘adûya tîr ü şemşîr
‘Adûnun kâhiridir hüsn-i tedbîr

Ki kaplanlar gelür âl ile sayda
Gücün düşdüğü yok güc ile kayda

Ra‘iyyet sürü koyun, Şâh çûbân*
‘Adû kurd ve sipâhîler nigezbân

Koyun ol vakit saklanur ki çûbân
Köpeklerden ide dâ‘im her âsân

Ve ger köpek koyun yirse nihânî
Dahi artuk olur kurtdan ziyânı

Nedenlû ‘adl iderse Pâdişâhî
Değil nâfi‘ çü zulm ide sipâhî

Şehin ‘adli şu vaktin kâ‘im ola
Ki eşirrâdan ra‘iyyet sâlim ola

Şubânı görmese ser kaldırır mâr
Görecek tiz kaçar inine nâ-çâr

* çûbân : Metinde aslında چوٲان imlası ile yazılmış olup düzelterek verdik.

Bulup meydânı hâlî şîr nerden
Geçer oldu şifâ ehl-i hünerden

Düşüp fitne ser-â-ser her hudûda
Müslümânlık tutuşup yandı oda

Hisârın ger uyursa* pâsbânı
Atar düşmen burûca rîsmânı

Alurlar kal‘ayî meftûh iderler
O gaflet ehlini matrûh iderler

Đalâ ehli fesâda bağladı bel
Olup giryân ü nâlân ağladı el

Fesâdın ehlini şer‘ ile kîtâl
Masûn eyler harâmîlerden emvâl

[9b] Buyurur a‘delü ahkâma ol Rab
Şehâ bil ‘adl olur takvâya akreb

‘Adâlet hat ider hatt-ı zünûbu
‘Adâlet setr ider cümle ‘uyûbu

* uyursa: Metinde “uyurursa” şeklinde yazılmış.

‘Adâletdir hısâlin mîr ü şâhı
‘Adâletdir kamunun pâdişâhı

‘Adâlet âdemînin ziynetidir
‘Adâletsiz kişiler nekbetîdir

‘Adâletdir sebeb emn ü emâna
Refâhiyyet virir ehl-i zemâna

Huzûr u râhata irer re‘âyâ
‘Adâlet zevkini tadar berâyâ

Ne hoş dimiş bunu ol kim dimişdir
Ki asıl saltanat dâd u dihişdir

Olur mahbûb-ı Hak Sultân-ı ‘âdil
İrer zevke olur maksûdu hâsıl

‘Adâlet bâ‘is-i kurb-ı Hudâ’dır
Nitekim zulm iden Hak’dan cüdâdır

Cihânı hulk iden Sultân-ı a‘zam
Beşer nev‘inin itdi aslın Âdem

Kamusu bir kapunun kullarının
Kamusu bir erin oğullarının

Kimin bâý eyledi kimini yohsul

Kimin itdi efendi kimini kul

Sizi kul idüp itse gayr sultân

Buna şek yok ki idi sübhân

Size vire bu denlü mülk ü ni‘met

Sizi sultân ide gayrı ra‘iyyet

Kaçan Sultân ide bir ân ‘adâlet

Sanasın itdi yetmiş yıl ‘ibâdet

Sizi ve tâ‘atin tafđıl ide Hak

Ne denlü* lutf idüpdır bir öğüt bak

Hakkın bu ni‘metini fikr ide gör

Var imdi ana şükr ide gör

[10a] Ki ihsân ne kadar olursa a‘zam

Anın şükrü dahi olur mu‘azzam

Bu ma‘nâyı öğüt fikr eyle şâhâ

Hakk’ın in‘âmına şükr eyle şâhâ

* Ne denlü : metinde “ne nedenlü” şeklinde yazılmıştır.

Bunun şükrü nedür deyü sorarsan

Rızâ-i Allâh doğru yol ararsan

Dirâyetdir, dirâyetdir, dirâyet

‘Adâletdir, ‘adâletdir, ‘adâlet

Bu şükrü bilmeyüp itmek cehâlet

Đalâletdir, đalâletdir, đalâlet

Gel imdi ide gör bu şükre gayret

Şehâ efzûn olur şükr ile ni‘met

Muhakkak şükre tevfiğ ide Mevlâ

Şehâ sizden olıcak sa‘y a‘lâ

Çalış ‘adl ile doldur kâ’inâtı

Bilirsün kim cihânın yok sebâtı

Re‘âyânın eyü mi kem mi hâlî

Tefehhus eylemekden olma hâlî

Sakın ashâb-ı ağrâza inanma

Şehâ herkes hakk ilkâ ider sanma

Anûşîrvân’ı gör ne ‘âdil imiş

‘Adâlet-pîşe şâh-ı ‘âkıl imiş

Rızâsı yağmuş zulm ü dâlâle
Girilmezmiş zemânında vebâle

Hudâ'dan havf idermiş tab'-ı pâki
Unutmazmış zamîri kabır ü hâki

İşin ısmarlamazmış hiç le'îme
Firâvân 'izzet idermiş hakîme

Hakîmin hikmetiyle 'adl idermiş
Hakkın yoluna cehdin bezl idermiş

H.....* ol şâh-ı cihâna
Eyvâdı çıkardı âsmâna

Olunur tâ kıyâmet hayırla yâd
Her 'akl ehline yeter işbu irşâd

[10b] Söze insâfla olursa tasdîk
Bu nazmım mürşid-i 'adl ola tahkîk

Nasîhatdir bu söz Sultân Murâd'a
Garez-i karibetdir Rabb-ı 'ibâda

* هر اراحتنت : İbaresı okunamamıştır.

Bu ‘İlmî dâ‘înin hakdır murâdı
Denî dünyâyâ meyl itmez fu‘âdı

Murâdı buna Allâh ide ihsân
Ki son demde ide tesbît-i îmân

Bu nâsıhdır cemî‘ mü‘minîne
Husûsâ Pâdişâh-ı Müslimîne

Hemîşe ‘alem-i ‘adl ola murâdı
Masûn ola belâlardan bilâdı

Muhît ola ‘ulûmı cümle hâle
Ki tâ aldanmıya her mekr ü âle

Muhît oldukda ahvâle zamîri
Şerî‘at emrinin ola zahîri

Cihân fermân-beri ola hemîşe
‘Adâlet rehberi ola hemîşe

Hemîşe ‘adl ola ana müyesser
Adûsı ola her demde mükesser

Kemâ arta dâ‘im ola enver
Cihânda ‘adl ile ola mu‘ammer

Zemîn üstünde ‘adli ola memdûd
Hemîşe hem-dem ola ‘adl-ı mes‘ûd

Gördü Hak lâıık çü zâtın dehre dâver kılmağa
Cümle ‘âlem halkı içre dâd-güster kılmağa

Cevherinde kâbiliyyet olmayan bed-gevheri
‘Ârızî ikbâl ile kasd itme cevher kılmağa

[11a] Olmaya lâıık anın kim bâşı efsâr-ı hıre
Kasd kılma gerdenine sîmîn efser kılmağa

Nice yıllar terbiyyetler eylese kâdir değıl
Seng-i hârâyı güneş-i ‘âlemde gevher kılmağa

Atalar pendin oku, şehnâme kânûnnâme mi
Gör yazar mı fâsıkı sâlihler ser kılmağa

Ben benim çün dimezim ammâ ki lâıık anlarım
Halkı hep ihsânına ‘âlemde mazhar kılmağa

Cihânın ekseri mağlûb-ı keyf-i rüşvet olmuşdur
Eger anlar kesilmezse nice ıslâh olur dünyâ

İder her biri bir kapuya beste rişte-i kârın
Kırılmak gerek anlar tâ ki ser-rişte ola peydâ

Muhassıl kapu bir ser-rişte bir olmayacak olmaz

Yürü hebl-i metîni şer'î tut sen ey dil-i dâna

Bilin İslâm ehli kim âhir zemân oldu yakın

Götürüldü 'ilm ü 'âlim, kalmadı 'ilme'l-yakîn

[11b] Hazret-i Sultân Murâd'a ola dâ'im Hâk mu'în

Hükmüne münkâd iken cümle cünûd-i mü'minîn

Bulmadı bir âdemi diye budur Hakk-ı mübîn

Elvedâ' olsun sana gitdün dirîğ ey ehl-i dîn

Kapu kapu gezmeden olmuş müderrisler 'avâm

Vakf mâlından ne kim yirler harâmdır ol, harâm

Okumak yazmak işini cümle etmişler temâm

Her biri mollâ geçerken kendi zu'munca benâm

Bilmediler dîn kitâbında nedür kavî-i imâm

Elvedâ' olsun sana gitdün dirîğ ey ehl-i dîn

Müftîler kâdîlar ise onların hâli tebâh

Gözlerin yummuş olarak hubb-i mâl ve hubb-i câh

Hâlik'i koyup bular mahlûk etmişler penâh

Ekseri bilmez, bilen dimez nedür hükmullâh

Bir tedârik itmez ise ‘adl ile bu Pâdişâh
Elvedâ‘ olsun sana gitdün dirîğ ey ehl-i dîn

[12a] Murâdın ise devlet ve ‘izz ü câh
Bununla ‘amel eyle ey Pâdişâh

Budur ma‘nâ-yı kavl-i Perverdigâr
Budur nush-i hükkâm ve pend-i kibâr

Hadîs-i şerîfe budur terceme
‘Aceb mi virirse nizâm ‘âleme

Hakîmân-ı ehl-i ferâset sözün
Görüp bunda feth eyle cânın gözün

Budur ‘izzet ü devlete hırz-ı cân
Budur tılsım u genc ve ‘Osmâniyân

Şecî‘ vü ‘azâya hamâ’il budur
Tarîk-i Hudâ’ya vesâ’il budur

Bunu itdi tasnîf bir ehl-i dîn
Cezâsın vire Hak cân-aferin

Ne akça murâdıdır anın ne pul
Hemân gösterir sıdkla doğru yol

Sana itdi teblîğ Hak emrini

Resûlün sözün, kendünün emrini

Revâdır bunu eylesen nasîb-i ‘ayn

Sana ‘adl ü dâd oldu çün farz-ı ‘ayn

Beyân itdi sana nedir ‘adl ü dâd

Nedir bâ‘is-i feth ve şart-ı cihâd

Bulam dir isen ‘izzî, fazlı müdâm

Okuyup bununla ‘amel it temâm

Sakin selb eyleyüben ihtiyârı

İdüp cürmü dime kim andan oldu

‘Azâzîl’e anın çün oldu la‘net

Hudâ’ya didi hâşâ senden oldu

Anun çün girü makbûl oldu Âdem

Olup nâdim didi kendimden oldu

Bi-ismihi Sübhânehû

‘İzzetlü ve sa‘âdetlü Pâdişâhımızın vâlid-i ekrem ve emcedleri merhûm [12b] u mebrûr el-vâsıl ilâ rahmeti Rabbe’l-gafûr, es-sultân, el-ekrem, el-emced ve’l-hâkân, el-efhem, el-erşed, el-mazharü’l-eltâf, el-melik, es-sâmed, es-Sultân Ahmed hazretleri zemânında vezîr-i a‘zam ve serdâr-ı ekrem olan merhûm Murâd Paşa *ahsenu’llâh ileyh bi-mâ yeşâ* ki eltâf-ı Rahmâniyye ile müceddid-i devlet-i

‘Osmâniyye olmuşdu, Anadolu memleketlerin Celâlîler elinden halâs itmeğe niyyet itdikde bu dâ‘î-i fakîr, mâl u mansıb recâ itmeyüp hemân ancak dîn ü devlete hayr murâd olmak ile *Nushü’l-hükkâm Sebebü’n-nizâm* nâm bir kitâb-ı nefîs ki *Kur’ân-ı ‘azîm*den ve ehâdîs-i şerîfeden nice âyât ihbâr ve nesâyih-i kibâr cem‘ ve Türkî’ye terceme olunmuşdur, anlara hediye kılınmışdı. Gâyet makbûlleri olup nice kerre evvelinden âhırına varınca okuyup temâm bildüğünden sonra anınla ‘amele niyyet ü ‘azîmet idüp bir nüshasın dahi vâlid-i mâcidleri, merhûm u mebrûr Sultân Ahmed hazretlerine ihdâ itmişler idi. Anda yazılan âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i sahîha ve nesâyih-i kibâr ile ‘amel itmeğe anlar dahi bir mikdâr sa‘y itmekle çok eyü asâr ve feth-i cedîd zuhûr ü sudûr itmişdi. Hâlâ yine sa‘âdetlü ve ‘izzetlü ve ferâsetlü Pâdişâh-ı ‘âlem-penâh hazretlerine ol kitâb-ı mübârek [13a] hediye kılındı. Şimdi dahi murâdımız, mansıb [u] mâl ve şimdiki hâlimizden zîyâde bir hâl değildir. Hemân buna sebep budur ki, Allâhü te‘âlâ *Kur’ân-ı ‘azîmü’ş-şânda* buyurur:

“*Ve iz ahezâ Allâhu mîsâka’llezîne utû’l-kitâbe letuyyinun-nehu li’n-nâsi velâ tektumûnehu*”¹⁰⁸.

“*İnne’llezîne yektûmune mâ enzelnâ mine’l-beyyinâti ve’l-hudâ min ba’di mâ beyyen-nâhu li’n-nâsi fi’l-kitâbi ulâ’ike ye’l-‘anuhumu Allâhu ve ye’l-‘anuhumu’llâ’inûn*”¹⁰⁹.

Allâhü te‘âlâ, ‘ulemâ üzerine, hakk u sıdk söylemeği ve cümle mü’mînler va‘z ü nasîhat eylemeği çok âyetleriyle farz eyleyüp ve hakkı beyân itmeyenlere gazab ü la‘netler itmiştir. Ve yarın kıyâmet gününde ağızlarına âteşden uyân urup mahşerde elli bin yıl bu hâl üzre dururlar. Andan sonra nâr-ı cehenneme girürler buyurulmuşdur. Pes murâdımız def‘-i ‘azâb ve su‘âl[e] cevâbdır. Bir bâ‘is dahi budur ki Hazret-i Peygamber – ‘aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm– bir hadîs-i şerîfinde buyururlar ki:

“*Bir memleket içinde sâkin olan âdemler, bir gemi içinde oturan âdemler gibidir. Anların câhilleri, geminin dibin delüp su almak isterler. Eger ‘ulema vü ‘ukalâsı*

¹⁰⁸ وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ = “Allah kendilerine kitap verilenlerden, «Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz» diyerek söz almıştı.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Âl-i İmrân, 3/187 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

¹⁰⁹ إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعُونَ = “İndirdiğimiz açık delilleri ve hidâyet yolunu -kitapta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra-gizleyenler yok mu, işte onlara hem Allah hem de bütün lânet ediciler lânet eder.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Bakara, 2/159.

anları men' idüp geminin dibin delmeğe komazlar ise cümlesi helâkdan halâs olurlar. Eger 'ukalâ vü 'ulemâsı süfehâyı ve cühelâyı [13b] kendü hâllerine korlar ise anlar geminün dibin delerler ve cümlesi bile helâk olup deryâya boğulurlar”.*

İmdi câhiller ve zâlimler bu Devlet-i 'Osmâniyye gemisin delmeğe başladılar. Eger 'ulemâ dilleri ve kalemleri ile ve hükkâm elleri ve kılıçları ile bu devlet gemisin delenleri men' ü def' itmezler ise cümlemiz bile helâk olmak lâzım olur. Bu elem ü gamdan bir ân huzûr-ı kalb ile 'ilm ü 'amele sa'y idemeyüp dâ'imâ hâtırımız perîşân ve gözlerimiz giryân ü nâr-ı havf ü haşyetde sûzân olup yanarız. Şimdi bize üstümüzden dünyâ kahrın ve âhiret 'azâbın def' itmekden gereklü bir murâd u maksûd yoktur. Muktezâ-yı 'akl ü şer' budur. Zîrâ bir 'âkıl kimseye bir dostu bir cânibinden bir kîse tolu altûn gösterüp “Gel berü, bunu sana bağışlayım” dise ve bir düşmeni dahi bir cânibinden kılıç sıyırıp anı helâk itmeğe hücum eylese, elbette ol 'âkıl altûn almağı terk idüp kılıç zararın kendüden def'a sa'y ider. Kezâlik bir 'âkıl marîz ü haste olsa ve bilse ki eger sağlığı hâlinde yedüğü tatlu yemekleri ve şerbetleri yir ve içerse elbette helâk olur. Pes ol 'âkıl haste kendü nefsi sevdüğü tatlu yemekleri bi'z-zarûre terk idüp [14a] bir üstâd [u] hâzık hakîm arar bulur ve anın buyurduğu acı ma'cûn ve acı şerbetleri bir mikdâr zemân yir ve iç, sıhhat bulur. Bizni'llâhi te'âlâ sa'âdetlü Pâdişâhımızı gâyet 'âkıl u kâmil işitmek ile bu devlet derdinin dermânları olan *Kur'ân*-ı 'azîmü's-şân âyetleri ve hâdis-i şerîfe ve kibâr nasihatleri cem' olmuş kitâb-ı nefis irsâl olundu. Eger kendüleri bizzât her gün ve her gice mütâlâ'a idüp okurlar yâhûd bir ehline her zemân okudup cân u gönülden dinlerler ve mûcibince 'amel eylerler ise devletleri sıhhat ü selâmet bulup ve günden güne ziyâde olup kendüler ve cümle nâs elemenden halâs bulur. Bizim dahi maksûd u murâdımız hâsıl olur. Zîrâ bizim matlûb u murâdımız ancak bu 'âlem 'adl ile bir mikdâr zemân dahi nizâm ü intizâm ve emn ü emân üzre olup biz dahi rızâ-yı Hak sebebi olan 'ilm-i nâf'i* ve 'amel-i sâliha safâ-yı kalb ile sa'y-ı cemîl idüp evkât-ı mübâreke ve mecâlis-i 'ilmde Pâdişâh-ı İslâm'a hayr du'âlar idevüz. İhtihâl-i hâl-i 'âlem ile bizim hâlimize dahi hâlel gelmeye, bundan gayrı murâd ü maksûd yoktur.

* Cümlesi : metinde “cümlâsı” imlası ile yazılmıştır.

* 'İlm-i nâf'i : metinde “ 'ilm ve nâf'i” ekinde yazılmış olup manayı bozduğundan dolayı aradaki ve bağlacını kaldırdık.

Nazm

[14b] Her murâdı dest açup dâ'im Hudâ'dan isterim

Ummazım aslâ Hudâ'dan gayrıdan lutf u kerem

Bu denî halka kul olmadan ferâgat eyledim

Kendüme âzâdlık hulkını 'âdet eyledim

Hubb-ı dünyâdan begâyet pek kerâhet eyledim

El çeküp halk-ı cihândan ben kanâ'at eyledim

Halka dünyâ-yı denîden ötrü kılmam iltiyâm

Hak te'âlâ hazretinden gayrıya yokdur recâm

'İlmiyâ yâ ey [ü] dimiş yâ kem senin çün hâss u 'âm

Hasb-i hâli herkesin ma'lûm olur rûz-ı kıyâm

Bi-ismi'llâhi vel'hamdi'llâhi ve's-salâtü ve's-selâm 'alâ Resûlu'llâhi ve âlihi ve ashâbihi hayrû'l-enâm

Sözünde hamd-ı Hakk'ı eyle 'unvân

Pes andan sonra ey merd-i sühandân

Resûlüne salavatla selâm it

Dahi ashâb u âliyle temâm it

Ki zîrâ anlara iden meveddet

Resûllâh'a itmişdir mahabbet

Pes andan sonra lâzım geldi yine

Du‘â itmek Şeh-i rûy-i zemîne

Şeh-i iklîm ve Sultân-ı memâlik

Ola ‘adliyle râh-ı şer‘e sâlik

Resûlün şer‘ini ola ol râ‘î

Ki cümle ‘âlem ola evvelâ ana dâ‘î

[15a] Çün ola Pâdişâh-ı şer‘in penâhı

Yoluna cân virür cümle sipâhı

İdeler râh-ı Sultân’a sülûk*

Ki *en-nâsü ‘alâ dîn el-mülûk*¹¹⁰

Olalar cümle şer‘ üzere bu ümmet

Ziyâde ola her gün ehl-i sünnet

Resûlün şer‘i bula hem kemâli

Şakî olanların ide zevâli

‘Înâyetler ide ol Şâh’a Mevlâ

İde günden güne kadrini a‘lâ

* sülûk : metinde “sülûki” şeklinde yazılmıştır. Ancak alttaki mısra ile kafiye halinde olabilmesi için “sülûk” şeklinde düzelterek aldık.

¹¹⁰ Halk, meliklerin dini üzeredir.

Ola hem ‘izzet ve bahtı ziyâde

Dahi hûrşîd-i ikbâli ziyâda

Şu‘â-yı mihr-i rif‘at ola tâbân

‘Adûsunun ola kahrı şitâbân

Zemânında şerî‘at ola cârî

Hudâ her işde kılsun ana yârî

O ‘adliyle cihânı ide ma‘mûr

Hudâ ide anın sa‘yini meşkûr

Kâle Allâhu el-Melik, el-Mennân, ed-Deyyân: “İnnallâhe ye’muru bi’l-‘adli ve’l-ihsânî”¹¹¹.

Hudâ’nın emridir, çün ‘adl [ü] ihsân

Ol emre imtisâl ide bu Sultân

Gire ol şer‘ ü kânûn ile yola

Anınla hükm ide sağıyla sola

Anun eyyâm-ı ‘adlinde vilâyet

Olup emn üzre hem ola sıyânet

Ola ol ehl-i İslâm’ın imâmı

Ki tenfiz ide ahkâmı temâmı

¹¹¹ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ “Allah adil olmayı ve iyilik yapmayı emreder.”, Kur’ân-ı Kerim, Nahl Suresi, 16/90 (Ayetin tamamı değil, sadece baştan bir kısmıdır).

Hudûdu eyleye da'im ikâmet

İdeler emr ü nehyine itâ'at

Zükûtu alup ol vire yerine

Tegallüb ehli kahrından yerine

Ne kuttâ'-i tarîkı koya yolda

Ne uğrılık ideni sağ solda

[15b] Nizâ'ı kat' u ref' ide fesâdı

Kabûl ide şehâdât-ı 'ibâdı

Cihânda emr-i şer'i ide şâyi'

Hukûk-ı Müslimîn olmaya zâyi'

Cihâd idüp gazâda ola dâ'im

İde 'adl ile taksîm-i ganâ'im

Oluban kâdir-i tenfîz-i ahkâm

İde hızf-ı hudûd-ı dâr-ı İslâm

Hem insâfıyla ide Hakk'ı ma'lûm

Komaya zâlim üzre hakk-ı mazlûm

Murâd oldur cihânda Şâh ola ol

Ki es-sultân zıllullâh ola ol

Cihânın cânıdır Sultân Murâd Hân

Güzîn-i dûdmân-ı âl-i ‘Osmân

Mehâbetlü tuta nâmı cihânı

‘Adûsı diliyle her dem emânı

Vireler her ne denlü istese mâl

Korup tek itmesün mülkünü pâ-mâl

Bu sözlerle du‘âdır ana maksûd

İde ‘ömrin ziyâde Hayy u Ma‘bûd

Îlâhî eyleyüp lutf u ‘ibâdı

Bağışla ‘âleme Sultân Murâd’ı

İdüp a‘dâsını hışmıyla makhûr

Kamu ahab-ı devlet ola mesrûr

Ola makbûl-i ‘âlem cümle kârı

Humâyûn ide menşûrunu Bârî

Ola beyt-i dili ‘ilm ile âbâd

İde mülk-i ‘adûyu tâ ki berbâd

Sülûk itsün tarîk-i ‘adl ü dâda

İrişsün Ka‘be-i ‘izz ü murâda

Hudâ yâ bu du‘âyı eyle makbûl

Emîn olsun âmîn diyen kul

Murâd iderse ola ‘ömrü etval

Ola ol cümle şehlerden yeğ a‘del

[16a] Münâsib oldu bunda bir hikâye

Beyân ider sebab-i tûl-ı bekâya

Hikâye’-i Nâsiha

Türkistân pâdişahlarından biri Hindistân pâdişâhına vâfir hedâyâ ve elçiler ve nâmeler gönderüp mazmûnunda şöyle yazar ki: “İstimâ‘ olundu ki Hind’[d]e ‘ömr uzun idici ‘ilâc ü devâlar var imiş. Pâdişâhları anı isti‘mâl idüp ‘ömürleri uzun olur imiş.” Dahi beyân buyurular, elçiler anda varup edâyı risâlet idecek Pâdişâh-ı Hind bunlara bir tağ gösterip, “Bu tağı bu mahalden âhar mahalle kaldurursanız size cevâbınız virüp murâdınız hâsıl idem.” didi. Bunlar zarûrî ol tağ kazmağa başladılar. ‘Âkıbet tağı yerinden ayurup âhar mahalle nakl itdiler. Pes Pâdişâh bunlara buyurdu ki: “Siz mâ‘dûd birkaç kimsesiz. “*Himmetü’r-ricâl, takla‘ul cibâl*”¹¹² muktezâsınca bir tağı yerinden kaldırdınız. İmdi sizin pâdişâhlarınız tağdan muhkem degildir. Ve anların mevtine himmet iden mazlûmlar sizden kem degildir. İmdi sizin pâdişâhlarınız ‘askerlerinin zulmlerini re‘âyasından def‘ itmezler imiş. Anınçün mazlûmlar anların mevtine bed-du‘âlar **[16b]** idüp tiz ölürler. Ammâ biz çok yaşamağa sebab oldur ki re‘âyamız fukarâ vü zu‘afâsın kimseye inanmayup kendümüz bizzât mukayyed olup zâlimlerin şerr ü zulmün anlardan def‘ ideriz. Pes cümlesi, Allâhü te‘âlâ ‘âdil pâdişâhımızın gölgesin üstümüzden ayırmasun deyü hayr du‘âlar iderler. Ol sebebdan bin yüz yıldır ki bunda pâdişâhlık iderin. Sizde belki on pâdişâhdan ziyâde ölmüşdür. Niçün ‘ibret alup ‘adâlet sa‘y itmezler? Bundan ‘ilâc isterler. İmdi çok yaşamağa kavî ‘ilâc, ‘adâlet idüp fukarânın hayr du‘âsın almaktır. Az yaşamağa kavî sebab bed-du‘âdır.

¹¹² Ricalin gayreti dağları yerinden oynatır.

Nazm

Sakın mazlûmun ahından sehergâh

Ki perde komamışdır ana Allâh

Yaşar kerkes kim âzâr olduğu çün

Doğan durmaz ziyânkâr olduğu çün

Nesr: Yohsa dârû vü ‘ilâc bed-du‘âya karşı duramaz. Allâhü te‘âlâ kelâm-ı şerîfinde eyle buyurur:

“Fe’em-mâz-zebedu feyezhebu cufâ’en ve’em-mâ mâ yenfe’un-nâse feyemkusu fî’l-arđi kezâlike yağribu Allâhu’l-emsâl”¹¹³.

Ve tecribemiz dahi bunun üzerinedir.” deyü cevâb virdi. Ve anları vilâyetlerine gönderdi. Hak sübhânehû ve te‘âlâ pâdişâhımızı bu ‘ilâc-ı kavîye muvaffak idüp ‘adl ile çok ‘ömürler müyesser ide. *Âmîn yâ Mu‘în [17a] yâ erhame’r-Râhimîn*. ‘Adl işbu âyet-i kerîme ile ‘amel itmekle olur.

Nazm

Beyân itdi tarîk-i ‘adl ü dâdı

Bir âyet içre ol Allâhü Hâdî

Kâle Allâhü te‘âlâ:

“İnnâ Allâhe ye’murukum en tu’eddû’l-emânâtı ilâ ehlihâ ve izâ hakemtum beyne’n-nâsi en tahkumû bil’adl”¹¹⁴.

Ma’nâ-yı şerîfi: Tahkîk Allâhü te‘âlâ size emr ider ki cemî‘ emânetleri ehline viresiz. Meselâ; ‘ilim mansıblarını – ki fetvâ ve kazâ ve va‘z ve tadrîs ve hitâbet ve imâmetdir– halk içinde ziyâde ‘âlim ve ‘ilmiyle ‘âmil ve sâlih kimselere viresiz. Ve kılıç mansıblarını– ki vezâret ve imâret ve ze‘âmet ve sipâhiliklerdir– halk içinde

¹¹³ فَامَّا الرَّبْدُ فَيَذْهَبُ جَفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ = “Köpük atılıp gider. İnsanlara fayda veren şeye gelince, o yeryüzünde kalır. İşte Allah böyle misaller getirir.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Ra’d, 13/17 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

¹¹⁴ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ = “Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder .”, **Kur’ân-ı Kerim**, Nisâ, 4/58 (Ayetin bir kısmına yer verilmiştir).

ziyâde yarar ve dîndâr ve maslahat-güzâr kimselere viresiz. Ve dîn ü dünyâyâ şeyn ü ‘ayb viren iki şeyn sebebi ile münâsibi nâ-ehle virmeysesiz ki biri şeyn-i rişvet ve biri şeyn-i şefâ’atdır. Zîrâ şeyn-i rişvet erbîh-i dîn ü devlet olduğu gâyetle mücerreb ü meşhûr-ı afâk ve müselle-i ashâb-ı ittifâkdır. Rişvetin “râ”sı recîm, “şın”ı şakî, “vâv”ı veyl, “tâ”sı tedmîrdir. Ve dahi kaçan kim nâs ortasında hükm idesiz, ‘adl ile hükm idesiz. ‘Ulemâ-i dîn dimişler: Cümle ‘âlemin nizâm[1] bu âyet-i kerîme ile ‘amel itmekle olur. ‘Âlemin harâb olması bununla ‘ameli terk itmekle olur.

Erkân-ı ‘adl:

Emânâtı [17b] ehline vermek ve ölünce veyâ cürm-i galîzi zuhûr idince ol ehlin elinden almamak. Ba‘zı selâtîn dimişler, bu dünyânın nizâmı ve intizâmı iki masdar ile olur: Biri ‘adl ve biri katl. Ya‘ni hâkimler yine dîrler imiş: Bu mansıbı sana virdim. Ölünce yâ sen ‘adl idüp mansıbında ölünce turursun, eger zulm idersen ben seni öldürürün. Ve bunu tahkîk iderler imiş.

Ve dahi tama‘ı terk eylemek ve mazlûmun sözün dinlemek ve zâlimden hakkını alıvmek ve cemî‘ işlediği işlerde şer‘-i şerîfe uyup hiç kendü bildüğü ile bir iş işlememek ve dâ‘imâ nâsın hâllerin yoklayup eyüsünü ve kemini bir hoşça bilmek ve eyülerini ri‘âyet ü ikrâm idüp yaramazlarına ihânet ve şer‘-i şerîf muktezâsınca siyâset itmek. Böyle olıcak cümle yaramazlar eyü olmağa sa‘y iderler. Ve eger yaramazlara ikrâm olunursa cümle eyüler yaramaz olmağa meyl iderler. Pes nizâm-ı ‘âlem bozulup harâb olur.

Hikâye-i Vâzıha

Behrâm-ı Gur adlu bir pâdişâh sayd ü şikâra çıkup bir ‘âkıl vezîri ile ‘askerinden ayrılup bir köy önüne geldiler. Anda [18a] bir kaz görüp Şâh elindeki bâzı, ol kâza saldı. Ol bâzı kaza varmayup gerü döndü. Ol köy oğlancıkları anın pâdişâh idüğün bilmeyüp hey hey çığırdılar. Pâdişâh bu halden gâyet gazab idüp vezîre emr eyledi ki bu köy halkın cümle katl idüp karyeyi harâb eyleye. Vezîr-i ‘âkıl Pâdişâh’a nasîhat idüp, “Pâdişâhım, eger bu karyenin harâb olması murâdınız ise bu makûle zulm-i ‘azîm ve bed-nâmlık ihtiyâr olunmayup kolay iş ile ben anı harâb ideyin” didi. Pâdişâh dahi vezîr-i ‘âkılın re‘iyine râzî oldu. Pes vezîr tefahhus ve istifsâr idüp ol karyede katı fâsık ü câhil ve yaramaz kimse kangısıdır haber aldı. Anı getürdüp ikrâm eyledi. Ve bir mikdâr altûn bağışlayup ol karyenin hâkimliğini ana virdi. Ol

yaramaz dahi, vezîr bana böyle ikrâm eyledi deyü gîr-i gurûr ile envâ‘-ı fisk ü fücûra başladı. Serhoş olup kiminin ‘avratına ve kiminin oğlânına ve kiminin mâlîna el uzatdı. Gayrı yaramaz dahi buna uyup ol köy zulm ü fesâd ile doldu. Ve nice kanlar oldu. ‘Âkıbet köy halkı sabr idemeyüp andan kaçdılar. **[18b]** Az zemânda ol köy harâb oldu. Pes vezîr-i ‘âkıl Pâdişâh‘ı ol köye uğradup köyü harâb gösterdi. Pâdişâh ol köye acıyup, “Bu yine ma‘mûr olmak mümkün midir?” didi. Vezîr-i ‘âkıl, “Belî mümkündür. Buyurursanız yine ma‘mûr ideyin.” didi. Pâdişâh, “Hemân mâ‘mûr eyle göreyim nice idersin.” didi. Pes vezîr-i ‘âkıl yine tefehhus ü istifsâr idüp ol köyden tağılan âdemlerde katı sâlih ve ‘âlim ü ‘âkıl kimidir haber aldı. Ve anı getürdüp ikrâm eyledi ve bir mikdâr altûn bağışladı. Ve ol karyenin hâkimliğini ölünce ana virdi. Ol eyü ‘âkıl kişi dahi, “Vezîr bana ikrâm eyledi” deyü eyliğe say‘ idüp tağılan karye halkını davet idüp fukarâsına mâl ile i‘ânet ve aġniyâsının mâl ü ‘ıyâlin sıyânet ile ‘adâlet eyledi. Az zemânda ol köy evvelkiden dahi a‘lâ ve ma‘mûr oldu. Pâdişâh bu hâl-i ‘acîbi görüp, bildi ki memleketin harâb olması fâsık ü câhil ve yaramazlara ikrâm idüp mansıb ve mâl virmek ile olurmuş. Ve ma‘mûr olması ‘âlim ü sâlih kişilere ikrâm ve ri‘âyet idüp mâl ve mansıb virüp ve ellerinde[n] ölünce almamak ile olurmuş. ‘Âkıl pâdişâhlar **[19a]** bu kıssadan hisseler alup dünyâ vü âhiretlerin ma‘mûr iderler. Gâfil pâdişâhlar bundan hisse almayup dünyâ vü ‘ukbâların vîrân ü harâb ve kendülerin müstahıkk-ı‘azâb iderler. Hak sübhânehû ve te‘âlâ sa‘âdetlû Pâdişâhımıza bu kıssadan çok hisseler almak müyesser idüp ‘adl ile mülkûn ma‘mûr ve kendüsün mesrûr ide. *Âmîn yâ erhame‘r-Râhimîn ve yâ hayru‘n-nâsırîn.*

Beyân-ı Tarîk-i ‘Adl ve Nizâm-ı ‘Âlem

Mukaddem gelüp geçen selâtînin, ‘umûmen selâtîn-i Âl-i ‘Osmân – *rahimehum Allâh er-Rahmân*—hazretlerinin husûsan gâyetle muhkem yapışup her zemân ‘amel idüp ve anınla dünyâların ve âhiretlerin ma‘mûr ve kalblerin pür-nûr ve mesrûr itdükleri âyât-ı *Kur’an-ı* ‘azîmden cümleden ûlâ vü evlâ olan âyet-i kerîme: “*Veşâvirhum fî‘l emri*”¹¹⁵ kavî-i şerîfidir. Ma‘nâ-yı latîfi budur ki: Yâ Muhammed – ‘aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm— sen müşâvere eyle ashâbla her emirde, dimekdir. Müşâvere eylemek Efdal-i rûsûl ve Hâdî-i sübûl ve fezâ‘il-i kudsiyye ile mü‘eyyed

¹¹⁵ وشاورهم في الأمر = “İş hakkında onlara danış.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Âl-i İmrân, 3/159 (Ayetin tümü olmayıp bir kısmı verilmiştir).

ve kendüler derecesinde bir ahad olmayan hazret-i Resûl-ı ekrem ve Habîb-i mükerrerem –‘aleyhi’s-selâtü ve’s-selâm– üzerine farz olıcak, [19b] sâ’ir kimseler üzerine evleviyyet ile farz ü elzem olur. Pes ol Hazret’i sevüp ve ana gerçek ümmet olanlar, emr-i Hakk’a imtisâl ve Resûlüne iktidâ idüp müşâvere itmeği kendülere ‘âdet-i sâ’âdet itdiler. Ve dâ’imâ müşâvere idenleri medh içün Hak sübhânehû ve te‘âlâ Kur’ân-ı ‘azîmü’ş-şânında Sûretü’ş-Şûrâ nâm bir sûre-i kerîme inzâl idüp anda buyurdular ki:

“*Vellezîne-stecâbû li-rabbihihim ve ekâmû’s-salâte ve emruhum şûrâ beynehum ve mimmâ razeknâhum yunfikûne*”¹¹⁶.

Ma’nâ-yı şerîfi dahi: Ben medh iderim, ol mü’min kullarım ki Rableri Kur’ân’da her ne şey’e da’vet itdi ise da’vetine icâbet itdiler, hiç ‘inâd u muhâlefet itmediler. Cümleden biri, Kur’ân’da müşâvereye da’vet itdi. Ana da icâbet itdiler. Dahi beş vakit farz namâz turgurdular. Ve cemî‘ işleri cümlesi, ortalarında müşâvere ile olup hiç bir işlerinde kendü bildiklerin itmeyüp kendülerden ziyâde bilenler ile tanışık ve savâb üzere icmâ‘ itdiler. Dahi biz anlara rızık kıldığımız şeyden bir mikdârın rızâ-yı Hak içün hayra infâd iderler, dîmekdir.

Pes Kur’ân-ı ‘azîm delâleti üzre cümle nâs, emîr ü fakîr ve sagîr ü kebîr, zekî ve gabî, müşâvereye muhtâcdır. Cümle hükemâ [20a] vü ‘ukalâ müşâvere itmeği, esâs-ı binâ-yı memleket ve kavâ’im-i kavâ’id-i saltanat saymışlardır. Ve hadîs-i sahîhde: “*Şaver kavmün illâ hedvâ illâ erşâd-ı emverhum*”¹¹⁷ buyurulmuşdur. Ya’ni, hiçbir ta’ife müşâvere itmedi, illâ müşâvereleri ile işlerinün gâyet eyüsüne ve güzeline yol bulup matlûblarına irişdüler. Şeyh Sa’dî –rahmetullâhi ‘aleyh– hazretleri buyurur:

Nazm

Meşveret rehber-i savâb-ı âmed

Der-heme kâr meşveret-i bâyid

¹¹⁶ وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ = “Yine onlar, Rablerinin davetine icabet ederler ve namazı kılarlar. Onların işleri, aralarında danışma ile olur. Kendilerine verdiğimiz rızıktan da harcarlar.”, Kur’ân-ı Kerim, Şûrâ, 42/38.

¹¹⁷ Hangi kavim istişare ederse işlerinin en olgununa erişir.

Kâr-ı enkes ki meşveret nikend

Nâdire-yi bâşdâr savâb ide

Ya‘nî, tanışık itmek doğru yolun kılağuzudur. Denli işlerde tanışık gerekdir. Tanışık itmeyen kimsenenin işi hak ve toğruluk üzre olmak katı az olur.

Nazm-ı Türkî

Meşveretden kimse noksân bulmadı

Meşveret iden peşîmân olmadı

Müşâveretle hâsıl olur her ümîd

Meşveretdir bağılu kapuya kilîd

Hazret-i ‘Ömer –*rağiyallahu anhu*– buyurdu ki: “*Bir kişinin re‘yi bir kat iplikdir. İki kişinin re‘yi iki kat iplikdir. Üç kişinin re‘yi üç kat iplikdir. Her bâr kim ziyâde ola muhkem olup inkıtâ‘dan emîn olur*”. Pes Hazret-i ‘Ömer –*rağiyallâhu ‘anhu*– fuzalâ-yı ashâb –*Rıdvânallâhu ‘aleyhim ecma‘în*– ile cemî‘ umûrunda müşâvere [20b] itmek ile zemân-ı hilâfetlerinde ehl-i İslâm cemî‘ küffâra gâlib olup çok memleketler feth idüp ve beytü’l-mâl vâfir ganâ‘im ile dolup ‘âlem ‘adl ile emân üzre idi.

Hasan Basrî hazretleri dimiş –*Rahmetullâhi te‘âlâ*– : *Âdem oğlânları üç kısımdır. Biri bütün ârdır, ikinci yarım ârdır, üçüncü hiç ârdır. Ya‘nî yok mesâbesinde olup hayvânlardan bed-terdir. Ammâ evvelki ki bütün âdemdir kendü sâhib-i re‘y alup ve müşâvere eyleyendir. Ammâ ikinci ki yarım âdem ola, sâhib-i re‘y-i sâ‘ib olup ammâ ‘ukalâ ile müşâvere itmeyendir. Ammâ üçüncü ki hiç âdem değildir, belki hayvânlardan yaramazdır. Sâhib-i re‘y olmayup müşâvere dahi eylemeyendir*”.

Nazm

Şâviru sevâke izâ nâbeteke nâibetun

Yevmen ve inne kunte min ehli‘l-meşverâti

Fe'l-‘aynu tenazzaru minhâ mâ denî ve nâyâ

Ve lâ terâ nefsehâ illâ bi-mirâtin.

Ya‘ni, müşâvere eyle; kaçan sana bir ‘ârıza vâkı‘ olsa egerçi kim kendün meşveret ehlinden isen de zîrâ ki göz kendüye yakın olanı ve ırak olanı görebilür. Ammâ kendü nefsinı göremez, illâ âyîne ile görür. “*Kıl er-reyus sedid hamî mine’l yedi’ş-şedid*”¹¹⁸. Ya‘ni dendi ki muhkem olan re’y, kuvvetlü elden yeğ himâyet ider. [21a] “*El-re’y yessed selleme’s-seyf ve’s-seyfi lâ yessed selleme el-re’y*”. Ya‘ni, kılıç gitdik itdiğini re’y sedd ider. Ammâ re’y gedük itdiğini kılıç sedd idemez. ‘Amru bin Leys nâm bir pâdişâh dimiş; bir ‘âkıl kimesne cengde yüz bin atlı müsellağ yarar cengçiden yeğdir. Zîrâ çok olur ki bir sâhib-i re’y bir ‘azîm ‘askeri katl ider re’y ile.

Nazm

er-Re’y kable şecâ‘atihi eş-şece‘ân

Hüve evvel ve hiye el-mahallü’s-sânî

Ya‘ni, re’y ve tedbîr bahâdırların şecâ‘atinden evveldir. Re’y ve şecâ‘at ise ikincidir.

Lokmân Hekîm dimiş oğluna: “*Ey oğulcuğum, umûru tecrîbe idenlerle müşâvere eyle. Zîrâ, anlar sana re’ylerinden şol nesneyi virirler ki anlara ziyâde bahâ ile olmuşdur. Kırk elli yıl zahmetler çeküp ol*¹¹⁹ *hâle ‘âlim olmuşdur. Sen isen anı müft alursun. Zîrâ tecrîbe iden zahmetler görmüşdür. Pes müft virilen cevâhir-i ‘ilmi almayup istiğnâ göstermek muhkem cehâlet ü kabâhatdir.*”

İskender-i Zül-karneyn dimiş: “*Recül-i hakîrden sâdır olan re’y sakın* istihkâr eylemen. Zîrâ eyü incü tahkîr olunmaz, anı çıkaran talgıc hûr olmağla*”. “*Enzarı ilâ mâ-kâle ve lâ tenziru ilâ min-kâle*”¹²⁰.

¹¹⁸ Denildi ki: Uygun görüş (rey) kuvvetli elden koruyucudur.

¹¹⁹ Ol : Metinde mükerrer yazılmış.

* Sakın : metinde “sakının” şeklinde yazılmış.

¹²⁰ Kimin dediğine bakma, ne dediğine bak.

Nazm

Sende var ise eger ‘akl ü mezâk

Söyleyen kimseye bakma, söze bak.

[21b] Kabûl eyle kelâm-ı hakkı* kimden sâdır olursa

Eger Hüccâc-ı zâlimdir, eger İbn Mukâtil’dir

Kişi hod-re’ylik idüp kendü fikrine mu‘tekıd olmamak gerekdir. Zîrâ menşe’-i gurûr ve ittibâ‘ Şeytân-ı garûrdur. Âhırî hizlân ve metâlib-i ‘âliyeden hirmân olur. Ammâ lâzımdır ki müşâvere için ihtiyâr olunan kişiler nefsinde güvenecek kişiler ola. Ve sâhib-i re’y ü tedbîr ola. Müşâvere olunan emrde ehl-i hıbet ve basîret ola. Ve müşâvere iden kişiye muhibb-i sâdık ola ve hevâ-yı nefsi târik ve dîn emrini mütedârik ola. Ve tama‘lu ve hoş-âmed ve hıkd ü hasedlü ve kîne-cû ve hâ’in ü gazbân olmaya. Ve bir murâdı olup husûlün recâ ider olmaya. Ve ‘ukûbetden ‘âr ider kimse olmaya. Dahi havâtîniyle belki mutlakâ killet-i ‘aklı olanlara kesîrû’l-mücâlese olmaya, belki mücâlesesi ‘ukalâ ile ola. Hazreti ‘Ali buyurmuşdur:

“‘Adûvvun ‘akılun hayrun min sadîkin câhilin”¹²¹.

Nazm

Dostu bâ merdüm dâna nûkûset

Düşman-ı dâna be ezdânân dost

Nazm-ı Türkî

Dost edinme sakın câhili sen

‘Âlimin düşmen[i] yeğdir andan

* Kelâm-ı hakkı : metinde “kelâmı hakkı” şeklindedir. Düzelterek aldık.

¹²¹ Akıllı düşman cahil dosttan hayırlıdır.

[22a] Kaçan kim idesin bir emrde tedbîr

Duruş kim bulasın bir kârdân pîr

Kim âyîne de gördüğün civânın

Görür kerpiçde* pîr-i ez‘âfin anın

Değil pîr ol ki sakalın ağarda

Yâhûd yüzü buruşa karda kırdâ

Belî pîr oldur* kim kârdândır

Ferâset ehli, imtihândır

Civân oldur ki geçmiş gaf[l]et ile

Özün zeyn itmemiş ehliyyet ile

Ve nefsi müşâvere için ihtiyâr olunduğuna girü ‘acib ider âdem olmaya. Tâ ki hîn-i müşâverede inşirâh ve inbisât üzerine ola ve sırrı fâş ider kimse olmaya.

Nazm

Merd-i sâdık sırrı virmez, ser virir

Sâdıkın kadrin bilin ki erdi

Binde bir kişi bulunmaz sıklâ

Gâyet azdır, sanma kim ekserdir

* Metindeki imlası şu şekildedir: کریچده Doğru okuduğumuzdan emin olmadığımıza belirtmeliyiz.

* Oldur: Metnin orjinalinde “oldurur” diye yazılmıştır

Âdem oldur ba‘zılar katında, leyk

Celif ü câhil, ahmak ü ebterdir

Ve yalan söyler kimse olmaya. Yalancının, dîn ü devletleri harâb ü virân itmekde zararı cümle yaramazlardan artukdur. Bu hâl, âyet ü hadîs ve tecrîbe ile sâbitdir. Ve bahîl ü hasîs olmaya ve korkak olmaya ve harîs olmaya. Sa‘âdetlü Pâdişâh-ı ‘âlem-penâh hazretlerinin ecdâd-ı kirâmîlerinin müşâvere itmekde kânûn-ı kadîmleri bu imiş ki mahfice ‘ulemâ vü meşâyıhdan ve sipâh ve yeniçeri ve sâ’ir kullarından **[22b]** kendülere ve dîn ü devletlerine hayr murâd idici, eyü ve doğru özlü ve doğru sözlü nice kimesneleri kendülere gizlüce haberci idünüp, sır kâtiblerine gizlüce tezkire yazdurup ahvâl-i ‘âlemi anlardan sahîhce ve doğruca haber alup ve eger cümlesinin haberleri birbirine uyar ise anınla ‘amel iderler imiş. Ve eger birbirine muhâlif olursa elbette ziyâdece takayyüd idüp kangısının sözü gerçektir temâm sa’y ile bilüp anınla ‘amel iderler, hemân ibtidâ işitdikleri yalan sözlere inanmazlar imiş. Ve bir kerre yalan söyleyen kimsenin muhkem hakkından gelürler ve katı siyâset kılurlar imiş. Tâ ki bir kimse dahi kendüleri yalan ile aldayup mülklerin vîrân itmeye ve ol müşâvere olunan kişilerde bir nice şerâ’it gözedirler imiş. Meselâ sıdk ve re’y ü tedbîr ve salâh ve hibret ehli olalar. Ve hevâ-yı nefsi târik ve dîn emrini mütedârik olalar. Tama‘lu ve hıkd ü hasedlü ve gazablu ve garazlu ve yalancı kimseler olmayalar. Ve sırr-ı sultânı kimseye fâş itmeyeler. Ve pâdişâhlar dahi anlara mansıb ve i‘tibâr ve dirhem ü dinâr ve beyne’n-nâs iştihâr virmezler imiş. Ve anlar dahi bu makûle nesneler murâd ü maksûd **[23a]** itmeyüp ancak dîn [ü] devlete nâfi‘ ve hayr olan nesneleri pâdişâhlara doğruca ve sahîhce i‘lâm itmek ki üzerlerine farz-ı ‘ayn ve zimmetlerine deyndir, mukâbelesinde nef‘-i dünyevî recâ itmeyüp lillâh ve fillâh, bilâ-garaz i‘lâm iderler imiş. Gizlüce rızâ-yı Hak içün ve bu hâle halk vâkıf ve muttali‘ olmazlar imiş. Pes pâdişâhlar anlardan gizlüce haber aldıkları doğruca haberler ile ‘amel idüp birkaç fâsid ü müfsidin şer‘-i şerîf üzre haklarından gelüp siyâset itmekle, cemî‘ nâs, “Pâdişâh, bu şehirde ve Anadolu’da ve Rumeli’nde olan cümle umûru bilür ancak” deyü i‘tikâd idüp ve müfsidler ‘azîm korkulara* düşüp aslâ bir kimse zulm ü fesâda ve hıyânet ü kabâhate ikdâm idemez imiş. Cümle ‘âkıl pâdişâhlar, bu dünyâyı bu hâl ile zabt itmişler. Sa‘âdetlü ve ‘izzetlü ve ferâsetlü Pâdişâhımız dahi bu ‘âleme nizâm u intizâm ve ‘adl ü emân vermek ve a‘dâdan intikâm almak murâd-ı şerîfleri olursa

* Metnin orijinalinde “korhu” imlası ile yazılmıştır.

ancak yolu budur. Hiçbir gayrı tarîk ile olmaz. Bundan gayrı bir tarîk ile dahi denilir, izhâr-ı cehl eylerler yâhûd yalan söylerler. İ'timâd olunmaya. Nitekim hazret-i Resûl-i ekrem [23b] ve Habîb-i mükerrem –sallallâhü ‘aleyhi ve sellem– buyururlar:

“İzâ erdallâhu yemliku hayrân ce‘ale lehu halîlen salihân in-nesiye zekkerehu ve in zekkerâ a‘âtahu”¹²².

Ma‘nâsı: Kaçan Allâhü te‘âlâ bir pâdişâha hayr murâd itse ana bir sâlih dost kılur. Eger ol pâdişâh ba‘zı lâzım olan tedbîri unudur ise ol sâlih dost, ana anı andırır. Eger ol padişâh kendü ve egerse ol sâlih dost ana ol tedbîrde yardım ider. Ve sâlih dost oldur ki ‘âkıl u ‘âlim-i bî-hased ve bî-garaz ve doğru sözlü ola. “Pâdişâhın devleti tedbîri ancak benim ile olsun, gayrı ‘âkıllar ve sâlihler karışmasın” demeye. Hemân her kande bir ‘âkıl u sâlih âdem bulursa anı pâdişâha haber vire. Tâ ki ol dahi bu devleti yapmakda yardım ide.

Su‘âl-i müstetâb ve Cevâb-ı savâb

“Eger bu sıfatlu kimseler ki zikr olunan şerâ‘it anlarda buluna, bu mülküm ve ‘askerim içinde var mıdır?” buyurulursa cevâb budur ki vardır. Allâhü te‘âlânın eltâf ü ‘inâyeti ve bu ümmet hakkında ‘âdeti budur ki bir ta‘ife yaramazlar olsalar, hakdan bâtıla meyl kılsalar elbette bir tâ‘ife dahi iylik ve hak üzre olur. Bu ‘âlem bu iki zıdd tâ‘ife ile durur. Bu ma‘nâyı musaddık [24a] Hak te‘âlânın, “Velevlâ def‘u Allâhi n-nâse ba‘dahum bi‘ba‘din lefasedeti’l-ardu velâkinna Allâhe zû faḍlin ‘ale’l ‘âlemîn”¹²³ kavl-i şerîfidir. Ma‘nâsı: Eger Allâhü te‘âlânın ‘âdeti nâsın yaramazlarının fesâdın eyüleri ile def‘ ü men‘ itmesi olmaya, imdi cümle yeryüzü yaramazlar fesâdı ile fâsid olurdu. Lâkin Allâhü te‘âlâ cemî‘ ‘âlemlere fazl u ihsân sâhibidir. Pes her zemânda eyü ve sâlih kulları sebebiyle yaramaz ve fâsik kullarının şerr ü fesâdların bu ‘âlemden def‘ ü ref‘ ider, dimekdir.

Ve Hazret-i Resûl-i ekrem ve Habîb-i mükerrem –sallallâhü ‘aleyhi ve sellem– buyururlar ki:

¹²² Allah bir kuluna hayır dilediğinde ona unuttuğunda hatırlatan, hatırladığında da veren salih bir dost verir.

¹²³ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ = “Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Lâkin Allah bütün insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Bakara, 2/251 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

“*Lâ yezâlu ta’îfeten min ümmeti zâhirine ‘alâ’l hakkı lâ yeğu’r-ruhum men haddelehum ve hâlfehum hattâ ye’ti emrillâhi ve hum ‘alâ zalike*”¹²⁴.

Ma’nâsı: Benim ümmetimden bir tâ’ife-i kalîle hak üzre zâhir ve gâlib ve kâ’im olmakdan zâ’il olmayalar, anlara zarar virmez, anlardan yardımın kesen ve muhâlefet iden çâk kıyâmet kopunca, dimekdir. Ve bir hadîs-i şerîflerinde dahi buyururlar ki:

“İnne’l-lâhe ‘inde külli bid’atin keydün bihâ’l-İslâmu ve ehluhu veliyyen sâlihân yezebbü ‘anhi ve yetekellemu bi-‘alâmâtihî feğtenemû huzûra tilke’l-mecâlise bi’z-zebbi ‘ani’z-zu’afâ’i ve tevekkelû ‘ale’l-lâhi ve kefâ bi’l-lâhi vekîlan”¹²⁵.

Ma’nâsı: Her bid’at ve fesâd ki İslâm’a ve ehl-i İslâm’a mekr ü fesâd [24b] ve belâ ola, ol belâ katında tahkîk Allâhü te’âlânın velî kulları vardır. Anlar, İslâm’a ve ehline hâlel viren şeyleri men’ iderler. Ve ol belâ ve bid’atların nişanların ve ‘ilâcların ehl-i İslâm’a beyân iderler. Ol meclislere hazır olmağı ganîmet bilin, andan sonra ‘ilâcına mübâşir olun. Ve mahlûkdan korkmayup Hakk’a tevekkül kılın. Hak, size kâfidir, dimekdir.

İmdi hiçbir zemân dânişmendân-ı dîndâr ve sulehâ-yı takvâ-güzâr ve fukâha-yı perhîzkâr ve dilâverân ü yarar ve maslahat-güzârdan hâlî değildir. Nihâyet pâdişâhların ekser mukarrebleri hasûd olmağla kendülerden ziyâde ‘âkıl ve sâlih ü kâmil olanları pâdişâha haber virmezler. Ve onlara dürlü iftirâlar idüp yalan sözler ile eyüleri zemm iderler. Ol sebebdan eyü âdemler bucaklarda saklandı. Ve ‘âlem böyle harâb oldu. Pes Pâdişâh’a lâzım olan budur ki “*Ve min şerri hâsidin izâ hased*”¹²⁶ mûcibince ‘amel idüp anların şerrinden Hakk’a sığına. Ma’nâsı: Dahi ben Allâhü te’âlâya sığınurum. Hased idicinin şerrinden kaçın, hasedin izhâr eylese, dimekdir. Hased idenlerin ekseriyâ zararları kendüleredir. Eger Pâdişâh-ı ‘âlem-penâh, muhkem sa’y idüp ol hasedsiz eyülerden birin bulsa [25a] ol eyü kişi ana çok eyü kişiler dahi bulurdu. Eger ‘ulemâda ve eger meşâyıhda ve eger ‘asker-i İslâm içinde hemân pâdişâhlara zahmet, bir hasedsiz hayr-hâh eyü âdem haberci buluncadır. Sonra zahmetin noktası gidüp râhmet olur. Ammâ bu mukarrerdir ki Pâdişâh-ı İslâm

¹²⁴ Ümmetimden hak üzerine olan bir topluluk yok olmayacaktır. Onları aşağılayan ve engelleyenler asla zarar veremeyecektir.

¹²⁵ Her bidatin karşısında İslâm’ın bu bidati alt edecek Allah’a ait bir çaresi vardır ki İslâm’ın salih veli ehli onu defeder. Onun alameti ile konuşur. Zayıflardan kaçarak işte bu meclislerden faydalanmaya bak. Allah’a tevekkül ediniz, vekil olarak Allah size yeter.

¹²⁶ وَمِنْ شَرِّ خَاسِدٍ إِذَا خَسَدَ = “Kıskandığı vakit kıskanç kişinin şerrinden sabahın Rabbine sığınırım!”, **Kur’ân-ı Kerim**, Felâk, 113/5.

hazretleri, bir eyü âdem ki evvelâ bula ve kendüye haberci idüp anın sözüne i'timâd kıla; hemân cümle yaramaz hasedler, ol doğru sözlü eyü âdeme çok iftirâ vü bühtân ve yalanlar ile anı pâdişâha koğlayup yâ katl yâ şehirden nefy itdirmeğe 'azîm sa'yler itseler gerekdir. Bu ma'nâyı te'yîd ider 'Abdullâh bin Selâm –*rağiyallâhu te'âlâ* 'anhu– hazretlerinin hikâyesi, 'ulemâ-yı ehl-i Medîne ile ve İmâm-ı A'zâm ve İmâm-ı 'Aynî hikâyeleri ve Şeyh Sa'dî hikâyesi *Bostân*'da. Niteki 'an karîb gelür inşâ'-Allâh. Pes ol mahalde Pâdişâh'a farz ve lâzım olan iş budur ki gâ'ibâne anların söylediği yalanlara i'timâd itmeyüp ol eyü âdemleri dahi huzûr-ı şerîfine getürdüp ol tenhâda söylediği yalanı yüzüne dahi söyledüp birbiriyle bahs itdire. Ba'dehû muhkem takayyüd ve sa'y idüp bî-garaz doğru sözlü âdemlerden haber ala. Ve yalan yere iftirâ vü bühtân idenin [25b] hakkında[n] gelüp muhkem siyâset eyleye. Eger böyle itmez ise Pâdişâh-ı İslâm'ı büyük günâha koyup ol eyü âdemi yâ katl yâ şehirden nefy itdirirler. Ve pâdişâhın mülkin ve dînin harâb ü vîrân iderler. Ve bir dahi eyü âdemler bir söz söylemeğe ikdâm idemeyüp ana olan hâlden korkarlar. Pes Pâdişâh'ın memleketi günden güne nâkıs olup düşmenleri gâlib ve dostları mağlûb olur. Ve yalan sözler sebebiyle mülk ü devletine zarar gelür. Bir nice hasûd ve yalancının yalanı belâsından, cümle mazlûm makhûr ve perîşân olur. Yalan söz ile zemân-ı evvelde dahi çok fitne idüp nice devletleri harâb ü vîrân itmişlerdir. Şimdi hod yalan katı çokdur.

Nazm

Harâb oldu yalanla mülk ü millet

Yalandır mutlakâ düşmen ü 'illet

Yalan yağmâ ider dîn ü diyânet

Komaz emr-i şerî'atde sıyânet

Yalanla çok olur şerr-i mezâlim

Yalanla bî-hadd eyler zulmü zâlim

Yalandır yeri yurdu her günâhın

Yalandır meskeni zurr u tebâhın

‘Ukalâ vü ‘ulemâ Pâdişâh’ı bir üstâd-ı hâzık hekîme teşbîh idüp, fukarâyı ve re‘âyâyı hastalara teşbîh itmişler. Hâzık hekîm hastalara, [26a] ol vakit ‘ilâc ider ki kendü bi’z-zât marazların görüp bile yâhûd gâyetle doğru sözlü âdemlerden hastaların marazları nedir sahîhce ve temâmca haber ala; ana göre nâfi‘ ‘ilâclar tedârük idüp hastalar eyü ola. Eger hekîm-i hâzık hastaların marazların doğru söylemeyüp yalan haberler virürler ise ol hekîm-i hâzık dahi yanlış ‘ilâclar idüp hastaları helâk eyler. Pes Pâdişâh’a gâyetle doğru sözlü çok sâlih âdemler gerekdir ki mülkü ma‘mûr ve kalbi pür-nûr ve mesrûr ola. Ve dahi ‘ulemâ vü ‘ukalâ devlet yapmağı bir büyük câmi‘ yapmağı teşbîh itmişler. Anda kırk türlü san‘at ehlinden çok âdemler işlemek gerekdir ki ol câmi‘ temâm ola. Eger lâzım olan san‘atlar ehlinden birisi bulunmasa ol câmi‘ nâkıs olur. Meselâ taşçı ve demürci ve kömürcü ve kireççi ve camcı ve kurşuncu ve dülger ve ırgat ve gayrılar gibi. Pes câmi‘ yapmak murâd iden ‘âkıl devletlü elbette bu makûle san‘at ehillerinden çok âdemler cem‘ etmek gerekdir ki câmi‘ yapılup temâm ola. Beş on tama‘kâr kişilerin, “*Biz yalnız bir büyük câmi‘ yaparız, gayrı san‘at ehilleri bize lâzım değildir*” dediklerine inanmamak gerekdir. Eger anlara inanırsa ol câmi‘ temâm [26b] olmaz ve eger cümle lâzım olan ehl-i sanâyi‘i cem‘ iderse câmi‘ temâm ve murâd kâmil ü tâm olur.

Temsîl-i âhar: Bir dahi ‘ulemâ vü ‘ukalâ bir mülkde zulm ü fesâd zuhûr itmeğı, katı yeller esdüğü günde bir büyük şehrin içinde zuhûr iden büyük yanguna teşbîh itmişler. Anı söndürmeğı çok türlü âdemler gerekdir. Eger bir iki âdem, “*Biz bunu yalnız söndürürüz. Çok âdemler lâzım değildir. Evimiz yanına âhardan kimseler gelmesünler*” deyü söndürmeğı gelüp yardım idenleri men‘ iderlerse ol şehir bütün yanup harâb olur. Kezâlik bir büyük kadırgayı yürütmeğı iki üç kürekci âdem kâdir olmazlar. Çokça kürekçiler ve dümenci ve yelkenci ve pusula tutucu ve re‘is gerekdir. Kezâlik azacuk su değirmen çarhın çeviremez. Ammâ su çok olıcak şöyle çevirir ki gözler ayurmaz. Ve azacuk bârût topu menziline sürmez, kifâyet mikdârı gerekdir. Pâdişâhlar eger ‘akl ü fazlda kâmiller ise dahi yine üzerlerine müşâvere farz ve lâzımdır. Tâ ki netâyic-i isâbet-i efkâr-şî‘ârları ve nesâyic-ârâ-yı ‘adâlet-disârları mukterin-i salâh-ı ehl-i ‘âlem ve mutazammın-ı nizâm-ı ahvâl-i benî Âdem ola.

Şeyh Sa‘dî buyurur:

Nazm

Mekon tekye ber-genc u tiğ u sipâh

Zafer zânekân ra'y u tedbîr hevâh

[27a] *Şeved ra'y-i nîkû turâ dest-gîr*

Be-câ-yi ki zayi' bûd tiğ u tîr¹²⁷.

Ya'ni; ey pâdişâh, hazîne çokluğuna ve kılıç keskinliğine ve 'asker kesretine tayanma. 'Âkıllardan re'y ü tedbîr iste. Eyü re'y senin elin tutucu olur. Ol yerde ki kılıç ve ok zâyî' olup fâ'ide virmez, re'y ü tedbîr fâ'ide ider. Pes pâdişâhlara ve hükkâma vacibdir ki “*Lâ savâbun me'a terkil meşvereti ve mâ nedemun min istişâre ve mâ hâbe min istihâre*”¹²⁸ hadîs-i şerîfi muktezâsınca kadem-i mübâşereti câdde-i müşâveretden münharif kılmağı revâ görmeyeler.

Nazm

Meşveret işlerde ehl-i re'y ile

Oklar atmaktır ırakdan yay ile

Nass-ı *Kur'ân* şenev ki Hak fermûd

Der makâm-ı hıtâb, yâ Dâvûd

Ki tu râ ez-ân halîfe-gî dâdîm

Sû-yi halk-ı cihân firistâdîm

Tâ dehî mülk râ zi adl-i esâs

Hüküm ra'yi bi-adl beyne'n-nâs

¹²⁷ Orduya, kılıca ve hazineye yaslanma (güvenme), zafer tedbirli ve görüş sahibi olmakla olur. Ziyân olan kılıç ve okun yerine görüşü seni elinden tutar.

¹²⁸ Meşvereti (istişare) terkte sevap, istişarede pişmanlık, istiharede kayıp yoktur.

Hergezâ nî zi adl destûrest

Ez- makâm-ı halîfegî dûrest

Ân ki gîred sitem ne-dîv-i sebak

‘Akl çûn hânedeş halîfe-i hak¹²⁹.

Hak sübhânehû ve te‘âlâ *Kur’ân-ı* ‘azîmü’ş-şân ‘da buyurur:

*“Yâ Dâvûd innâ ce‘alnâke halîfeten fî’l-ardi fâhkum beyne’n-nâsi bi’l hakkı velâ tettebi’l-hevâ feyuðilleke ‘an sebîli Allâhi innellezîne yedîllûne ‘an sebîli Allâhi [27b] lehum ‘azâbun şedîdun bimâ nesû yevme’l-hisâb”*¹³⁰.

Ma‘nâ-yı şerîfi; yâ Dâvud Peygamber! Tahkîkâ biz seni yerde halife kıldık. Senden evvel gelüp geçen enbiyâ ve mülûkden ki emr-i Hak ile ‘amel iderlerdi, pes sen dahi nâs ortasında hak ile hükm eyle. Hak oldur ki Allâhü te‘âlâ kelâmına uya, ana muhâlif olmaya. Dahi sen kendü bildüğüne ve sevüp diledüğüne uyma ve anınla hükm eyleme. Eger sen kendü bildüğüne ve sevüp diledüğüne uyarsan, pes ol seni Allâhü te‘âlânın kelâmında buyurduğu yoldan azdırır. Tahkîkâ şunlar ki Allâhü te‘âlânın kelâm-ı şerîfinde buyrulduğu yolunda azarlar ve çıkarlar ve kendüler istedikleri yollarda gideler, anlar için katı ‘azâb vardır. Dünyâ vü âhiretde hesâb ve muhâsebe günün unutulmaları sebep ile, dimekdir.

Bu âyet-i kerîme delâlet ider ki cemî‘ halk üzerine farz-ı ‘ayn ve zimmetlerine deyndir ki *Kur’ân-ı* ‘azîmü’ş-şân ma‘nâ-yı şerîfini muhkem bilen ve ‘amel kılan ‘ulemâ-yı dîne cümle işlerin danışup anların *Kur’ân-ı* ‘âzîmü’ş-şânda beyân itdikleri ile ‘amel ideler. Kendü bildükleri ile işlemeyeler. Tâ ki dînleri vü dünyâları ma‘mûr ola.

Bir ‘âyet-i kerîmede dahi Hak te‘âlâ [28a] bu ma‘nâyı emr idüp buyurur ki:

¹²⁹ Kur’an ayetini dinle Hak ne buyurur. Hitap makamında Ey Dâvûd bu yüzden sana halifelik verdik. İnsanogluna gönderdik. Ta ki devleti adalet üzerine tesis edesin. İnsanlar arasında adaletle hüküm veresin. Adaletle hükmetmeyen halifelik makamından uzaktır. Şeytanın zulüm ve sitemlerini edinir, aklı onu halife olarak algılasa da.

¹³⁰ يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ يَوْمَ الْحِسَابِ = “EyDavud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah’ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah’ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Sâd, 38/26.

“Fes’elû ehle’z-zikri in kuntum lâ ta’lemûn”¹³¹.

Ma’nâ-yı şerîfî; pes ey nâs, siz sorun danışın işleriniz *Kur’ân-ı* ‘azîm –ki zikr-i hakîmdir– anın ehli olup ma’nâ-yı şerîfin pek bilenlere. Eger siz anın ma’nâsın bilmezseniz bilenlerden işidüp ve ana göre iş idüp dünyâ vü âhiret sa’âdet ve ‘izzetlerin tahsîl idesiz, dimekdir. Zîrâ cümle nâsa gereklü olan maslahatlar eger pâdişâhlara ve hazînelerine ve tedbîrlerine ve cenglerine ve gayrı hâllerine gerek olan ve eger re’âyâ vü berâyâyâ gerek olan nesneler cümle *Kur’ân-ı* ‘azîmü’ş-şânda tafsîl üzre beyân olmuştur. Kâmil [ü] fâzıl ‘âlimler bilürler.

Nazm

‘Ulûmun cümlesin *Kur’ân* muhît olmuştur lâkin
‘Ukûl-ı halk anın fehminde oldu kâsr u hayrân

Nazm-ı Türkî

Hamdülillâh ki dilâ mazhar-ı fehm ü re’yim
Evc-i rif’atde hümâ gibi semâ-sîmâyım

Kâf-ı *Kur’ân*’da yekûn-ı ‘âlem * olup a’lâyım
N’ola dehr içre nişânım yoğsa ‘ankâyım

Ne ‘aceb sel gibi çağılsam deryâyım
Minnet Allâh’a ki cennet yoluna dânnâyım

Sürüpser halkımı tevîk ideli *Kur’ân*’a
İrmişim mertebe-i ma’rifet ü îkâna

¹³¹ فَسَلُّوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ = “Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun.”, *Kur’ân-ı Kerim*, Nahl, 16/43 (Ayetin tümü olmayıp bir kısmı verilmiştir).

* بكون : İmlasının doğru okuduğumuzdan emin değiliz.

Dem-be-dem sâlik olup şimdi reh-i Furkân'a

İttibâ' eylemezim pes seyl-i Şeytân'a

Kadr-i 'ilmim ol bilür kim kıymet-i gevher bile

[28b] Rûy-i zerdım hoş görür ol kim 'ayâr-ı zer ile

Bil, kelâm Bârî'ye muhtâc mutlak hâs ü 'âmm

Yalnuz kullar değil, tahtında sultânlar bile

'Ayndır şems-i cihânın 'ulemâ

Ki olur her kişi muhtâc ana

Bu cihân-ı 'âlem ile buldu nizâm

Nitekim mihr ile alvâl-i enâm

Didi kim 'âlim-i Rabbâniyedir

Âleme rahmet Rahmâniyyedir

Dokunur her kişiye menfa'ati

Halka gün gibi açar her ciheti

Gösterir doğru yolu gümrâha

Ehl-i 'ısyânı çeker Allâh'a

Cânda kim 'ilm-i Hudâ ide zuhûr

Nûr olur gözde ve gönülde sürûr

Gördüğün cümle o nûr ile görür

‘Âlem içre ol sürûr ile yürür

Yâ İlâhî bizi kâmil eyle

Rûz ü şeb ‘ilm ile ‘âmil eyle

Ve bir âyet-i kerîmede dahi buyurur Hak sübhânehû ve te‘âlâ:

*“Kutibe ‘aleykumu’l-kitâlu ve huve kurhun lekum ve ‘asâ en tekrahû şey’en ve huve hayrun lekum ve ‘asâ en tuhibbû şey’en ve huve şerrun lekum vallâhu ya‘lemu veentum lâ ta‘lemûn”*¹³².

Ma‘nâ-yı şerîfi; ey mü‘minler, sizin üzerinize farz kılındı kıtâl ü harb itmek. Zâhir ü bâtın düşmenleriniz olan kâfirler ve şeytânlar ve nefs-i emmâre ile ki a‘dâ-yı ‘adûdür. Hâlbuki ol kıtâl ve muhârebe [29a] size mekrûh ve güçdür, tab‘ınız sevmez ve istemez. Ve bu muhakkaktır ki siz bir şey’i mekrûh ve yaramaz sanursuz ki ol *Kur’ân*’da buyurulan cemî‘ nefse muhâlif nesnelerdir. Hâlbuki ol *Kur’ân*’da buyurulan nefse muhâlif şey’ sizin için hayırlıdır dünyâ vü âhiretde cümle murâd ü maksûdlarınıza. Anınla ‘amel itmekle yetişürsüz ve muhakkak siz bir şey’i sever ve harîs olursuz ki ol, *Kur’ân*’da cümle nehy ve men‘olup nefse muvâfık olan şeydir. Halbu ki ol şey’ size şerlü ve yaramazdır. Dünyâ vü âhiretde size zararlar ve belâlar ve ‘azâblar irişmeğe sebep olur. Allâhü te‘âlâ hazretleri bilür ve *Kur’ân*’da beyân kılur sizin dünyânızda ve âhiretinizde size hayırlı olanı. Siz anları bilmezsiniz. Pes kendü bildüğünüze uyman. Allâhü te‘âlâ *Kur’ân*’da beyân itdüğüne tâbi‘ olun. Tâ ki dünyâda ve âhiretde hayırlara yetişüp ve şerler ve belâlardan halâs olasız, dimekdir. Bu âyet-i kerîme dahi ‘ulemâya *Kur’ân*la dükelü işlere müşâvere lâzım olduğuna delâlet ider. Ve yine Allâhü te‘âlâ *Kur’ân*-ı âzîmde Belkıs Melikinin kavlini beğenüp ve makbûl tutup Resûlüne ve ümmetine ‘ibret ü ‘amel için hikâyet idüp buyur ki:

*“Kâlet yâ eyyuhâ’l-mele’ eftûnî fî emrî mâ kuntu kâti‘aten emran [29b] hattâ teşhedûn”*¹³³.

¹³² كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهُ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ
= “Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı. Sizin için daha hayırlı olduğu halde bir şeyi sevmemeniz mümkündür. Sizin için daha kötü olduğu halde bir şeyi sevmeniz de mümkündür. Allah bilir, siz bilmezsiniz.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Bakara, 2/216.

Ma'nâ-yı şerîfî; Belkıs Melike-i Yemen didi, ey eşrâf -ı 'ulemâ vü 'ukalâ! Bana cevâb-ı savâb virin. Müşâvere itduğüm emrimde ben hiçbir zemânda, hiçbir emri kesüp işleyici olmadım. Çâk siz cümleniz meclisime hâzır olup sizinle müşâvere idüp cevâb-ı savâb ne iddügü ma'lûmum olmayınca, dimekdir. Müfessirîn – *rahimallâhu te'âlâ*– dimişler ki Belkıs'ın, üç yüz on üç müşâvere idecek 'ulema vü 'ukalâ-yı ricâlden âdemleri var idi. Anların cümlesi hâzır olup müşâvere itmeyince bir iş itmez idi.

Hikâyet-i Pür 'İbret

Çün emîrû'l mü'minîn Mansûr Halîfe, Bağdâd şehrinin hisârın yapmak murâd itdi, buna taş ve kiremid tahsîline vüzerâsı ile müşâvere eyledi. Anlar Medâin'de eyvân-ı Kisrâ yıkılup anın taşı ve kiremidi bunda nakl olunsun, deyü re'y edüp ittifâk itdiler. Bir mimârı var idi. Binâ ahvâl kendünün fenni olmak ile bu re'y makbûl görmedi. *"Anı yıkmağa çâk yaptıkları denlü mâl harc olunur. Bunda taş ve kiremid tedârik olunmak anın 'öşr behâsıyla olur"* didi. Vüzerası didiler ki, *"Sen atan ve deden tâ'ifesi yapduğu binânın yıkılmasın istemezsin gibi."* Mi'mâr-ı sâhib-i fen, [30a] *"Ben kendü 'ilmüm muktezâsınca hayr-hâhlık eyledim. Çünkü su'-i zann olundu, tecrîbe olunsun"* deyü sükût eyledi. Ol eyvânı yıkmağa başladılar. Nice zamân sa'y idüp iki karış yer aşağıya yıkınca yüz bin altûn ırgad ve demürcülere harc olundu. Yıkılan taşlar dahi pâre pâre olup işe yaramadı. Bunca sa'y zâyî' ve mâl isrâf oldu. Âhır-ı kâr ve cümlesi mi'mâr-ı mâhir sözüne rücû' kıldı. 'Âkıllar bu kıssadan çok hisseler aldı ve her işi ol işin üstâd ü mâhir hibre ehli olanları ile müşâre kıldı ve murâd hâsıl oldu. Pes ehl-i hibre ile müşâvere etmeyüp ol işin ehli olmayanlar ile müşâve itmek muktezâ-yı hikmetden gâyet ile dûr ve mezheb ü şer' ve 'akılda menhî ve mahzûrdur.

Nazm-ı Türkî

Binâ-yı beyt Hod ra ber müşâveret ne-nehî

Ne Hak şer' kidârî ne dâd 'akl dehî¹³⁴

¹³³ قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي أَمْرِي مَا كُنْتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّى تَشْهَدُون = "(Sonra Melike) dedi ki: Beyler, ulular! Bu işimde bana bir fikir verin. (Bilirsiniz) siz yanımda olmadan (size danışmadan) hiçbir işi kestirip atmam.", **Kur'ân-ı Kerim**, Neml, 27/32.

¹³⁴ Evin inşasında kendini istişâreden men etme. Ne bir akıl verme noktasında, ne de şer'i hüküm verme noktasında.

Hall-i me‘âkîd-ı mühimmât-ı saltanat ve feth-i ebvâb-ı mu‘azzilât-ı memleketde ehliyle meşveret bir hâkim-i ‘âdil ve mümeyyiz ü fâzıldır. Bu yakînen ma‘lûmdur ki tedbîr-i ‘ukûl-ı kesire tedbîr-i ‘ukûl-ı kalîleden sa‘ib-ter ve fâ‘idesi evfer ü ekserdir. Ba‘zı meşâyih-i kibâr buyururlar:

[30b] Nazm

Der-i meşveret râ çerâ beste-i mekr-i mezheb akl râ câhid

Ne erbâb-ı hikmet çonîn gofte end ki râyân hayrun mine’l-vâhid

‘Akl kuvvet gîred ez akl-ı diger

Ney şeker kâmil şeved ez ney şeker

‘Akl-ı to bâ-‘akl-ı yârî yâr kon

Emr-i şâvir hem be-hân ve kâr kon¹³⁵.

Selâtîn, mesâlih-i umûr-ı cumhûrda terk-i müşâverede nice ma‘zûrlardır ki Peygamber –‘aleyhi’s-selâtü ve’s-selâm– efdal-i beşer iken “*Veşâvirhum fi’l emri*”¹³⁶ ile me’mûrlardır. Ve nice cüz’iyât-ı ahvâlde ashâb-ı güzîn –*riḍvânallâhu te‘âlâ aleyhim ecma’in*– ile müşâvere idüp ve ehl-i hibrenin kavliyle ‘amel itmişlerdir. Pes hükkâma gâyet ehemmiyet ü elzemdir ki umûr-ı memleketden bir emri cüz’î sanup müşâveresiz şürû‘ itmeyeler. Belki ehl-i ferâset ve sâhib-i kiyâset, hikmet-şi‘âr ve tecrübet-güzâr, dûr-bîn ve ‘âkıbet-endîş ü müdrîk ü mütedârik ve ehl-i ‘ilm *Kur’ân* ü *Furkân* ve ehl-i bürhân ve sâhib-i seyf ü sinân nice kimseleri meclislerine hâzır kılup ol emre icmâ‘ ve ittifâk ile mübâşir olalar. Eger ihtilâf olunursa birbiri ile ‘ilmî ve ‘aklî bahs idüp re’y-i savâb biline ve anınla ‘amel kılın.

¹³⁵ Meşveret kapısını neden kapattın. Mezhep hilesi aklını çeliyor. Hikmet ehli şöyle buyurmuştur. İki rey birinden daha hayırlıdır. Akıl başka akıldan kuvvet alır. Şeker kamışı şeker kamışı ile kemale erer. Dostunun düşüncesine aklınla destek ol. İstişare emrini hem oku hem de onunla amel et.

¹³⁶ “وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ” = “İş hakkında onlara danış.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Âl-i İmrân, 3/159 (Ayetin tümü olmayıp bir kısmı verilmiştir).

Nazm

Her kerâ dâneş est bisyârî

Ne-koned bî-müşâveret kârî¹³⁷

[31a] Ve hükemâ-yı fezâ'il-güster ve 'ukalâ-yı ma'ârif-perver buyurmuşlardır ki: Müşâvereyi emîn ü mu'temed ve müstakîm ü mu'tekid kimseler ile gerekdir ki bu bâbda ekâbir ü asâgir, vazî' vü şerîf, kavî vü za'îf yeksândır. Kâh olur ki ednâ farz itdüğün şahısdan bir tedbîr-i a'lâ ve bir re'y-i zîbâ sudûr ider ki hükemâ-yı âlemin hâtırlarına hutûr itmemiş olur. Nitekim Hazret-i Süleymân –salavâtullâhu 'alâ nebiyyinâ ve 'aleyhi– ve Butimar ki balıkçıl dedikleri kuşdur, dâsitânı ba'zı kütüb-i hükemâda mezkûr ve bân-ı 'ukalâda meşhûrdur. Ve bu fehvâyı mukarrer ve bu ma'nâyı müş'irdir.

Hikâyet-i Nâsıha

Hazret-i Süleymân –salavâtullâh 'alâ nebiyyinâ ve 'aleyhi– ki 'azm-i saltanat ve miknet ile müşârün-ileyhdır, ins ü cin ve hûş u tuyûr anın musahhar-ı fermânı ve cümlesinin lisânı ve nutk u beyânı ma'lûm-ı cenânı olmuşdu. İttifâk bir vakitte bermûceb-i hadîs-i sıdk-eser-i “*Mâ min nebiyyin illâ vakaddu hayyer*”¹³⁸ savâmi'-i melekûtdan bir melek-i mukarreb ana âb-ı hayât ile pür bir kadeh getürdü ve eyitdi:

“Hazret-i Hak sübhânehû mâ a'zame şânühû buyurur ki dilerse bu câmi nûş idüp tâ inkırâz-ı zemân mevt sekerâtın ferâmûş ve câme-i hayâtın berdûş itsün veyâ dilerse [31b] mevt kâ[se]sin nûş ve bu cihân saltanatın ferâmûş itsün.”

Hazret-i Süleymân – salavâtüllâh 'alâ nebiyyinâ ve 'aleyhi– efkâra vardı ki nakd-i 'ömr-i girân-mâye bir 'azîz sermâyedir ki bâzâr-ı kıyâmetde anınla sûd-ı bisyâr ele getürmek mümkün ve müyesserdır. Ve 'arsa-i zindegânî bir mezra'dır ki anda 'izzet-i dü-cihânî tohumun ekmek mutasavverdir ki “*ed-dünyâ mezratü'l âhiretu*.”¹³⁹ Pes her-âyîne kûşe-i hayât kâşâne-i fevât ve vefâtdan râcihdır. Ve bir zemân merkden emân bâ'is tahsîl-i rızâ-yı Rahmân olduğu i'tibâr ile hezâr sâl zîr-i zemînde nihân olmakdan evlâ idüğü vâzihdır deyü re'y itdi. Ve yine bu tedbîri itdi ki ekâbir-i ins ü cân yanımda hâzır u ma'il ve hûş u tayûr dîvân-ı evvânımda vâfirdır. Savâb budur ki bu bâbda müşâveret-i muhâvereyi hadd-i nihâyâta yetişdirem. Tâ her fikr ki rakk-ı

¹³⁷ Herkes bilgindir ve istişâresiz bir iş yapma.

¹³⁸ Vakıt hususunda serbest bırakılmamış hiç bir peygamber yoktur.

¹³⁹ Dünya Ahiretin tarlasıdır.

ittifâk ile merkûm ve semt-i icmâ‘la mevsûm ü mersûm ola. Bu bünyâda anı pîş-nihâd ve bu hâneye anı ‘imâd idem. Pes cümle insân ve perî ve sâ‘ir cânverleri huzûruna da‘vet idüp bu bâbda olan fikrin anlar ile müşâveret kıldı. Cemî‘si âb-ı hayât içmeği tercîh idüp eyitdiler:

Nazm

Ber-hor zi-hayât-ı ebed u ömr-i muhalled

[32a] Ki îñ est du‘â şâm u seher pîr ü civân arâ¹⁴⁰

Süleymân ‘aleyhi ‘s-selâm eyitdi:

“Hiç eyâletimde olanlardan bu meclise hâzır olmadık kimse var mıdır?”

Eyitdiler:

“Butimar bu istişâreden haberdâr olmaduğu ecilden bu mecma‘da hâzır değildir.”

Süleymân ‘aleyhi ‘s-selâm, esbe emr itdi, arayup buldu ve da‘vet kıldı. Butimar anun da‘vetine icâbet kıl[ma]dı. Tekrar fermân-ı Süleymân kelbe oldu, seg tek ü pûy idüp anı buldu ve da‘vet kıldı. Butimar hemân emre i‘tibâr* idüp geldi. Süleymân ‘aleyhi ‘s-selâm ana hitâb idüp eyitdi:

“Senden bir müşkil istifsâr itsem gerek idi. Müşkil bir iken iki oldu. Evvelâ bu şübheyi hall eyle ki insândan sonra cins-i hayvânâtın ekrem ü ahseni esb ve erzel ü ehassı kelbdır. Pes bâ‘is nedür ki eşrefinin da‘vetine icâbetden ibâ kılasız ve ahsenin da‘veti ile gelesin?”

Butimar eyitdi:

“Yâ Nebiyy-i Allâh! Esb egerçi zîver-i hüsn ü cemâl ve hüner ü kemâl ile ârâstedir ammâ mahabbet ü vefâ ...-zârından* çerâ itmiş ve Hak ni‘am-ı vâfire çeşme-sârından âb-ı safâ içmiş değildir.

Nazm

Ez esb vefâ tama‘ nemî bâyed kerd

Esb ü zen ü şemşîr vefâdâr ne-end¹⁴¹.

¹⁴⁰ Ebedi bir ömür ve hayata nail ol ki budur yaşlı ve gencin duasını sabah ve akşam süsleyen.

* Esasen metinde ايتمار imlası ile yazılmıştır. Ancak sözlüklerde böyle bir kelime mevcut bulunmadığından dolayı “i‘tibâr” şeklinde düzelterek verdik.

* صرغاردن: İmlası ile verilen kelime bütünüyle okunamamıştır.

[32b] Ve kelb her çend ki hisset ü nâ'it ile mevsûf ve levs-i necâset ile ma'rûfdur, leykin bir nice hısâl-i hamîde ve halâl-i pesendîdesi vardır. Cümleden biri vefâdârlık lokmasıyla neşv ü nemâ bulmuştur. Hak-güzârlık istihvânıyla mürebbâ olmuştur. Ve derûnu hubb-i mün'im ile dolmuştur.

Nazm

İder seg halka-yı ihlâsı der-gûş

Hukûk-ı lokmayı kılmaz ferâmûş

Ol sebebdan ben, bende-i bî-mahabbet ve bî-vefâ kavlini istimâ'dan imtinâ' itdim. Ve kavî-i muhibb-i vefâdâra i'itimâd idüp da'vetine ittibâ' itdim. “*Mahabbetek câ'et.....**” muktezâsınca beni, anın derûnunda size olan hubbu getürdü.”

Hazret-i Süleymân 'âleyhi's-selâm Butimar'ın cevâbın istihsân idüp kıssa-i tehcîr-i hayât ü memâtı nakîr ü kıtmîr beyân itdi. Butimar, hezâr'acz-i iftikâr 'arz idüp eyitdi:

“Bu bende-i hâk-sâr-ı bî-mikdârın ne kadar iktidârı ola ki şât-ı nübüvvet-penâhî anı istişâr ile müşerref kıla.

Nazm

Ne kadar kadre ire mûrg-i hakîr

Ki Süleymân'a olabile müşîr

Ammâ ekâbir-i 'âlî-rütbet, asâgir-i esâfil-menziletten dâ'imâ istihbâr ide gelmişlerdir.

Nazar kerden be-dervişân menâfî bozorgî nîst

Süleyman bâ-çonîn haşmet nazarhâ dâşt bâ-mûreş¹⁴².

[33a] Eger, zıll-ı İlâhî nübüvvet destgâhı bende-i hayr-hâha bu 'akd-ı ıstibâhı hall itmek buyura, ümîddir ki, hâtır-ı fâtıra ve idrâk-ı kâsıra hutûr iden feyz-i Rabbânî'yi bî-kusûr 'izz-i huzûra 'arz oluna. İmdi yâ Nebiyy-i Allâh, evvelâ bendeyi âgâh kıl ki

¹⁴¹ Attan vefa beklentisi olmamalı çünkü at, kadın ve kılıç vefalı değildir.

* محبتك خأت: İmlası ile verilen cümle doğru okunamamıştır.

¹⁴² Dervişlere bakmak büyüklükle tutarsız değildir. Hz. Süleyman bile o haşmetiyle karıncalara danışmıştır.

bu âb-ı hayvân ki sebep-i hayât-ı câvidândır, size ihtisâsı var mıdır? Yohsa ahabb ü ashâb ve sâ'ir müte'allikât bile hissedâr mıdır?"

Hazret-i Süleymân, *'aleyhi 's-selâm* eyitdi:

"Ancak bu kerâmet bana mahsûsdur. Sâ'ir havâssa andan hisse yokdur."

Butimar eyitdi ki:

"Bu takdîrce lâzım geldi ki zen ü ferzend-i hûş-peyvendin âhirete intikâl ideler ve cemî' dostân-ı hem-demin ve yârân-ı mahremi vâhiden ba'de vâhid dünyâdan gideler. Siz her birinin fırkatı oduna yanasız ve musîbeti dûduna boyanasız. Pes ben zann iderin ki bu zindegânîden lezzet bulmazsınız ve bu 'ömr-i câvidânîden ki serâser firâkla geçe, müntefî' ü mütemetti' olmazsınız.

Nazm

Ferkad-ı dost-ı âfet-i dildir

Hasret-i yâr zehr-i kâtildi

Cümle mü'minlere bu dünyâ sahininden* halâs ve bu tengnâ-yı nâsûtdan ravza-i pürsafâ-yı vasî'ü'l-fezâ-yı lâhûta istihlâs enfa' vü evlâdır. Husûsâ cenâb-ı hazret-i 'izzet için ihzâr olunân ni'am-ı [33b] cennet ki "*mâ lâ 'aynun ra'et ve lâ üzünün semi'at ve lâ hatara'alâ kalbi beşerin*"*dır, anda safâ üzre sohbet-i enbiyâ ve mürselîn ve siddikîn ü sâlihîn terk olunup bunda envâ'-ı elem ü cefâ ve za'f-ı kavî ile mücâveret civâr-ı fâsikîn ve tâlihîn ihtiyâr olunmak re'y-i savâb-ı değildir."

Hazret-i nübüvvet-me'âb anın cevâb-ı bâ-savâbın istihsân ü istisvâb idüp şarâb-ı hayât-ı zehr-âmîz-i firâkdan ictinâb itdi.

Nazm

Rû me-pîc ez meşveret zîrâ ki erbâb hîred

Meşveret râ pîşgâh-i ehl-i devlet sâhtend

* سجنندن: Kelimenin doğruluğundan emin olamadık.

* "Hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir kimsenin hatır ve hayaline dahi gelmemiş olan nimetler var cennette" mealinde hadis-i şerif.

Meşveret emr-i Hüdâ ve dâb-ı cümle enbiyâ est

Ehl-i şûrâ ez meyân-ı kûy sa'âdet bâhtend¹⁴³.

Bu 'unvândan nişân virir ve bu nişânı beyân kılur.

Bir dâsitân dahi budur ki:

Hikâyet

Sikâtdan mervîdir ki, kuzât-ı şehr-i Mervden bir 'âlim-i dîndâr ve 'âkıl-ı büzürg-vârın bir duhter-i şeref-ahteri var idi. Kemâl-i hüsn ile şehirde dâsitân olmuşdu. Ve gâyet 'iffet ü 'ismet ile şöhret bulmuş idi. Cümle ekâbir-i diyâr ol cemîle-i celîleye hâst-gâr ve cân ü dilden harîdâr olmuşlar idi. Kâdî-yı şehr, ol mâh-ı mihr-çehreye müşterî olanlardan [34a] kangısı ihtiyâr ve bu bâkûre-i bâğ-ı melâhatdan nice civânı berhûrdâr idem [deyü] hayli mütehayyir ve mütefekkir idi. Meger hem-sâyelerinden bir toğru özlü ve toğru sözlü kâfir var idi, kâdî anı getürdüp eyitdi:

“Ey hem-sâye! Mesmû‘undur ki hâsıl-ı 'ömr-i girân-mâye olan [d]uhter-i âfitâb-rûtbeme halk-ı 'âlem saded-i hutbededir. Ve herkes ol dürr-i nâ-süftenin 'akd-i izdivâcına şiftedir. Bu bâbda sen ne tedbîr kılırsun? Ve bu musâharet-i şeref-müzâherete kimi erzânî görürsün?”

Gebr eyitdi:

“Ey 'âlim-i ferzâne ve fâzıl-ı zemâne! Bu bende sizin dîninizden bî-gâne bir merd-i hakîrim. Pes sizin gibi büzürg-vârın şeref-i istişârına ne vechile sezâ-vârım.”

Kâdî eyitdi:

“Egerçi sen bizden bî-gânesin, ammâ tecrîbe ile bilürüm ki bir pîr-i pür-sıdk ve emânet ve râ'î-i hukûk-ı civâr ve siyânetsin. Ve bezirgân-ı cihân ve efâzıl-ı devrân buyurmuşlardır ki müşâveret olunacak kimsede şart-ı ehemm ve cümleden akdem hemîn murâd-ı emîn olmak gerekdir ki hadîs-i şerîf “*El müsteşâru mu'temin*”¹⁴⁴ bu ma'nâyı musaddık idüğü rûşendir.”

¹⁴³ Yüzünü meşveret ehlinden çevirme çünkü istişâreyi devlet ehlinin önceliği saymışlardır. Meşveret Allah'ın emri ve bütün peygamberlerin özelliğidir. İstişâre ehli bu yolda saadeti bulmuştur.

¹⁴⁴ Müsteşar güvenilirlerdir.

Beyit

Beyt: Her ki der nefes-i hod emîn bâşed

Meşveret râ sezâterîn bâşed¹⁴⁵.

Gebr eyitdi:

“Emr-i tezvîcde kifâ’et-i şart lâzımdır. Ve kifâ’et, eyîn-i Müslimîn’de **[34b]** millet ü dîn iledir. Ve tarîkat-ı eslâf-ı ‘Arab’da asl ü nesb ve haseb iledir. Ve ‘Acem’de mâl ü câh ve iktidâr iledir. Eger kendü dînin ri’âyet idersen dîn ihtiyâr eyle. Ve illâ hâl ma’lûmdur.”

Kâdî kelâm-ı sıdk-ı gebre râzî olup kendünün Mübârek nâm bir siyâh gulâmı var idi, ‘ilm ü ‘amel ve salâh ü takvâ ile mevsûf merd-i dîndâr idi. Kâdî-yı dâna ehl-i diyânet bâzârın tercîh ü tervîc idüp hemîn duhter-i ahterin kendü gulâmına tezvîc itdi. Hak sübhânehû ve te‘âlâ ve tebâreke Mübârek’e bir ferzend-i mübârek ‘itâ kıldı ki sikât-ı ruvât-ı ehâdîs-i Nebevîyye ve ‘âlem-i envâ’-ı ‘ulûm-ı dîniyye olup şeyhülislâm ve müftî’l-enâm ‘ârif-i yegâne ve zâhid-i zemâne olan ‘Abdullâh bin el-Mübârek’dir.

Kıt‘a

Kârhâ bî-müşâveret ne-koni

Tâ der an sûd bî-girân bînî

Her çe an bî-müşâveret sâri

Be-yakîn dân güzân ziyâd bînî¹⁴⁶.

Behrâm-ı Gûr nâm pâdişâh-ı nîk-nâmın vasıyyet-nâmesinde mezkûrdur ki:

“Püserine sipâriş itdi ki umûr-ı mülkde hîred-mendân ile elbette müşâveret eyle. Ve bî-müşâveret hiçbir mühimme mübâşeret eyleme ki tedbîr-i pür-savâb bir sayd-ı tünd-hırâm ve âhû-yı misk-i benâm **[35a]** gibidir. Yalnız birkaç kimsenin eline girmez ve şikâr olmaz. Ammâ eger vâfir cemâ‘at ana taleb-kâr olalar, anların elinden elbette halâs bulmaz, şikâr olur. Pes bir hâdise-i sa‘b ki zuhûr ide ve tedbîr ile anın

¹⁴⁵ Her kim kendi nefesinden emin olursa, istişâreyi en uygun şekilde yapar.

¹⁴⁶ İstişâresiz işler yapma. Onda sayısız fayda görürsün.

def'i mümkün ola, hiçbir gayrı nesneye dahi kat'â meyl eyleme. Hemân tedbîr ile def' eyle ki tedbîr ile müyesser olan feth ü zafer ve a'dâya zarar şemşîr ve tîr [ile] müyesser olmak mutesavver değildir.”

Ba'zı kibâr zevi'l- ebsâr buyururlar:

Nazm

Kârhâ râst koned ve âkıl-i kâmil be-sohen

Ki be-sed leşker cerrâr müyesser neşevd

Her ki bî-tedbîr kârî kerd mülk ez dest dâd

Mülk eğer hâhî binâ-yi kâr ber-tedbîr ne

Şeh ki bâşed sâhib-i tedbîr mî vezred be-mülk

Şeh ki bî-tedbîr bâşed mülk-i û ber kende bih¹⁴⁷.

Aristalis Hakîm, İskender'e nushunda demiş:

“Şecâ'at, tîğ-ı tîz[e] müşâbih ü muvâzîdir. Ve tedbîr, dest-i kavîye mu'âdil ü müsâvîdir. Her kimin dürüst desti tîğdan tehî ola yine dest-i dürüst anın niçe mühimmin itmâm idüp nâf'i olur. Ammâ tîğ-i tîz-i hûn-rîz ki destiyârı destden dūr ola, her âyine zâyî' kılur. Pes sana lâyıq ve lâzım oldur ki umûrundan bir emri müşâvere itmek [35b] murâd itsen müsteşârlarlarının herbiri ile tenhâ ve yalnız meşveret idesin. Zîrâ her biriyle başka münferiden müşâvere itmekde sırr gizlû olur. Ve anların ba'zı, ba'zı ile nizâ' ve husûmet itmekden ba'îd olur. Zîrâ birbirine safâ-yı kalb üzre olmayan kimselerin ictimâ'ında re'y ü tedbîrleri müşevviş olur. Ve fikr-i savâb bulunmayup ta'asub ve te'assûf ü kibr ve 'aceb sebebi ile mestûr kalur.”

Bu fakîr der ki bu ma'nâ-yı musaddıkdır Hak sübhânehû te'âlâ hazretlerinin *Kur'ân-ı 'azîmü's-şânda* buyurdıkları;

¹⁴⁷ Kamil akıllının sözüyle işler düzene girer. Ki yüz askerlik büyük ordu müyesser olamaz. Her kim işini tedbirsiz görürse saltanatı (mülk) elinden gider. Eğer mülk istiyorsan işin temelini tedbirli kıl.

“Kul innemâ e'izukum bi vâhidetin en tekâmû li Allâhi* mesnâ ve furâda sümme tetefekkerû mâ bisâhibikum min cinnet”¹⁴⁸ kavlı-ı şerîfleri ve fî zemâninâ olan müşâverelerde zuhûr iden sû-i tedbîrler, müşâvere nâ-ehiller ile olup ve ictimâ' tarîkiyle olduğu içündür. Pes Pâdişâh-ı 'âlem-penâh hazretlerine lâzım olan oldur ki müşâvereyi her bir işin gâyet pek ehli olanlar ile idüp, ol işi muhkem bilmeyenler ile itmeyeler. Ve gizlüce bir bir idüp bir yere cem' itmeyeler. Müşâvere itmeğe ki er gerek ki er gerek, sürûr gerek, gözler gözler gerek.

Nazm-ı Türkî

Söze insâflâ olursa tasdîk

Bu sözler mürşid-i 'adl ola tahkîk.

[36a] Ve dahi bu kitâb-ı şerîfin tahrîrine sebeb bu olmuşdur ki bu fakîr, Ayasofya-i kebîrde bir gün va'z itmeğe cânib-i saltanatdan me'mûr olup ve emre imtisâl itdügümüzden üç gün sonra merhûm ve mebrûr Es'ad Efendi hazretlerine ziyârete vardım. Buyurdular ki:

“Ayasofya'da gâyet eyü ve nâfi' ve câmi' va'z itmişsiz. Cemî' huzzâr-ı meclis va'zınızı istihsân ve istisvâb itmişler. Hattâ a'dânız bile gâyet eylüğüne şahâdet itdiler. “*el-Fazlu mâ şehidet bihi'l-a'dâ*”^{*} ma'nâsı sizde zâhir oldu. Recâ olunur ki anda tefsîr olunan âyâtı ve nalk olunan hikâyâtı şimdi bize tekrâr tefsîr ve nakl buyurasız.”

Fakîr dahi 'ale'l-icmâl nakl eyledim. 'Azîm müte'essir olup vâfir hayr du'âlar idüp yine buyurdular ki:

“Bu va'zdan Pâdişâh-ı İslâm –*sellemü's-selâm*– hazretlerine mahsûs olan nesâyih-i cevâhîrini elbette kaleme getirüp yazın, ben şefeka 'ale'l-halk imzâ idüp ve bir tezkire-i du'â-yı hayr ile sa'âdetlü Pâdişâhımıza irsâl ideyim.”

Fakîr didim:

* *الله* lafzı metinde (varak 5b) verilmemiş. Ayet içinde bu lafzın olmasından dolayı biz bunu eklemiş olduk.

¹⁴⁸ “قُلْ إِنَّمَا أَعْطِيكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلَىٰ خِزْفٍ ثُمَّ تَذْكُرُوا مَا بَصَّاجِيكُمْ مِنْ جَنَّةٍ” = “(Resûlüm! Onlara) de ki: Size bir tek öğüt vereceğim: İkişerli olarak, teker teker Allah'a yönelin ve düşünün! Arkadaşınızda (peygamberde) hiçbir delilik yoktur!”, **Kur'an-ı Kerim**, Sebe' 34/46 (Ayetin ilk kısmı verilmiştir).

* Fazilet odur ki düşmanlar dahi onu tasdik etsin.

“Mukaddemâ *Nushü’l-hükkâm Sebebü’n-nizâm-nâm* bir kitâb-ı hümâm yazılıp Vezîr-i a‘zam ve Serdâr-ı ekrem Murâd Paşa hazretlerine virilmişdi. Murâd-ı şerîf ise anı irsâl [36b] idin. Ol dahi nasîhat bâbında kifâyet ider.”

Buyurdular ki:

“Hâlâ sa‘âdetlü Pâdişâhımız Sultân Murâd Hân hazretleri içün mahsûsca bir nasîhatnâme dahi yazup mukaddem yazılan kitâbınız dahi ana zamîme eylen. İkinin bile irsâl ideyim.”

Fakîr dahi emirlerine imtisâlen tahrîre şurû‘ itmişdim. Lâkin va‘z ve derslerimiz müte‘âkib ve mütevâlî olup eyyâm ta‘îl ve ferâğımız kalîl olmak ile serî‘ân itmâm müyesser olmayup vakt-i tebyîzde beyâz vechile dâr-ı fenâdan dârü’l-bekâya irtihâl ve intikâl itdiler. *Rahmetullâhi ‘aleyh.*

Hazâ Risâle-i Nushü’l- hükkâm ve Sebebü’n- nizâm

Bismillâhirrâhmanhirrahîm

Elhamdü lillâhi rabbü’l-‘âlemin, ve’s-selatü ve’s-selâm ‘alâ seyyidinâ Muhammed ve âlâ ve sahbihi ecma’in. Ammâ ba‘d sa‘âdetlü Pâdişâh-ı ‘âlem-penâh hazretlerinin huzûr-ı şerîflerine i‘lâm olunur ki: Eger ‘âlem evvelki gibi olup ve cenâb-ı sa‘âdet-me‘âbınız ve cemî‘ müslimânlar huzûr itmek murâd-ı şerîfiniz ise bunun ‘ilâcı bir şey’e münhasırdır. Gayrı tarîk ile olmaz. Nitekim, ilan sokan kişiye tiryâkdan [37a] gayrı ‘ilâc olmadığı gibi bu derde dahi ol nesneden gayrı dermân olmaz. Nice yıllar sefer itseler ‘âlem fitneden hâlî olmaz. Ve müslimînistirâhat ü huzûr itmezler, mâdem ki ol ‘ilâca mübâşeret itmeyesiz. Ol ‘ilâc, *Kur’ân-ı ‘azîmü’ş-şân* ve *Furkân-ı kesîrû’l-beyân* ki ıslâh-ı ahvâl-i insân içün hazret-i Rahmân cenâb-ı şerîfinden enzâl ü tibyân kılınmışdır. Pâdişâh-ı İslâm ve hükkâm-ı zemân anın latîf ma‘nâların ehl-i tefsîrden işidüp bilmek ve mucibince ‘amel kılmaktır. Kâle Allâhü te‘âlâ: “*Vemâ’n-nasru illâ min ‘indi Allâhi*”¹⁴⁹. Ya‘ni yardım değildir illâ ancak Hak Allâhü te‘âlâ katındandır. *Kur’ân*’ın ve hadisîn ve esârın ve kelimât-ı kibârın delâleti bunun üzerinedir ki Allâhü te‘âlâdan yardım olmayınca mücerred ‘asker çokluğla düşmene

¹⁴⁹ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ = “Zaten yardım yalnız Allah tarafındandır.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Enfâl, 8/10 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

gâlib olmak muhâldir. Nitekim Allâhü te‘âlâ hazretleri *Kur’â-ı ‘azîminde* bize haber virüp buyurdu ki:

“*Kem min fi’etin kalîletin galabet fi’eten kesîraten bi’izni Allâh*”¹⁵⁰.

Bu âyetde müfessîrin yazdıklarının icmâli oldur ki: Tâlût [ki] Benî İsrâ’il pâdişâhlarından bir kimesnedir, altı yüz bin ‘askerden üç yüz on üç âdem seçüp anlar ile Câlût ki yüz bin bellü başlu pehlivânı var idi, Allâhü te‘âlânın izniyle [37b] Tâlût, Câlût’a gâlib olup katl itdi. Allâhü te‘âlâ hazretleri bize *Kur’ân*’da bu kıssayı hikâyet itmekden murâd-ı şerîfleri ‘ibret alsunlar ve ‘asker ve mâl çokluğuna i’timâd itmeyüp belki güzîde salihleri ‘asker idünüp andan sonra nusret-i Hakk’a i’timâd itsünler, dimekdir. Nitekim bir âyet-i kerîmede dahi buyurur:

“*İnna Allâhe lâ yugayyiru mâ bikavmin hattâ yugayyirû mâ bi’enfusihim ve izâerâda Allâhu bikâvmin sū’en felâ meradde lehu vemâ lehum min dūnihi min vâlin*”¹⁵¹.

Ma’nâ-yı şerîfi: Tahkîkâ Allâhü te‘âlâ bozmaz, ya’ni döndürmez. Ol hoşluğu ve rahatlığı ki bir kavme ihsân idüp yetiştirmişdir, “*Ve fi’l hayri mâ enkertüm min ez-mânîküm fi bimâ gayyürm min i’mâliküm*”¹⁵². Ya’ni çâk anlar döndürmeyince ol eyü huyları ki nefislerinde var idi kim hâllere meselâ ‘adli zulme tebdîl itmek gibi. Dahi kaçan Allâhü te‘âlâ bir kavme belâ dilese idi zulmleri sebebi ile ana red yokdur. Dahi ol tâ’ife içün Allâh te‘âlâdan gayrı vâli ve nâsır yokdur ki anlardan ol belâyı def’ ide. Gine ol Allâh def’ ider. Bu âyet-i kerîme delâlet ider ki bize bu belâlar ki her taraftan a’adânın hücum itmesidir, bizde Allâhü te‘âlânın emr-i şerîfine muhâlif işler olduğucündür. [38a] Nitekim bir âyetde dahi sarîhen zikr buyurur:

“*Zaherâ’l fesâdu fi’l-berri ve’l-bahri bimâ-kesebet eydî’n-nâsî li’yuzîkahum ba’da-llezi ‘amilü le’allehum yerci’un*”¹⁵³.

¹⁵⁰ “Nice az sayıda bir birlik Allah’ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Bakara, 2/249 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

¹⁵¹ “إنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ” = “Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirmeye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez. Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık onun için geri çevrilme diye bir şey yoktur. Onların Allah’tan başka yardımcıları da yoktur.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Ra’d, 13/11(Ayetin bir kısmı verilmiştir).

¹⁵² Hayırda sizin zamanınızda kabul etmediğiniz şeyler vardır. Siz işlerinizi neye göre değiştiriyorsunuz (net bir esas olmadığı için görüşleriniz değişebilir).

¹⁵³ “ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ” = “İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu, ki Allah yaptıklarının bir kısmını onlara tattırsın; belki de (tuttukları kötü yoldan) dönerler.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Rûm, 30/41.

Ma'nâ-yı şerîfî: Fesâd zâhir oldu kurıda ve denizde kaht ü galâ gibi. Ve tüccârın rıbhda kesâdları gibi. İnsânda ve hayvânâtta ölüm çok olmak gibi. Ve her şeyden bereket gitmek gibi. Dahî şerler ve fitneler her taraftan zâhir olmak gibi. Ve zararlar çok olup fâ'ideler az olmak gibi. Nâsın kesb itdikleri ve işledikleri günâhları sebebi ile Allâhü te'âlâ nâsın esbâb-ı dünyâlarını ifsâd eyledi. Ol belâlar ile nâsa tatdırmak için işledikleri günâhların cezâsının ba'zısını dünyâda iken cemî'siyle âhiretde mu'âkabe itse gerekdir. Dünyâda ki ana bir çeşnîdir, nâs rücû' itsünler için ma'siyetlerinden. Ve nitekim bir âyetde dahi kezâlik sarîhen buyurur:

*“Ve kezâlike nuvelli ba'da'z-zâlimîne ba'dan bimâ kânû yeksibûne”*¹⁵⁴.

Ya'ni böylece biz 'azametimizle zâlimlerin ba'zını, ba'zı üzre hevâle ideriz. İtdikleri zulm sebebiyle ve bu belâlar bizim üstümüzden gitmez. Çâk bize Allâhü te'âlânın emr-i şerîfin cemî'an tutup ve şimdiye dek olanlara tevbe vü istiğfâr idüp yalvarmayınca. Nitekim bu âyetden [38b] fehm olunur. *“Fe'in yetûbû yeku hayrân lehum ve'in yete'l-evvel yu'a'z-zibhumu Allâhu 'azâben elîmen fî'd-dunyâ ve'l-âhirati vemâ lehum fî'l-arđi min veliyyin velâ nasîr”*¹⁵⁵. Ma'nâsı: Eger anlar tevbe iderlerse ol tevbe vü rücû' anlar için hayırlı olur. Dünyâ vü âhiret 'azâbından halâs olurlar. Ve eger tevbeden yüz çevirirlerse ma'siyet üzre musırr olmağla Allâhü te'âlâ anlara 'azâb ider 'azâb-ı elîm ile. Dünyâda katl ile ve âhiretde dahi cehennem ile. Dahî anlar için yokdur yeryüzünde bir dost ve yardımcı ki anları korutur. Ve bir âyetde dahi buyurur:

*“Eve lâ yeravne e'n-nehum yuftenûne fî külli 'âmin me'r-raten ev marrateyni sümme lâ yetûbûne velâ hûm ye'z-zekkerûn”*¹⁵⁶.

Ma'nâsı: Bunlar görmezler mi? Görürler tahkîkâ, anlar meftûn olurlar, dürlü dürlü belâlar ile, her yılda bir kerre yâ iki kerre tevbe itsünler için. Bu fitneden sonra gine tevbe idüp suçların bilmezler deyü zemm ider. Ve bir âyetde dahi buyurur:

*“Le'in şekertum leezîde'n-nekum vele'in kefertum inne 'azâbî leşedîd”*¹⁵⁷.

¹⁵⁴ وَكَذَٰلِكَ نُؤَيِّ بِغَضِ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ = “İşte böylece işledikleri günahlardan ötürü zalimlerin bir kısmını diğer bir kısmının peşine takarız.”, **Kur'ân-ı Kerim**, En'âm, 6/129.

¹⁵⁵ فَإِنْ يَتُوبُوا لَكُمْ خَيْرٌ لَّهُمْ وَإِنْ يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ = “Eğer tevbe ederlerse onlar için daha hayırlı olur. Yüz çevirirlerse Allah onları dünyada da, ahirette de elem verici bir azaba çarptıracaktır. Yeryüzünde onların ne dostu ne de yardımcısı vardır.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Tevbe, 9/74 (Âyetin bir kısmı verilmiştir).

¹⁵⁶ أَوْ لَا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لَا يَتُوبُونَ وَلَا هُمْ يَذْكُرُونَ = “Onlar, her yıl bir veya iki kez (çeşitli belâlarla) imtihan edildiklerini görmüyorlar mı? Sonra da ne tevbe ediyorlar ne de ibret alıyorlar.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Tevbe, 9/126.

Ya'ni vallâhi eger siz ey nâs, itdüğüm ihsânlarıma şükr idüp tutun didiklerimi. Tutup ve kaçın ve sakının. Didiklerimden kaçacak ve sakınacak olursanız elbette ve elbette ben dahi sizin elinizde olan [39a] ni'metleriniz arturuvirem. Eger şükr itmeyüp emrimi terk ve nehy itdüğü işlerseniz tahkîk benim 'azâbım katıdır. Tuttuğumu bırakturum, âhir ol 'azâbıma mübtelâ olursuz. İmdi zulmden pek sakınmak gerekdir. Ma'lûm oldu ki eger biz suçumuz bilüp tevbe idüp Allâhü te'âlânın emrini temâmca tutup ve ni'metlerine şükr itse idik ve zulmle sefer itmesek nusret-i Hak ile mansûr olurduk. Ve cemî' celâlîler ve kızılıbâş ve küffâr def' olup ve emvâl-i ganâyimden hazîne-i 'âmire dolup ve yerden ve gökden berekât açıla idi. Nitekim bu âyet delâlet ider: *“Velev enne ehle'l-kurâ emânü ve't-tekav lefetahnâ 'aleyhim berekâtin mine's-semâ-i ve'l-arđi”*¹⁵⁸.

Ma'nâsı: Eger köyler ve şehirler ehli mü'minler olsalar, dahi Allâhü te'âlâdan korkup emrini tutsalar ve nehyinden kaçsalar, elbette biz anların üzerine berekât açar idik gökden ve yerden. Bir âyet-i kerîmede dahi buyurur:

*“Zâlike bimâ kaddemet eydükum ve'en-na Allâh leyse bizallâmin lil'abîd, kede'bi âli fir'avne vellezîne min kablihim keferû bi'yâti Allâhi fe'e-hazehumu Allâhu bi'zunûbihim inna Allâhe kaviyyun şedîdu'l'ikâb, zâlike bi-enne Allâhe lem yeku mugayyiran ni'meten en'amehâ 'alâ kavmin hattâ yugayyirû mâ bi'enfusihim ve'en-na Allâhe semî'un 'alîm”*¹⁵⁹.

[39b] Ya'ni ol 'azâb sizin kesb itdüğünüz zünûb sebebi iledir. Dahi Allâhü te'âlâ kullarına zulm idici değildir. Fir'avn ilinin 'âdeti ve anlardan evvel olanların 'âdeti gibi. Allâhü te'âlânın âyetine inanmadılar. Pes Allâhü te'âlâ anları tutdu 'azâbı ile suçları sebebi ile. Tahkîk Allâh kavîdir ve 'azâbı katıdır zâlimlere. Ve ol 'azâb ol sebeb iledir ki Allâhü te'âlâ bir kavme itdüğü ihsânı 'azâba tebdîl idici olmadı.

¹⁵⁷ “Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracam ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir! diye bildirmiştir.”, **Kur'ân-ı Kerim**, İbrahim, 14/7 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

¹⁵⁸ “O (peygamberlerin gönderildiği) ülkelerin halkı inansalar ve (günahtan) sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereket kapıları açardık.”, **Kur'ân-ı Kerim**, A'râf, 7/96 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

¹⁵⁹ “İşte bu, ellerinizle yaptığınız yüzündendir, yoksa Allah kullara zulmedici değildir. (Bunların gidişatı) tıpkı Firavun ailesi ve onlardan öncekilerin gidişatı gibidir. (Onlar da) Allah'ın âyetlerini inkâr etmişlerdi de Allah onları günahları sebebiyle yakalamıştı. Allah güçlüdür. O'nun cezası şiddetlidir. Bu da, bir millet kendilerinde bulunani (güzel ahlâk ve meziyetleri) değiştirinceye kadar Allah'ın onlara verdiği nimeti değiştirmeyeceğinden dolaydır. Gerçekten Allah iştir, bilendir.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Enfâl, 8/51, 52, 53.

Mâdemki ol kavm kendülerde olan ‘adli zulme tebdîl itmeyeler. Ve Allâhü te‘âlâ işiticidir anların cemî‘ sözlerin ve bilicidir. Niyetlerin ana göre cezâ ider. Hayırlar yine hayır ile ve şerler yine şer ile cezâ ider. Ve bir âyetde dahi buyurur:

“*Vemâ esâbekum min musîbetin febimâ kesebet eydikum*”¹⁶⁰.

Ya‘ni her ne şey’ ki size yetişür belâlardan ü elemelerden, pes ol belâlar sizin kazandığınız ma‘siyetler ve zulümler sebebi ileler. Ve bir âyetde dahi buyurur:

“*Em hasebe’l-lezîne ecterahû’s-seyyi’âtî ennec’alehum kellezîne âmenû ve ‘amilû’s-sâlihâti sevâ’en mahyâhum ve memâtuhum sâ’e mâ yahkumûne*”¹⁶¹.

Ya‘ni belki seyyiâtlar ve kemlikler işleyenler öyle sanurlar ki biz anları iyilikler işleyen mü‘minler gibi kılavuz, berâber idevüz ihsânda. [40a] Diriliklerinde ve ölümlerinde ne çirkin hükümdür anların hükmü. el-Hâsıl anların sanıları yanlış ve bâtıl sanıdır. Hak te‘âlâ muttakî ve ‘âdil kullarına ihsânlar ider. Fâcir ü zâlim kullarına belâlar ve ‘azâblar ider dünyâda vü âhiretde. Ve bir âyetde dahi buyurur:

“*Kul hüve’l-kâdiru ‘alâ en yeb’ase ‘aleykum ‘azaben min fevkikum ev min tahti erculikum ev ye’l-bisekum şîye’an ve yuzîka ba’dakum be’sen ba’din unzur keyfe nusarrifu’l-âyâtî le’allehum yefkahûne*”¹⁶².

Ya‘ni sen söyle ümmetine yâ Muhammed ki Allâhü te‘âlâ kâdirdir! Sizin üzerinizden size ‘azâb göndermeğe ve altınızdan ve alçaklarınızdan size ‘azâb göndermeğe yâhûd size bölük bölük kılup her bölük birbirine ‘adâvet üzre olup ve ba‘zınıza ba‘zınızın ‘azâbın ve zulmün tatdırmağa dahi kâdirdir. Pes imdi korkun Allâhü te‘âlânın kahrından. Gör ki biz âyâtımız nice dürlü dürlü beyân iderüz. Ola ki ümmetin inleyeler ve bileler ve ‘amel kılalar. Ve bir âyetde dahi buyurur:

“*Vemen lem yahkum bimâ enzela Allâhu feulâ’ike humu’z-zâlimûne*”¹⁶³.

¹⁶⁰ وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فِيمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ = “Başınıza gelen herhangi bir musibet, kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündendir.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Şûrâ, 42/30 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

¹⁶¹ “Yoksa kötlük işleyenler ölümlerinde ve sağlıklarında kendilerini, inanıp iyi ameller işleyen kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar!”, **Kur’ân-ı Kerim**, Câsiye, 45/21.

¹⁶² قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَى أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيْعًا وَيُذِيقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ أَنْظِرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ = “De ki: ‘Allah’ın size üstünüzden (gökten) veya ayaklarınızın altından (yerden) bir azap göndermeğe ya da birbirinize düşürüp kiminize kiminizin hincını tattırmaya gücü yeter.’ Bak, anlaşılar diye âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz!”, **Kur’ân-ı Kerim**, En’âm, 6/65.

¹⁶³ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ = “Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerdir.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Mâide, 5/45 (Ayetin sonu kısmı verilmiştir).

Ya‘ni şol kimesneler ki Allâhü te‘âlâ indirdüğü kitâb ile hükm itmeyeler, pes anlar zâlimlerdir. Ve yine bir ‘ayetde dahi buyurur:

“*Innehu lâ yuflihu ‘z-zâlimûn*”¹⁶⁴.

Ya‘ni tahkîkâ şân budur ki zâlimler olanlar felâh bulmazlar, dünyâda ve ‘ukbâda [40b] belâlardan ve ‘azâblardan halâs olmazlar. İmdi Allâhü te‘âlâ hazretlerinin kelâmında kizb olmak muhâl. Zâlimler belâlardan ve ‘azâblardan halâs olmak dahi muhâl. Meger tevbe ve tedârik idüp ‘adle başlayalar. Nitekim hadîs-i şerîfde buyurur:

“*Elâ edilleküim ‘alâ dâ’iküim ve devâ’iküim elâ inne dâ’ikümü ‘z-zünûbe ve devâ’ikümü ‘l-istiğfâr*”¹⁶⁵.

Ya‘ni sizi delâlet ideyin mi derdinize vü dermânınıza? İmdi âgâh olun kim sizin cümle dertleriniz günâh itmekdendir. Ve sizin dermânınız günâhlardan tevbe itmektir. Ve bir âyet-i kerîmede dahi buyurur:

“*Ve-en levi’s-tekâmû ‘alâ ‘t-tarîkati le’eskaynâhum mâ ‘en gadekâ*”¹⁶⁶.

Ma‘nâ-yı şerîfi: Tahkîkâ şân budur: Eger insân tarîkat-ı Kur‘ân’a toğrulsalar idi elbette biz ‘azametimiz ile anlara rızkların bol ve çok iderdik, dimekdir. Ve bir hadîs-i kudsiyyede buyurur:

“*Lev enne ‘abbâdî etâ‘avnî lesekîtuhiümü ‘l-matâra bi ‘l-leyli ve etla’tü ‘aleyhimü ‘ş-şemsi bi ‘n-nehâr ve lem esma ‘hüm savtu ‘l-ra ‘d*”¹⁶⁷.

Ma‘nâsı: Eger kullarım bana mutî‘ olsalar idi ben onlara yağmuru gice ile yağdırır idim. Ve gündüz güzel gün idip ve anlara ra‘d savtın itiştirmez idim. Meselâ: Bir garîbin başına bir sahrâda bir çûbânın bir alay yırtıcı kelmeleri üşse, eger ol garîb ahmaklık [41a] idüp kelmeler ile cenge başlarsa ‘akûrlukları dahi ziyâde olup elbette ol garîbi yırtarlar. Ammâ eger ‘âkıl olup çûbâna yalvarup kelmelerinden beni kurtar dise çûbânın bir kerre ebsem dimesiyle cümle kelmeler dağılup ol belâ ve zahmet anlardan halâs olur. İmdi bilâ-teşbîh celâliler ve kızılbaşlar ve küffâr Hak te‘âlâ

¹⁶⁴ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ = “Muhakkak ki, zalimler iflâh olmazlar.”, **Kur‘ân-ı Kerim**, Yûsuf, 12/23, (En‘âm, 6/135), (Kasas, 28/37) (Bu üç ayetin de son kısmına yer verilmiştir).

¹⁶⁵ Size hastalığınızı ve tedavinizi göstereyim mi? Agâh olun! Hastalığınız günahlar, devanız istiğfardır.

¹⁶⁶ وَأَنْ لَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا = “Şayet doğru yolda gitselerdi, bu hususta kendilerini denememiz için onlara bol su verirdik. Kim Rabbinin zikrinden yüz çevirirse, (Rabbin) onu gitgide artan çetin bir azaba uğrattır.”, **Kur‘ân-ı Kerim**, Cîn, 72/16.

¹⁶⁷ Şayet kullarım bana itaat etseydi, geceleri yağmur onları sular gündüzleri üzerlerine güneş doğar ve hiçbir gök gürültüsünü onlara duyurmazdım.

hazretlerinin kelâb-ı kelbidir. Üzerimize hücum ide yürürler. Ol garîb çûbâna yalvarmağla zahmetsiz kurtulduğu gibi biz dahi Allâh te‘âlâ hazretlerine yalvarsavüz zahmetsiz cümlesinden halâs oluruz. Ammâ yalvarmak emr-i şerîfin temâmca tuttukdan sonra fâ‘ide ider. Nitekim Haccâc-ı zâlim Basra şehrini harâb itmeğe gelürken Basra halkı cem‘ olup Hasan Basrî hazretlerine varup, “*Ne dirsiz, Haccâc ile döğüşelüm mi yohsa firâr mı idelüm?*” didiklerinde Hasan Basrî –rahmetullâhi te‘âlâ– buyurdu ki:

“*Ol bize Allâhü te‘âlânın gazabıdır. Bizim suçumuz olduğu için Allâhü te‘âlâ anı bizim üzerimize havâle eyledi. Allâhü te‘âlânın gazabı ile ne mukâbele ve ne andan firar mümkündür. Hemân ‘ilâcı suçlarımıza tevbe idüp mescidlere girüp Allâhü te‘âlâya yalvarmakdır*” dedi.

Halk dahi sözün kabûl idüp [41b] buyurduğu gibi itdiler. Hemân Haccâc Basra’ya yakın geldiği gibi Allâhü te‘âlâ Basra şehrinin üstünden bir ‘azîm kasırgalı rüzgâr koparup Haccâc ‘askerin birbirine kattı. Haccâc, “*Vallâhi bu kavim tevbe itmişler ancak*” deyüp hemân havflarından firâr idüp Basra ehli bu tarikle zahmetsiz halâs oldular. Dahı bunların emsâli nice âyât ü ehadîs-i sahîha ve hikâyât vardır ki cümlesi delâlet ider ki dîn temâm düzelmeyince dünyâ düzelmez. Zâhir Kur’ân-ı ‘azîm dîn ü [d]ünyâ mesâlihimizi bize bildirmek için inmiştir. Nitekim Allâhü te‘âlâ buyurur:

“*Vene’z-zelnâ ‘aleyke’l-kitâbe tibyanen likulli şey’in vehuden ve rahmeten ve buşrâ li’l-muslimîn*”¹⁶⁸.

Ma‘na-yı şerîfi: Habîbim, biz ‘azametimiz ile senin üzerine Kur’ân-ı ‘azîmi indirdik. Her şey’ beyân için ve dahi hedâ ve rahmet için dahi müslîmine büşrâ için. İmdi ana muhâlif iş idenlerin dîn ü dünyâları harâb olmak mukarrerdir. Nitekim bu âyet delâlet ider:

“*Felyahseri’l-lezîne yuhâlifüne ‘an emrihi en tusîbehum fitnetun ev yusîbehum ‘azâbun elîm*”¹⁶⁹.

¹⁶⁸ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ = “Ayrıca bu Kitab’ı da sana, her şey için bir açıklama, bir hidayet ve rahmet kaynağı ve müslümanlar için bir müjde olarak indirdik.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Nahl, 16/89 (Ayetin son kısmına yer verilmiştir).

¹⁶⁹ فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ = “Bu sebeple, onun emrine aykırı davrananlar, başlarına bir belâ gelmesinden veya kendilerine çok elemli bir azap isabet etmesinden sakınsınlar.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Nûr, 24/63 (Ayetin son kısmına yer verilmiştir).

Ma‘na-yı şerîfi: Korksunlar şunlar ki Allâhü te‘âlânın emrine muhâlefet iderler, ya‘ni muktezâsını terk iderler, anlara belâ vü mihnet yetişmekden dünyâda yâhûd ‘azâb-ı elim [42a] yetişmekdir âhiretde. Ve bu âyeti tafsîl ider İmâm Tirmizî hazretleri, hazret-i ‘Alî’den rivâyet itdüğü hadîs-i şerîf:

“Kâle ‘Alî –Rağiyallâhu ‘anhu–: “Ammâ ennî semî ‘tû Rasûlullâh sallallâhu te‘âlâ aleyhi ve sellem: yekûlu illâ ennehâ setekûne fitneten kultü feminna’l-mahraci minhâ Rasûlullâh, kâle kitâbu’l-lâhi fîhi nebeü mâ kableküm ve haber mâ ba‘dekum ve hukmu mâ beynekum huve’l-fasli leyse bi’l-hezl men terkuhu men cebbâr kısmuhu’l-lâha ve men ebtegi’l-hedâ fî gayrihi eğallahu Allah te‘âlâ”¹⁷⁰.

Ma‘nâsı: Hazret-i ‘Alî –kerremallâhi veche– buyurur ki: Ben Resûlullâh –sallallâhü te‘âlâ ve sellem– hazretlerini işitdim. Dir idi: “Âgâh olun gelecek zemânda ulu ve çok fitneler olur.” Ben didim, “Yâ Resûllah! Ol fitnelerden halâs neyle olur?” Resûllah –sallallâhü te‘âlâ aleyhi ve sellem– didi: “Kitâbullâha yapuşup anın mücebince ‘amel itmekle olur. Zîrâ ol kitâbullâhda sizden evvel gelen ümmetin haberi vardır. Anların hâlinden ‘ibret alasız. Ve sizden sonra kıyâmet ahvâlinin haberi vardır. Ana göre tedârik idesiz. Ve sizin mâbeyninizde olan hükm vardır, ana göre hükm idesiz. Ol Kur‘ân hakla bâtılı fark ider, hezl değildir. Şol kimesne ki devlet-i dünyâ ile mağrûr olup [42b] Kur‘ânla ‘ameli terk eyledi, Allâhü te‘âlâ anı pâre pâre idüp helâk ider. Dünyâda dahi rahmetinden kat‘ ider. Âhiretde şol kimesne ki Kur‘ân’dan gayrıda hedâ taleb ider, Allâhü te‘âlâ anı azgun ider.”

Bir âyetde dahi buyurur:

“Vemen yuti ‘Allâhe ve Resûlehu fekad fâze fevzen ‘azîmâ”¹⁷¹.

Ya‘ni şol kimesne ki Allâhü te‘âlâya ve Resûlüne itâ‘at ider dünyâ vü âhiretde huzûr ider.

Nazm-ı Türkî

Bu ‘âlem muntazam olmaz dîn-i ahmâklara uyman

Olur vallâhi billâhi hemân Kur‘ân’a uysunlar

¹⁷⁰ Hz. Ali dedi ki; ben Resulullahtan duydum: muhakkak fitne olacak, dedim ki ondan kurtuluş nedir ya Resulullah? İçinde sizden önce ve sonrasına ait haberler olan, sizin aranızda hükmeden, Allah’ın kitabı. O hükümdür, şaka değildir. Her kim onu terk ederse o Allah’ın ona yemin ettiği Allah’ın kendini saptırdığı ve hidayetden sapan bir zorbadır.

¹⁷¹ وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا = “Kim Allah ve Resûlüne itaat ederse büyük bir kurtuluşa ermiş olur.”, **Kur‘ân-ı Kerim**, Ahzâb, 33/71 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

İner gökten, çıkar yerden çok eltâf-ı İlâhiyye
Yiyüp ni‘metlerin Hakk’ın hep ‘âlem ana doysunlar

Ganâyimden ‘asâkir tok, hazâ’in pür olup cümle
Ziyâde olanın anın mehâzîn içre koysunlar

Budur ma‘nâsı *Kur’ân* ü hadîsin i‘tikâd eylen
Muhâlif söyleyen şahsun büyük kizbini duysunlar

Bu ma‘lûmdur ki Hak te‘âlâ mâlik-i sermedî ve pâdişâh-ı ebedîdir, asıl mülk ü memleket ve hükm ü saltanat anındır. Virmek ve almak, öldürmek ve dirgürmek ve cümle-i ahvâl-i kâ’inât ve umûr-ı mücevât-ı küllî anın **[43a]** kudretindedir. Pes hiçbir nesne anın ‘ilminsiz ve irâdetinsiz ve anın kuvvet ü kudretünsüz vâkı‘ olmaz. Hükmünde ve emrinde hiç kimesnenin dahli ve su‘ali yoktur.

Nazm

Hükm anındur mülk içinde, yef‘alüllâhü mâ yeşâ’
Hükmü geçer her nice dilerse, kuruya yaşâ

Kimi dilerse ‘azîz ider, kimi dilerse hâr
Hakkı icrâ eylemekden kimseden korka hâşâ yeşâ

Ger ‘azîz olmak dilersen tâ‘at eyle yohsa Hak
İ‘tibâr itmez cemâle kuvvete mâ lehü yeşâ

Nitekim Hak te‘âlâ buyurur celle celâle:

“Kuli Allâhumme mâlike'l-mulki tu'tî'l-mulke men teşâ' vetenzi'u'l-mulke mimmen teşâ' vetu'iz-zu men teşâ' vetuzillu men teşâ' biyedike'l-hayru inneke 'alâ külli şey'in kadîr”¹⁷².

Ya'ni, de yâ Muhammed: “Ey hâlikım ve râzıkım, ma'bûdum, ey mülk ve tasarruf ıssı! Diledüğüne pâdişâhlık virirsın ve dilediğinden alırsın. Dilediğini 'azîz idersin ve dilediğini zelîl idersin. Hayr senin kudret elindedir. Lâyık gördüğüne virirsın. Tahkîk sen her nesne üzerine kâdirsin, gücün yeter; niçe dilersen eylersin.”

Ve Allâhü te'âlâdan [43b] gayrının tasarrufu ve hükmü ve hükûmeti ve pâdişâhlığı 'âriyyetidir. Lâ-cerem bir gün alınsa gerek. Nitekim buyurur celle celâlehû:

“Külli şey'in hâlikun illâ vecchehu”¹⁷³.

Ya'ni her şey' elbette helâke varsa gerek. İllâ Allâhü te'âlanın zât-ı kerîmî değil ki ana hiç fenâ ve helâk yoktur.

Ve dahi buyurur: “Külli nefsin zâ'ikâtu'l mevt”¹⁷⁴.

Ya'ni her nefis ölümü tatsa gerek. Ve bir vakitte elbette uğrasa gerekdir. Ve rivâyettir hazret-i Resûl'den –sallallâhü te'âlâ 'aleyhi ve sellem–

“Eyyühennâs inne min fi'd-dünyâ dayfun ve mâ fiyedihi 'âriyyetün ve inne'z-zayfe mürtehilün ve'l- 'âriyyeti merdudetün”¹⁷⁵.

Ya'ni; ey Âdemoğlu! Tahkîkâ dünyâda olan bir konukdur, dahi elindeki 'âriyyetîdir. Elbette konuk bir gün göçer ve 'âriyyet sâhibine redd olunur. Sakın ki mağrûr olmayasun. Ve İmâm 'Ali –rağiyallâhü 'anhu– buyurur:

“Eyne'l-mülkü elletî kânet musallaten hattâ sekıyâhâ bi-ke'si'l-mevt sâkîhâ emvâlinâ emvâlinâ'l-lezi ..mîrâsi necme'ahâ. Ve devrunâ'l-harâbü'd-dehri nebtihâ kem min medâin fi'l-afâk buniyet emset harâben ve dâni'l-mevtü ehlihâ”¹⁷⁶.

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ
= “(Resûlüm!) De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsın ve mülkü dilediğinden geri alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Gerçekten sen her şeye kadırsın.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Âl-i İmrân, 3/26.

¹⁷³ قُلْ شَيْءٌ هَٰذَا إِلَّا وَجْهًا = “O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Kasas, 28/88 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

¹⁷⁴ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ = “Her can ölümü tadacaktır.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Ankebût, 29/57 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

¹⁷⁵ Ey insanlar! Dünyada zayıf kimse elinde borcu olan değildir, şüphesiz ki zayıf, borcu ödemededen irtihal edendir.

Ya'ni; kani ol pâdişâhlar ki 'âleme musallat ve hâkim olmuşlardı. Anlara dahi sâkısı ölüm şerbetin içirdi. Biz dahi mâllarımızı mirâs sahibi için cem' ideriz. Bir gün, anlar tasarruf [44a] itseler gerek. Evlerimizi dahi rüzgârın harâbı için yaparız. Bir gün yiksa gerek. Nice şehirler ki etrâfda yapıldı, âhir harâb oldu. Ve ehlini ölüm yıkdı ve tağıtdı. İmdi Hak celle vü 'âlâ kullarından dilediğine ol padişâhlığı ve devleti 'itâ ider. Nitekim buyurur:

*“İnne'l-arḍa li Allâhi yûrisuhâ men yeşâ'u min 'ibâdihi ve'l'âkibetu li'l-muttekîn”*¹⁷⁷.

Ya'ni; yeryüzü Allâhü te'âlânın taht-ı tasarrufunda ve fermânındadır. Kullarından dilediğine virüp zâhirâ tasarrufunda eyler âvet. 'Âkıbet hayrı Allâhü te'âlâdan korkup 'azâbından sakınup günâhlardan kaçanıdır. Ve Allâhü te'âlâyı unutmuyup buyuruğu üzre tasarruf idenlerindir. Size dahi bu 'atâdan maksûd bu ki dünyânın fânî devletine ve zâ'il ni'metine mağrûr olup sa'âdet-i ebediyye ve siyâdet-i Ahmediyye'den mağbûn ve mecrûm olmayasız, aldanmamağa sa'y idesiz. Zîrâ Hak te'âlâ buyurur:

*“Yâ eyyuhânnâsu va'da Allâhi hakkun felâ tegu'r-rannekumu'l-hayâtu'd-dunyâ velâ yegu'r-rannekum bi Allâhi'l-garûr”*¹⁷⁸.

Ya'ni; ey Âdemoğulları! Tahkîkâ Allâhü te'âlânın âhirete müte'allik olan va'desi, meselâ ölenleri yine dirüldüp 'amele göre cezâ itmek gibi ne ise cümlesi hakdır gerçektir. Pes sizi mağrûr idüp aldamasun. Bu dünyâ dirliği dahi Şeytân'a [44b] gâyet gurur viricidir. Dürlü dürlü fâ'ideler gösterüp Allâhü te'âlâ kerîmdir, deyü gurûr virüp mağbûn eylesün. Pes lâzımdır ki Hak te'âlânın kullarının ahvâline nazar eyleyüp fikr ü ferâset ve sıhhat ü istikâmet ve merhamet ü şefkat üzre olasız. Nitekim buyurur celle celâlehü:

*“Yâ eyyuhâ'l-lezîne âmenû kûnû ensâra Allâhi”*¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Âleme musallat ve hâkim olan o padişahlar nerede? Onlara bile ölüm sâkisi ölüm şerbetini içirdi. Biz onların mallarını miras sahibi için bir gün toplarız.

¹⁷⁷ إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ = “Ona, kullarından dilediğini mirasçı kılar. Sonuç Allah'a karşı gelmekten sakınanlarındır.” dedi”, **Kur'ân-ı Kerim**, A'râf, 7/128 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

¹⁷⁸ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغُرُورُ = “Ey insanlar! Allah'ın vâdi gerçektir, sakın dünya hayatı sizi aldatmasın ve o aldatıcı (şeytan) da Allah hakkında sizi kandırmasın!”, **Kur'ân-ı Kerim**, Fâtır, 35/5.

¹⁷⁹ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ = “Ey iman edenler! Allah'ın yardımcıları olun.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Saff, 61/14 (Ayetin baş kısmı verilmiştir).

Ya'ni, ey îmân getürenler, Allâhü te'âlânın virdüğü dîne yardımcılar olun. Pes size lâzımdır ki mazlûmları zâlimlerden halâs idesiz. Ve kendünüz dahi zulm itmeye, ya'ni aslâ şer'-i şerîfe muhâlif iş itmeyesiz. Zîrâ cenâbınız 'ibâdın maslahatı için ve şer'-i şerîfe ri'âyet için konulmuşsuzdur. Pes bu ri'âyetle kendünüzde Hak celle vü 'âlâ cenâbından devlet-i 'azîmeyi ele getüresiz ki dünyânın ni'meti münkatı'a ve devleti münkalî'adır. Bir gün küllîsi kesilse gerek. Nitekim Hak celle vü 'âlâ buyurur:

*“Mâ indekum yenfedu vemâ'inda Allâhi bâkin”*¹⁸⁰.

Ya'ni, ol nesne kim sizin katınızdadır, dünyâya müte'allık bir gün gider ve dükenür. Ammâ ol ki Allâhü te'âlâ katındadır, âhirete müte'allık ki mu'tî' kulları için yer kalmışdır. Ol bâkîdir, dükenür değildir. Ve dahi buyurur kim:

*“Bel tu'sirûne'l-hayâte'd-dunyâ ve'l-âhiratu hayrun [45a] ve ebkâ”*¹⁸¹.

Ya'ni, belki siz dünyâ dirliğin ihtiyâr idersiz ki ol sizin için şerdir ve fânîdir. Âhîret dirliğin ihtiyâr itmezsiniz, andan kaçarsınız ki ol sizin için hayırlıdır ve bâkîdir. İmdi 'âkıla lâıyk bâkîye tâlib ve sâ'î olmalıdır. Yohsa fânî, işde gitdi. Hattâ 'ulemâ dimişlerdir ki; dünyâ başdan başa bir altûn tabak olsa, âhîret bir sınık saksı pâresi olsa, ol sınık saksıyı kabul etmek gerek. 'Âkıl olan bu altûn tabağı kabul itmemek gerekdir. Zîrâ kim bir gün bu elden gider, sınık saksı sizde kalur. Pes bu kande kaldı ki âhîret altûndan hayırlı ola, dâ'im ola. Dünyâ saksıdan şerlü ola, zâ'il ola, dolu belâ ola. İmdi Hak te'âlâ kemâl-i ihsânından, temâm in'âmından size devlet ü ni'met virüp elinize 'azîm semâye ve 'âlî sebep virdi. Lâ-cerem lâıykdır ki ol lutf u keremi bilüp şükrünü, gücünüz yetdikce edâ idesiz. Anın şükrü şer'-i şerîf üzre hükûmetdir. Ve Allâhü te'âlâ hazretinden ki habîr ve basîr ü semî' ve kâdir Allâh'dır. Hayâlar idüp ve hafvlar çeküp ni'metlerini görüp görmezlenüp ve bilüp bilmezlenüp yüz çevirüp 'azâblarına mübtelâ olmayasız. [45b] Çünkü evvel ve âhır mu'âvenet ü meded isteyecek ve tazarru'lar idüp yalvaracak oldur. Şimdi itmek gereksiz ki sonra red olunmaya. Nitekim buyurur:

*“Vemâ bi'kum min ni'metin femina Allâhi sümme izâ me's-sekumu'd-çurru fe-ileyhi tec'erûn”*¹⁸².

¹⁸⁰ مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ = “Sizin yanınızdaki (dünya malı) tükenir, Allah katındakiler ise bâkidir.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Nahl,16/96 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

¹⁸¹ بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَى = “Fakat siz (ey insanlar!) ahîret daha hayırlı ve daha devamlı olduğu halde dünya hayatını tercih ediyorsunuz.”, **Kur'ân-ı Kerim**, A'lâ, 87/16, 17.

Ya'ni, ol nesne ki ni'metden sizinle vardır ki anınla hoşlukdasız, ol Allâhü te'âlâdandır. Anın bahşîşidir, hakkını bilmek gerek. Ve kaçan size bir zahmet yetişse ana yalvaracaksınız. İmdi evvel ol fikri idüp ana göre emrini ve nehyini gözlemek gereksiz.

Nazm

‘Âfil me-neşîn ne vakt bârî est

Vakt hüner est serfirâzî est

Devlet talebîd şeb nighdâr

Bâ-halk-ı hüda edeb nighdâr¹⁸³.

Ya'ni, gâfil oturma; ne oyun vaktidir, hüner vaktidir. Ve baş kaldıracak ve iş başaracak vaktidir. Çünkü devlet taleb* idersen giceler gözleyüp Hakla ol. Ve gündüz ki Hudâ'nın kulları ile olasın. Anların edeblerin gözle. Me-renc ve me-rencân. Ya'ni, incinme ve incitme dünyâ emri için. Hak râzı olmadığı yerde ve kullarının maslahatın emr-i şer' mücebince yerine iletüp rızâ-yı Hak tahsîl idesiz. Nitekim buyurur Hak celle vü 'alâ:

*“İnna Allâhe me'a'l-lezîne't-tekav ve'l-lezîne hum muhsinûn”*¹⁸⁴.

Ya'ni, tahkîk Allâhü te'âlâ yaramazlıklardan kaçıp iyilik [46a] idenler ile. Ya'ni, 'avn [u] 'inâyeti anlara yetişür. Nitekim hazret-i Resûl –sallallâhü 'aleyhi ve sellem– buyurur:

*“Hayru'n-nâsi men yenfe'u'n-nâsi ve şerri'n-nâsi men yeduru'n-nâsi”*¹⁸⁵.

Ya'ni, Âdemîlerin hayırlusu halka menfa'at yetiştirendir. Ve şerlîsü ziyân yetiştirendir. Dahi buyurur: *“Hasletani lâ şey'un efdalu min humâ el-imânu bi'l-lâh*

¹⁸² وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَإِلَيْهِ تَجْزَوْنَ = “Nimet olarak size ulaşan ne varsa, Allah'tandır. Sonra size bir zarar dokunduğu zaman da yalnız O'na yalvarırsınız.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Nahl, 16/53.

¹⁸³ Ey fâni, boş oturmayın. Oyun zamanı değil, hüner ve yükselme zamanıdır. Gece vakti devlet (nimet) talep ediyorsun. Allah'ın yarattıklarına edeple muamele et.

* taleb: Esasen metnin orijinalinde “tâlib” şeklindedir. Ancak cümlede mana bozukluğuna yol açtığından dolayı tasarrufla bulunup düzelttik.

¹⁸⁴ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ = “Çünkü Allah, (kötülükten) sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Nahl, 16/128.

¹⁸⁵ İnsanların hayırlısı insanlara faydalı olan ve kötüsü insanlara zararlı olandır.

ve'n-nef'i li'l müslimin. Ve hasletani lâ şey'un habisun min humâ eş-şirku bi'l-lâh veḍḍarâru li'l-müslimin"¹⁸⁶.

Ya'ni, iki hûy var ki anlardan eyü hûy yokdur. Biri Allâhü te'âlâya î mân getürmek ve biri Müslümânlarâ fâ'ide yetişdirmek. Ve iki hûy var ki anlardan yaramaz hûy yokdur. Biri Allâhü te'âlâya şirk getürmek ve biri Müslümânlarâ zarar yetişdirmek. Bilünsün ki nef'i î mânâ mukârin ve zararı küfre mukârin anmada nef'e kemâl-i medh ve zarara temâm-ı zem vardır. Ana göre nef'e rağbet ü zarardan nefret gerek. Ve buyurur ki:

*"Er-hamu men fi'l-ardi yurhamukum men fi's-semai"*¹⁸⁷.

Ya'ni, esirgen yeryüzünde olan mazlûmları tâ ki sizi esirgeye ol zât ki göklere hâkimdir. Hazret-i 'Ömer –*raḍiyallâhu 'anhu*– buyurur:

*"Raeytü cemi'ul bi'r-ri felem era bi'r-ren eḡḡalu mine'r-rahmetu"*¹⁸⁸.

Ya'ni, cemî' iyilikler gördüm, bir mazlûm kimseyi esirgemedenden yeğ iyilik görmedim.

Nazm

[46b] Kande bir miskîn görsen ana eyle merhamet

Yâhûd bir muhtâc görsen ana ırgür menfa'at

İstersen iki 'âlemde gerçekler gibi

Kudretin yetdikce eyle her kişiye meskenet

Anmak gerek ol günü ki kişiden hesâb-ı 'adl olunsa gerek. Netdin neyledin kullarumla, gel beri görelim denilese gerek. Nitekim hazret-i Risâlet-penâh –*sallallâhü 'aleyhi ve sellem*– buyurur:

*"Kullukum râ'in ve kullukum mesulûn 'an ra'ıyyetihi"*¹⁸⁹.

¹⁸⁶ İki hasletten daha faziletli şey yoktur. Onlar Allaha iman ve müslümanlara faydalı olmak. İki hasletten daha kötü şey yoktur. Onlar, Allaha şirk koşmak ve müslümanlara zarar vermek.

¹⁸⁷ Yeryüzündekilere merhamet edin ki gökyüzündekilerde size merhamet etsin.

¹⁸⁸ İyiliğın tamamını gördüm. Ama rahmetten daha faziletli iyilik görmedim.

¹⁸⁹ Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden mesulsünüz.

Ya‘ni, her biriniz bir nesneye mâlik ü mutasarrıf kılınmışsınız, anı ne idüp ne eyledüğünüzden sorulsanız gerek. Ve hazret-i ‘Ali, hazret-i Hüseyin’e –*rağiyallâhu ‘anhumâ*– nasihat idüp buyurdu ki:

*“Ve ize vuliyyet umûra kavmin leyleten fe’lem bi-enneke ‘anhum mes’ulü la teğterarra bi-ne’îmihim ve bi-milkihim el-mülkü yefnâ ve’n-na’îmu yezûlû”*¹⁹⁰.

Ya‘ni, kaçan sen bir kavmin işlerine bir gice mâlik olsan belki andan sorulsan gerek. Ne denlü az ise de imdi seni mağrûr eylemesün anlardan gelen hoşluk, mutasarrıflık. Zîrâ ki hoşluk ve tasarruf gider. Ancak kişiye su’âl ü hesâbı kalır. Nitekim buyurur celle celâlehü:

*“Summe letus’elunne yevme’izin ‘ani-nna’îm”*¹⁹¹.

Ya‘ni, elbette sorulsanız gerek kıyâmet gününde, hoşluğunuzdan ve gördüğünüz iyilikden her ne ise ana göre cezâ olunsanız gerek. Rivayettir ‘Ömer bin el-‘Abdül [47a] ‘azîz’den –*rahmetullâhi te‘âlâ*– halîfeliğinde derdi ki: “*Giceler râhat olup uyumazım ‘ömrüm zâyi’ olup gâfillerden yazılam deyü havfımdan. Ve gündüzlerde râhat olmazım ra’iyyetim helâk olup zâlimlerden yazılam deyü.*”

Şi‘r

Gâfil olma kim geçer sermâye, kalmaz parası

İsteyüp cânlar virüp görünmez ağ ve karası

Dünyânın âhır geçer zevk ü sefâsı şimdiden

Geçmişe sayup bugün aldanma mukadder çâresi

Elden geldükce ‘adl ü dâd idüp müfsidler ve bâtıllar ve müsrifler ve cahiller ve mürâ’iler sözüne iltifât itmemek gerek.

¹⁹⁰ Sen bir kavmin işlerine bir gece malik olsan bil ki ondan sorumlu tutulursun, rabbinin verdiği nimetlerine ve saltanata aldanma. Saltanat yok olur, nimetler son bulur.

¹⁹¹ *ثُمَّ لَنُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ* = “Nihayet o gün (dünyada yararlandığınız) nimetlerden elbette ve elbette hesaba çekileceksiniz.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Tekâsür, 102/8.

Şi'r

Benî Âdem müsâfirdir cihânda

Sefer ehline gâfillik yaraşmaz

Dediler göç yakındır, gâfil olman

Yaraklanın ki geç tutan irişmez

Resûl-i ekrem –sallallâhü ‘aleyhi ve sellem – buyurur:

“El ‘akilu men dâne nefsehu ve ‘amile lima ba‘del mevt ve’l ahmakü men itteba nefsehu hevahâ ve temenni ‘alallâh”¹⁹².

Ya‘ni, ‘âkıl oldur ki nefsinin Hak yolunda hor eyleye murâdın virmemekle. Dahi ‘amel ide ölümden sonrası için, ya‘ni âhiret için.

Şi'r

Hudâvend-i devlet gam-i dîn hored

[47b] Ki dünyâ beher hâl mi be güzered

Ya‘ni, devlet ıssı dîn teşvîşin yir. Zîrâ ki bilür dünyâ beher hâl eger eylekle eger yatlıluğla geçer. Ve dahi ahmak oldur ki nefsinin hevâsına uydura. Dahi Allâhü te‘âlâ kerîmdir, deyü temennî ider. Hükemâ bunu ana teşbîh itmişlerdir ki bir kimesne yere tohum saçmadı ve yeri çift ile sürmedi, dahi bir meydân yanında bekler ki halk buğday ve gayrı mahsûlâtını götürdükleri vakit ben dahi bu beyâbânda bu kadar müd buğday götürürüm, deyü temennî ider. Bu niçe sefâhet ise âhiret için *Kur‘ân* ile ‘amel itmeyüp rahmet-i Hakla mağrûrluk dahi öyle hamâkatdır dimişler.

Şi'r

Be-gerdân rûy ez-dünyâ ki merk en der kafâ-dârî

Çerâ-yi gâfil ey âkil be-bîn me’vâ kocâ dârî

¹⁹² Akıllı kişi nefsinin hor gören ve ölümden sonrası için amel edendir. Ahmak o kimsedir ki nefsinin hevasına uyarak Allah'tan isteyendir.

Çe sâzî hâne-i rengîn der û çûn nistet temkîn

Ber-ümîd bekâ memeşîn ki rûy-i en der fenâ dârî¹⁹³.

Ya‘nî, dünyâdan yüzünü döndür âhiret cânibine. Kendünü dünyâyâ virme ki ölüm kafândadır elbette, kıynağın urur. Niçün gâfil olursun ey ‘âkıl, göre bir göre, varacak yerin neredir? Ya‘nî kabir ve ‘âhiretdir. Ne düzersin münakkaş evi ki anın yıkılıp yok olması **[48a]** vâkı‘dır. Dünyâda bekâ ümîdi üzre oturma ki yüzünü fenâyâ tutmuşsundur. Bir gün helâk olacaksın.

‘Ulemâ dünyânın mislini ana benzetmişler ki kişi, bir rüzgârı râst düşmüş, yelkeni şaşmış gemiye binüp denize girmiş, durmayup gider. Evet kendüyü öyle sanur ki henüz dahi evvelki kenârdadır. Haberi yokdur ki gemi anı mebde’ kenârından alup ma‘âdî kenârına çıkarıyürür. Evet kimesne bilmez ki ol varacağı kenâr öyle kenâr mıdır ki anın salınup zevk ü safâ ve huzûrlar ‘îş ü ‘îşretler ve surûrlar idecek yeri cennet mi ola? Hâdimleri hûrîler ve menzili serây ve kusûr u libâsı sündüs ü istebrak ve şarâbı kevser ve ta‘âmı latîf ni‘metler ve hem-sohbetleri enbiyâ vü evliyâ, işidecek nidâsı “*Selâmun aleykum tibtum fedhuluha hâlîdine*”¹⁹⁴ nidâsı mı ola? Ya‘nî, Allâhü te‘âlânın selâmı sizin üzerinize olsun, hâliniz hoş oldu. Girün cennete, durun ebedül-âbâd. Ve cümlesinin temâmı ve nihâyeti ve kemâli ve gâyeti, Cemâlü’llâhi’l-cemîl ve likâ’ü’l-Meliki’l-celîl mi ola? “*Allâhümme erzuknâ*”¹⁹⁵ yohsa “*Neuzü bi’l-lâh*”¹⁹⁶ varacağı kenâr öyle kenâr mıdır ki anın çukuru mahrûm ü mağbûnluk ve makhûr ü meftûnluk ve hasrât **[48b]** ü husrân ve nekebât u hizlân ve hacâlet ü hakâret ve hisâret ü nedâmetle ve hümûm ü iftirâk ve gumûm ü iştiyâkle cehennem mi ola? Ve şarâbı hemîm ve ta‘âmı zakkûm ve libâsı katrân ve dirliği ez‘âf-ı elemeler ve esnâf-ı sakımlar ve hem-mahabbetleri Şeytân ve Fir‘avn ve Nemrûd ve Şeddâd ve Kârûn ve Hâmân ve bâkî kâfirler ve münâfıklar ve fâcirler ve fâsıklar ve mâliki zebânîler mi ola ki sıfatları, “*Aleyhâ melâ’iketun gilazun şidâdu lâ ya’suna Allâhe mâ emerahum ve yef‘alune mâ ya’merune*”¹⁹⁷. Ya‘nî, cehennem üzre melekler vardır ki katı gönüllüler ve katı ve kuvvetlüler. Hak buyurduğunda ‘âsî

¹⁹³ Dünyadan yüz çevir. Çünkü, ölüm her an senin peşinde. Ey akıllı kişi niçin gâfilsin? Gör ki varışın nereye? Neden renkli (süslü) ev yapıyorsun. Çünkü orada senin temkinin (güvenlik) yok. Beka ümidini taşıma, yok olmaya doğru gidiyorsun.

¹⁹⁴ Zümer suresi 73. ayetten alıntı “Selam sizlere, siz aklandınız sürekli kalmak üzere cennete girin”.

¹⁹⁵ Ey Allahım bizi bizi rızıklandır.

¹⁹⁶ Allah’a sığınırız.

¹⁹⁷ Tahrîm suresi 6. ayet ten alıntı “Kalpleri katı ve kuvvetli meleklerde ona memurlardır ki Allah ne emrettiyse isyan etmezler ve emredildikleri şeyi yaparlar.

olmazlar. Nice ‘azâb, iylik dirse iderler, esirgemezler. Ve sadâları, “*Fedhulû ebvâbe cehenneme hâlidîne fihâ*”¹⁹⁸ sadâsı mı ola? Ya‘ni, gerek cehennem kapularından mu‘azzib olanın ebedü’l-âbâd, “*Fe bi’s-e mesval müteke’b-birine*”¹⁹⁹; ya‘ni, ne yaramaz yerdir tekebbürülenüp Allâhü te‘âlâya mutî‘ ve Resûlüne tâbi‘ olmayanların eğlenecek yeri, dendi. Kişinin makâmı elbette bu iki makâmdan biridir. Nitekim buyurur celle vü ‘alâ:

“*Ferikun fi’l-cenneti ve ferikun fi’s-sa’ir*”²⁰⁰.

Ya‘ni, bir bölüm cennetlikdir anda girse gerek ve bir bölüm cehennemlikdir anda girse gerek.

Beyit

Kimi iletür kişiyi bir kenara

[49a] Bilinmez cennette iletür ya nâra

Evet ikisine dahi ‘alâmet ve nişân konulmuş ve ta‘yîn idilmiştir. Nitekim Hak celle vü ‘alâ buyurur:

“*Fe-emmâ men tagâ, ve âsera’l-hayâte’d-dunyâ, fe-inne’l câhime hiye’l me’vâ, Ve-emmâ men hâfe mekâme rabbihi ve nehâ’n-nefse ‘ani’l-hevâ, fe-inne’l cennete hiye’l me’vâ*”²⁰¹.

Ya‘ni: Şol kimse ki azdı, Hak yolundan çıkdı, dahi dünyâ dirliğin ihtiyâr itdi; tahkîk anın yeri cehennemdir. Ve ol kimse ki Hak te‘âlânın huzûruna varup hesâb virmesine îmân getirüp inandı ve andan korkdu, dahi nefsini hevâdan ya‘ni nâ-meşrû‘ işden men‘ itdi; tahkîk anın yeri cennettir. Ve dahi buyurur Hak celle vü ‘ala:

“*İnne’l-ebrâra lefi na’im, ve inne’l fuccâre lefi cahim*”²⁰².

Ya‘ni, tahkîk Allâhü te‘âlâ[ya] mutî‘ olanlar cennetdedir ve ‘asî olanlar cehennemdedir. İmdi kişi hâline bakmak gerekdir. Eger şerî‘at gemisine binüp ef‘âl-i

¹⁹⁸ قَلْبَسَ مَثْوًى الْمَكْبَرِينَ = “Kibirlenenlerin yeri ne kötüdür!”, **Kur’ân-ı Kerim**, Nahl, 16/29 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

¹⁹⁹ Ululuk taslayanların yeri ne kötü.

²⁰⁰ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ = “Bir grup cennette, bir grup ise cehennemdedir.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Şûrâ, 42/7 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

²⁰¹ فَأَمَّا مَنْ طَغَى وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى = “Azana ve dünya hayatını ahirete tercih edene, şüphesiz cehennem tek barınaktır. Rabbinin makamından korkan ve nefsinin kötü arzularından uzaklaştıran için ise şüphesiz cennet yegâne barınaktır.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Nâzi‘ât, 79/37, 38, 39, 40, 41.

²⁰² إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ = “İyiler muhakkak cennette.”, **Kur’ân-ı Kerim**, İnfitâr, 82/13.

Resûlullâh'ı tutup *Kur'ân*'a ve hadîse yapışdı ise *–el-hamdüllillâhi te'âlâ–* beşâret ana ki varacağı evvelki kenârdır. Gerçi 'âkıbetine kimse hükm itmez. Hele şimdi eyüce 'amel, eyü 'alâmetdir. Kem 'amel kem 'alâmetdir. Ve eger hevâ vü heves gemisine binüp bid'at ve delâletlere yapışdı ise “*Neuzü bi'l-lâh*”²⁰³ hasâret ana ki [49b] düşeceği çukur ikinci kenârdır.

Şi'ir

Yâd kon ân sâ'atî der kör tenhâ mî şevî

Kân der ân menzil binâ şod mûniset mûr u mâr²⁰⁴.

Ya'ni, an ol günü ve ol vakti ki kabirde yalnız olasın ve yoldaşın anda karınca ve yılandan gayrı olmaya. İmdi kişi 'âkıl olup devleti maslahatın ve âhireti menfa'atin gözleyüp dünyânın yimesine ve içmesine ve kesmesine ve biçmesine ve giymesüne ve bağlanmasına ve söyleşmesine vü laflanmasına ve altûnuna ve gümüşüne ve yemine ve yemişine ve hükmüne ve hükûmetine ve 'izzine ve 'izzetine ve 'işine ve 'işretine ve lezzetine ve sohbetine ve a'vânına vü hüdâmina ve ensârına ve haşemine ve nâzına ve niyâzına ve sözüne ve sâzına ve hiçbir eyüsüne ve yatlusuna ve acısına ve tatlusuna aldanmamak gerekdir. Fikr itmek gerek ki bunlardan birisi kişiye hammâm halvetinde yoldaş olmaz, kabirde nice yoldaş ola? İmdi kişi bir yâr ideni görmek gerek ki her giz senden ayrılmaya. Kimdir ol şer'-i şerîf üzre olmaktır. Rivâyetdir Yahya bin Mu'âz *–rağiyallâhu 'anhü–* :

“*Mâ 'asallâhu 'aleyhim ve mâ eserü'd-dünyâ 'ale'l-âhirati hakîm*”²⁰⁵.

Ya'ni, bir ehl-i 'ilm [50a] Allâhü te'âlâyâ 'âsî olmamışdır. Dahi bir ehl-i hikmet dünyâyı âhiret üzre ihtiyâr itmemiştir.

Beyit

Ni'met-i dünyâ serâser horde gîr

Her temâşâ ki ne kerdî kerde gîr

²⁰³ Allaha sığınırız.

²⁰⁴ Kör tenhadaki saati hatırla, geçiyor. Ki o menzilde (kabir) arkadaşın karınca ve yılandır.

²⁰⁵ Allahtan başka gerçek manada hiçbir ilim sahibi yoktur, ahiret üzerine de dünyanın hiçbir eseri hâkim değildir.

Çûn nümâyed mülk-i dünyâ pâydâr

Mağrib ü maşrık be-dest verde gîr²⁰⁶.

Ya‘ni, dünyânın ni‘metini başdan başa yemiş tut. Her temâşâ ki eylemeden eylemiş tut. Ve çünkü dünyânın pâdişâhlığı ve tasarrûfu elden gider. Mağrib ü Maşrık’ı ele getürmüş tut. Nitekim hazret-i Süleymân ‘aleyhi’s-selâma karınca didi ki:

“Yâ Nebiyyu’llâh! Tahtını yel götürmenin hikmeti, dünyânın devleti ve saltanatı muhkem değildir, bünyâdı yel üzredir, bir gün yıkılsa gerekdir” demekdir.

Ol sebebdan hazret-i Süleymân ‘aleyhi’s-selâm buyururlardı ki:

“Bir kerre sübhânallâh dedün mi hezârân bunun gibi saltanata virmez.”

“Her nefes sermâye-i sad-devletest tâ bekî der in nefes çend in heves”. Ya‘ni, her nefes yüz devletin sermâyesidir tâ kaçana dek her bir nefesde niçe heves idesin, dahi sermâyeyi zâyî‘ idüp yüz belki niçe yüz devletden kalasın. İmdi durmayup azığın düzmek gerek. Nitekim buyurur Hak celle vü ‘alâ:

*“Ve tezevvedû fe-inne hayra ‘z-zâdi ‘t-takvâ ve ‘t-tekûni yâ uli ‘l-elbâb”*²⁰⁷.

Yani, azıklanın [50b]* azığın hayırlusu ve fâ‘idelisi Allâhü te‘âlâdan korkmaktır. Ve buyruğunu tutmaktır. Pes korkun ve sakının ‘azâbımdan ey ‘akıl sâhibleri ve mecnûn olmayanlar!

Muhâlefet itmek ‘âkıla gerekdir kim geçenlerden ‘ibret ala. Nitekim buyurur:

*“Fa ‘tebirû yâ ulî ‘l-ebâr”*²⁰⁸.

Ya‘ni, ‘ibret alın ey ‘akıl ıssıları! Pes niceler hükm itmişdir bu ‘âleme. Ve niceler girmiş çıkmışdır ol saraylara. Ve niceler mâlik olmuşdır ol esbâba. Şimden sonra dahi niceler tasarruf ider. *“Ve yukeffîyeke kavle ‘n-nâsi fîmâ mülketehu lekad kâne hâze merraten le-fîlân”*²⁰⁹. Ya‘ni, sana öğüt bu yeter ki elinde olan nesnelere bu bir

²⁰⁶ Dünya nimeti baştan başa yenmiş kabul et. Seyretmediğin her şeyi seyrettiğini farz et. Çünkü dünya mülkü kalıcı olduğundan doğudan batıya elde etmiş farz et.

²⁰⁷ “وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ وَاتَّقُونِ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ” (Ey müminler! Ahiret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır. Ey akıl sahipleri! Benden (emirlerime muhalefetten) sakının.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Bakara, 2/197 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

* بدرستی imlâsı ile yazılmış olan kelimeyi okuyamadık.

* Metinde “elbâb” şeklinde verilmiştir.

²⁰⁸ “فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ” (Ey akıl sahipleri! İbret alın.” **Kur’ân-ı Kerim**, Haşr, 59/2 (Ayetin son kısmı verilmiştir).

²⁰⁹ Sana öğüt olarak şunu demeleri yeter; elinde olan şu nesneler bir zamanlar filancanın idi.

kerre filânın idi dirler. Pes yakında senden dahi gider. Gâfil olup şimdiki hoşluğa aldanma ki anın bâlinde belâ vardır, dimekdir. Âhır anın sıhhati sekama ve lezzeti eleme, içtimâ'ı iftirâka, visâli fırâka, râhatı âfete, ni'meti nikama, 'izzeti zillete, rif'ati zillete, sohbeti hasrete, vuslatı firkate, sürûrî gamma ve hubûrî hemme, rûşenâsı zulmete, âşinâsı gurbete, gınâsı fakre, binâsı kabre, sebâtı vefâta, hayâtı memâta, 'imâreti harâba, besâtı türâba, külli mugayyer ü muhavvel ve mu'avvaz u mübeddel olsa gerek. Pes gurûr ve cehâlet ve sefâhatdendir. “*Lâ yugarinneküüm safâü'l-evkâti fe-enne tahtehâ gavâ muğirrü [51a] 'l-âfât*”²¹⁰. Ya'ni, sizi mağrûr itmesün vakitlerinizin eyileciği. Zîrâ ki anın elinde müşkil âfetler vardır. Bir gün zâhir olsa gerekdir. Evet ne fâ'ide fırsat elden çıkdıktan sonra.

Nazm-ı Türkî

Cihânın 'âkıl olan zâhirine

Nazar kılmaz bakar ol âhırına

Yapup yer üstünü yıkmaz yerini

Ki yer altına varıcak yerini

Eger 'izzet dilersek zillet ile

Ki komuş Hak anı 'âdetde şöyle

“*Ve'l'ârantekün fi'l enâm mukaddemâ fettekûn fi'l ahire mine'l-mürîdûyin*”²¹¹.

Ya'ni, 'ârdır ki Âdemîlerin arasında mu'teber olan dünyâda, dahi âhirette merdûdlardan olasın. Bu cümle âfetler ile mübtelâ olmağın sebebi bugün şer'-i şerîfe tâbi' olmamaktır.

Beyit

Döge yarın başını seng-i mülâmetle müdâm

Kim bugün şer'ine boynun uzadup olmaya râm

²¹⁰ Vakitlerin sefası seni aldatmasın, onların altında kapalı şüpheli şeyler vardır.

²¹¹ Dünyada insanların arasında muteber olsan da ahirette merdudlardan olabilirsin.

Ve dimemek gerek ki ben şer'î şerîf üzre olurum lâkin yardım ider yokdur. Zîrâ Hak celle vü 'alâ buyurur ki:

“İnnâ lenensuru rusulenâ ve'l-lezine âmenû fi'l hayâti'd-dünyâ veyevme yekûmu'l-eşhâdu yevme lâ yenfe' u'z-zâlimîne ma'ziratuhum ve'l-ehumlla' netu ve'l-ehum sû'd-dâri²¹²”.

Ya'ni, biz Resûllerimize ve dahi mü'minlerden bize mutî' olanlara yardım ideriz. **[51b]** Dünyâda ve dahi ol günde ki şâhidler şahâdet için dururlar. Mü'minlerden dahi meleklerden mutî'lerin 'amel-i sâlihi için ve 'âsîlerin fi'l-i kabîhi için ol günde ki Allâhü te'âlâyâ mutî' olmayanlara 'özürleri fâ'ide virmez Allâhü te'âlânın la'net idüp ve rahmetinden ırag itmesi anların içündür. Dahi cehennem anların içündür. Kişi öyle sanmamak gerek ki bunda ne gerek ise ide, dahi ol bilinmeye. Yâ biline, tanılmaya. Yâ tanıla, güç yetmeye. Hey vâllâhü öyle değildir, bilünür. 'Azâb dahi kılınur, güç dahi yeter. Nitekim buyurur celle celâlehü :

“Velâ tahsebenna Allâhe gâfilen 'ammâ ya'melu'z-zâlimûne innemâ yu'a'h-hiruhum li yevmin teşhasu fihi'l-ebşâru²¹³”.

Ya'ni, şöyle zann itme ki Allâhü te'âlâ gâfildir. Zâlimlerin işlerinden hâşâ hiç gâfil değildir. Belki bunların 'azâbını te'hîr ider. Ol güne ki anda gözler dikilür kalur. Ol günün şiddetinden ve cemî' âfetlerin başı Resûllâh –sallalâhü 'aleyhi ve selleme– uymamaktır. Nitekim buyurur celle celâle:

“Vemen yuşâkiki'r-rasûle min ba'di mâ tebeyyene lehu'l-hudâ ve yettebi' gayra sebili'l-mü'minîne nuvellihi mâ tevellâ ve nuslihi cehenneme vesâ'et mâsîrân²¹⁴”.

Ya'ni, kim ki Resûllâh'a muhâlefet ider doğru yol zâhir olduğundan sonra dahi mü'minler gitdiği **[52a]** yol ki Resûl'ün gösterdiği yoldur, anın gayrıya gider. Biz dönderürüz anı. Şol döndüğü yaramaz yoldan yana gönlüne rûşenâ ve mahabbet

²¹² إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعَذِرَتُهُمْ وَلَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ = “Şüphesiz peygamberlerimize ve iman edenlere, hem dünya hayatında, hem şahitlerin şahitlik edecekleri günde yardım ederiz. O gün zalimlere, özür dilemeleri hiçbir fayda sağlamaz. Artık lânet de onlarındır, kötü yurt da onlarındır!”, **Kur'ân-ı Kerim**, Mü'min, 40/51, 52.

²¹³ وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِتَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ = “(Resûlüm!) Sakın, Allah'ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma! Ancak, Allah onları (cezalandırmayı), korkudan gözlerin dışarı fırlayacağı bir güne erteliyor.”, **Kur'ân-ı Kerim**, İbrahim, 14/42.

²¹⁴ وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّى وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا = “Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim Peygamber'e karşı çıkar ve müminlerin yolundan başka bir yola giderse, onu o yönde bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir.”, **Kur'ân-ı Kerim**, Nisâ, 4/115.

virmemekle dahi anı cehenneme koyarız. “*El ‘iyâzü billâh*”²¹⁵ ol ne yaramaz yerdir ve ne düşvâr makâmdır. İmdi kim ki sâdıklık ve ‘âdillik ve me’cûrluk ister, *Kur’ân-ı ‘azîmi* ve sünnet-i Resûlü – ‘*aleyhi’s-selâtü ve’s-selâm* elden komasun. Ve dahi âyât-ı *Kur’âniyye*’den müte’essir olmak gerekdir, mü’min olan beher hâl. Nitekim buyurur celle celâlehü:

“*Lev enzelnâ hâzâ’l-kur’âne ‘alâ cebelin leraeytehu hâşi‘ân mutesaddi‘ân min haşyeti Allâh*”²¹⁶.

Ya’ni, eger biz bu *Kur’ân*’ı bir dağ üzerine indirseydik, elbette sen ol dağı korkar ve Allâh’ın korkusundan yarulup pârelenür görürdün. Maksûd Âdemoğluna ve ehl-i gaflete kalbinin kasâveti üzre tevbîh ü zemdir. Pes imdi kişi revâ değildir ki dağdan ü taşdan dahi gönüllü ola. Ve bunca tahvîf ü inzârdan yumuşamaya. Dahi bin hazer itmek gerek Resûllullâh –*sallallâhü ‘aleyhi ve sellem*– hazretlerine muhâlefetden. Zîrâ îmân anlara ve şer‘-i şerîfler yine ittibâ‘ idenler için isbât olunup itmeyenlerden nefy olunmuşdur. Nitekim buyurur Hak celle vü ‘alâ:

“*Felâ ve rabbike lâ yu‘minün [52b] hattâ yuha’k-kimûke fîmâ şecera beynehum, sümme lâ yecidû fî enfusihim harecen mimmâ kağayte ve yusellimû teslîmâ*”²¹⁷.

Ya’ni, senin Rabbin hakkıyçün yâ Muhammed, bu îmân iddi‘â iden kavm hakikatde mü’min olmazlar! Hattâ seni hükm itmeyince aralarında ihtilâf itdikleri nesnede ve senin buyruğundan bunların gönlüne incinmek irüşmeye ve hükmünü müsellemler tutalar. Müsellemler tutmak oldur ki hiç muhâlefet itmeyeler. Ve dahi hazret-i ‘Ömer –*radıyallâhu te‘âlâ ‘anhu*– demişler :

“*Men ‘adele meleke ve men zaleme heleke*”²¹⁸.

Ya’ni, şol kimse ki ‘adl ide, saltanat ü devlete mâlik olur. Eger mâlik ise dahi ziyâde olup ve ölünce elden gitmez. Şol kimse ki zulm ide devlet elinden gidüp helâk olur.

²¹⁵ Allah’a sığınır, Allah’a iltica ederiz.

²¹⁶ “Eğer biz bu Kur’an’ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allah korkusundan baş eğerek, parça parça olmuş görürdün.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Haşr, 59/21 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

²¹⁷ “Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın (onu) tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Nisâ, 4/65.

²¹⁸ Her kim adil olursa sahip olur her kim de zulm ederse helak olur.

Nazm-ı Türkî

Kimde kim havfı ola ‘ukbânın

Muktezâsınca olur Mevlâ’nın

‘Âdeti olur anın ‘adlile dâd

Eylemez kimseler zulm ü fesâd

‘Âdilin işi keremdür her dem

Zâlimin ‘âkıbeti oldu elem

‘Âdil olanda olur ‘ismet-i Hak

Zâlimin oldu belâsı mülhak

‘Âdlile buldu cihân cümle nizâm

Halkı ‘adl ile ider kişi gulâm

‘Ayn-ı ‘adl ile olanlar bînâ

Zulmet-i zulmü görür ‘ayn-ı belâ

‘Adlile devr ider eflâk-ı berîn

‘Adlile sâbit olur kûh [u] zemîn

[53a] Oldurur zîver-i taht-ı ümerâ

Oldurur nûr-ı çerâğ-ı vüzerâ

Oldurur bâl-ı hü mâ-yı rif‘at

Oldurur hâl-i cemâl-i devlet

‘Âdil ismine şu kim mazhar olur

Cümleden devleti bâlâ-ter olur

‘Adlile kâ’im olur cümle nebât

‘Adlile zinderür mevcûdât

Mü’minin zâlim olur menfûru

‘Addır ‘ayn-ı şerî‘at nûru

‘Adlile dâdı iden hısn-ı hasîn

Oldu âlâm ü belâlardan emîn

Zerrece zulmet zulm-i ümerâ

İrgörür kendüye dağlarca belâ

‘Adlile rûşen olur mülk-i cihân

Nitekim cânla cism-i insân

Pes imdi ‘adâlete sa’y itmek gereksiz tâ ki dünyâ vü âhiret devletin cem‘ idesiz. Kâle
Allâhü te‘âlâ:

“*Velâ yecrim ‘en-nekum şeneânu kavmin ‘âlâ ellâ ta ‘dilû i ‘dilû hüve akrabu li ‘t-takvâ ve ‘t-tekû Allâhe innâ Allâhe habîrun bimâ ta ‘melûne*”²¹⁹.

Ma‘nâsı: Sizi haml itmesün bir kavmin size buğz itmesi ‘adâlet itmemeklik üzre, siz ‘adâlet idin. Zîrâ ol ‘adl takvâya ziyâde yakındır. Dahi Allâhü te‘âlâdan korkun. Zîrâ Allâhü te‘âlâ sizin ne işledüğünüzü bilür ve ana göre size cezâ ider dünyâda ve âhiretde. Ya‘ni şol kıyâmet gününde ki ol gün zâlimler ellerin dirseklerine varınca yerler pişmanlıklarından hayrân olup. [53b] Nitekim Allâhü te‘âlâ buyurur:

“*Ve yevme ye ‘adđu ‘z-zâlimu ‘alâ yedeyhi yekûlu yâ leytenî ‘t-tehaztu ma ‘a ‘r-rasûli sebîlâ yâ veyletâ leytenî lem ettehiz fulânen halîlâ lekad edallenî ‘ani ‘z-zikri ba ‘de iz câ ‘enî vekâne ‘ş-şeytânu li ‘l-insâni hazûlâ vekâle ‘r-rasûlu yâ rabbi inne kavmî ‘t-thâzû hazâ ‘l-kur ‘âne mehcûrâ*”²²⁰.

Ma‘na-yı şerîfi: An ol günü ve haber vir yâ Muhammed! Sen ki ya‘ni an şol kıyâmet gününü ki ‘âsî ve zâlim iki elini ısırır ve yise gerek hayrânlığından. Dise gerek: “Hey n’olaydı dünyâda Resûl’e uyup anınla bir yola gideydim. Ya‘ni, anın yolunu tutmuş olaydım. Ey vâveylâ, n’olaydım ben filân kimseyi ve ol yaramaz huylu dost tutmamış olaydım ve anın sözüne uyup yoluna gitmeyeydim ki tahkîk ol beni *Kur‘ân*’dan azdırdı. Ya‘ni ana uyup Hak yoluna gitmekden ol *Kur‘ân* bana geldikten sonra dahi yaramaz yoldaş, yâ Şeytân’a kendüye uyan âdem içün dostluk gösterüp belâlara düşürüp dahi terk idücü ve fâ‘ide yetiştirmeyicidir. Dahi hazret-i Resûl şikâyet idüp dir: “*Ey benim Rabbim! Tahkîk benim kavmim şu Kur‘ân-ı ‘azîmî metrûk tutdular. Ya‘ni ‘amel itmediler.*” Bir kimesnenin ki hasmı ve da‘vâcısı Resûlullâh ola, anın hâli nice olacağı hod [54a] ma‘lûmdur. İmdi zulmden gâyet ırağ olmak gerekdir. Tâ ki âhiretde bu belâdan halâs oluna. Zîrâ hazret-i Peygamber –‘aleyhi ‘s-salâtü ve ‘s-selâm– buyurmuşlardır:

²¹⁹ “Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”, **Kur‘ân-ı Kerim**, Mâide, 5/8 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

²²⁰ وَيَوْمَ يَعْصُ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا سَبِيلًا لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا = “Ogün, zalim kimse (pişmanlıktan) ellerini ısırıp şöyle der: Keşke o peygamberle birlikte bir yol tutsaydım! Yazık bana! Keşke falancayı (bâtıl yolcusunu) dost edinmeseydim! Çünkü zikir (Kur‘an) bana gelmişken o, hakikaten beni ondan saptırdı. Şeytan insanı (uçuruma sürükleyip sonra) yüzüstü bırakıp rezil rüsvay eder Peygamber der ki: Ey Rabbim! Kavmim bu Kur‘an‘ı büsbütün terkettiler.”, **Kur‘ân-ı Kerim**, Furkân, 25/27, 28, 29, 30.

“*El mülkü yebka me ‘al küfri ve lâ yebka me ‘a ‘z-zulmi*”²²¹.

Ya ‘ni, mülk ü saltanat kâfir elinde durur, gitmez ‘adlile. Ammâ zâlimler elinde durmaz gider.

Nazm

‘Adlile mahfûz olıcak memleket

Küfr ile cem‘ olmak olur saltanat

Leyk olan ‘ârif her kâl ü hâl

Zulmle cem‘ olmağı görmüş muhâl

Belki budur şart-ı ‘adâlet temâm

Nâsih olan eylese bast-i kelâm

Şâh ü gedâ ki anı tutup gûş u hûş

Eyleyeler telh iken ol câmı nûş

Her ne kadar telhse güftâr-ı Hak

Lâzım olur nâsiha izhâr-ı Hak

İmdi muhassıl-ı kelâm, mâdemki şer‘-i şerîfe muhkem yapışup ana muhâlif olan işlerden ferâgat olunmaya. ‘Âlem fitneden hâlî olmaz. Ba‘zı ‘ulemâ demişlerdir ki bir kimse mahalle bir gevher gömse, ba‘dehû anı bulmak murâd itse gömdüğü yeri açmak gerekdir. Tâ ki ol cevheri bula. Eger gömdüğü yeri koyup âhar mahall açarsa ne kadar zahmet çekse bulmak muhâldir. Kezâlik dünyânın nizâm u intizâmı ve emn ü emânı şer‘-i şerîf tahtında gömülüdür. Anı bulmak isteyen kimesne şer‘-i şerîf

²²¹ Mülk küfür ile ayakta kalır ama zûlm ile ayakta kalamaz.

[54b] açup anın altında yoklamak gerekdir. Eger âhar mahalde yoklarsa ‘abes yere zahmet çeker, bulmak muhâldür. İmdi cenâbınız dahi icrâ-yı şer‘-i şerîf itmekle dünyâyâ nizâm ü emân virmeğe sa‘y buyurasız.

Pâdişâhlardan biri zemânında ihtilâl vâkı‘ oldu. ‘Ulemâ-i kibârdan birine bunun ‘ilâcını su‘âl eyledi. Buyurdular ki: “*Bunun ‘ilâcı, “ahz bi-hakkın ve i’tâ bi-hakkın”dır. Ya‘ni, virdüğünü, eger mâl eger câhdır, hakla ve şer‘le viresin ve alduğunu dahi şer‘le alasın. Hemân dünyâ nizâm bulur.*” dedi.

Pes imdi ma‘lûm oldu ki sefer tedârüğünden bu mühimdir. Evvelâ dîn-i İslâm’ı ma‘mûr itmeğe sa‘y-yı cemîl buyrula. Allâhü te‘âlâ dahi size yardım ide. Nitekim buyurur:

“*Yâ eyyuhâ ‘l-lezîne âmenû Allahe yensurkum ve yusebbit akdâmekum*”²²².

Ma‘nâsı: Ey mü‘minler tâ‘ifesi! Eger siz, Allâhü te‘âlânın dînine yardım iderseniz, ya‘ni buyurduğun tutarsanız Allâhü te‘âlâ size yardım ider. Allâhü te‘âlâ yardımcı olacak cemî‘ düşmenleriniz mağlûb olup siz gâlib olursuz. Nitekim Hak te‘âlâ buyurur:

“*Ve-inne cundenâ lehumu ‘l gâlibûn*”²²³.

Ma‘nâsı: Bizim ‘askerimiz, ya‘ni emrimizi tutan ‘asker, gâliblerdir. İmdi dîn emri temâm düzüldükden sonra dünyânın nizâm ü intizâmının [55a] sebebi nedir evvelâ anı bilmek gereksiz ve ihtilâlinin sebebi nedir anı bilmek gereksiz. Ma‘lûm ola ki bu ihtilâlin evvelki sebebi ‘adâletde dahi hüsn-i siyâset ile zabt olunmakda ihmâl olunduğudur. Bu ihmâlin sebebi nâsı ve mühimmât-ı memleketi, ehil olanlara virmemektir. İkinci sebebi, müşâverede ve re‘y ü tedbîrde ihmâl olunduğudur. Bu ihmâlin sebebi ekâbir ve a‘yânda kendüsün görmek ve mütekebbirlik olduğudur. Dahi ‘ulemânın ve ‘ukalânın musâhabetlerinden ‘arlandıklarıdır. Meclislerine ‘ulemâ vü ‘ukalâdan bir kimesne gelse ana hakâret ile nazar idüp anınla müsâhabet ü mükâleme eylemekden ‘âr iderler. Kande kaldı ki ekâbir, selef gibi ‘ulemâ vü ‘ukalânın ayaklarına varup re‘y ü tedbîr öğreneler. Üçüncü sebep, ‘asker tedârikinde ve tedbîrinde ihmâldir. Dahi düşmân ile mukâtele zemânında yât u yarak

²²² يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ “Ey iman edenler! Eğer siz Allah'a (Allah'ın dinine) yardım ederseniz O da size yardım eder, ayaklarınızı kaydırmaz.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Muhammed, 47/7.

²²³ وَإِنَّ جُنَدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ “Bizim ordumuz şüphesiz üstün gelecektir.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Sâffât, 37/173.

kullanmakda ihmâl itdikleridir. Bu ihmâlin sebebi ‘askerin zâbitlerinden korkmadıklarıdır. Ve bu cümlesine sebep olan rüşvet alınmak tama‘ıdır. Dahı ‘avretler ve ahmaklar sözleriyle ‘amel olunmakdır. Dahı ma‘lûm ola ki evvel sebep-i nizâm-ı ‘âlem budur ki çünkü Allâhü te‘âlâ hazretleri ‘âlemin bâkî olmasını takdîr eyledi, nev‘-i insânın [55b] bâkî olmasıyla kıyâmete değin dahı nev‘-i insânın bekâsı evlâd getürmekle takdîr eyledi. Bu evlâd ise çiftlenmek ile olur. Bu ise olmaz, illâ mâl ile olur. Mâl ise olmaz, illâ halk birbiriyle alış veriş itmekle olur. Böyle olıcak bir uslûb ve kâ‘ideye ihtiyâc vâkı‘ oldu. Tâ ki anınla nev‘-i insânın mesâlihi zabt oluna. Âsân vech üzre cemî‘ zemânlarda pes ‘âlimlerin ve ‘âkılların eskileri Allâhü te‘âlâ hazretlerinden ilhâm ve tevfiğ ile Âdemoğullarını dört bölük üzre tertîb eyledi. Birini kılıç içün ta‘yîn ittiler. Birini kalem içün, birini ekin ve biçim içün. Birini san‘at ve ticâret içün ta‘yîn itdiler. Dahı bu dört bölüğü tasarruf idüp zabt eylemeği pâdişâhlık deyü ta‘yîn itdiler. Ammâ evvelki sınıf, kılıç içün ta‘yîn olunmuşdur. Ol pâdişâhlar ve vezîrlar ve beyler ve zâbitlerdir. Ve sâ‘ir kılıca hıdmet iden ‘askerdir. Pes bunların üzerine vâcib olan bu dört sınıfın cümlesini zabt itmekdir ‘adâlet ile. Ve ‘âlimlerin ve ‘âkılların tedbîriyle dahı bunlara lâzım olan ceng itmekdir, cümlesinden düşmânı def‘ etmek içün. Ammâ ikinci bölük ki kalem içün ta‘yîn olunmuşdur, anlar ‘ulemâ vü ‘ukalâdur. [56a] Dahı sâ‘ir sulehâ ve zu‘afâdur. Bunların üzerine lâzım olan Allâhü te‘âlânın emr ü nehy itdiklerin gözetmekdir. Ve emr-i ma‘rûf ve nehy-i münker eylemekdir. Kitâblar[d]a yazmağla dahı dil ile söylemekle dahı şer‘at hükümlerini cümle esnâf ehline deyüvirmekdir. Dahı re‘y ü tedbîr ve müşâveredir. Dahı dîne lâzım olan nesneleri ta‘lîm itmekdir. Dahı halkı ‘ibâdete kandırmakdır. Dahı aralarında hoşluk üzre dirilmeğe kandırmakdır. Dahı cümle halkın eyülüşüne hayr ile du‘â itmekdir. Husûsâ pâdişâhın eyülüşüne başka du‘â itmekdir. Zîrâ pâdişâh-ı ‘âlem-penâh, sâ‘ir halka göre bedendeki kalb gibidir. Pes her kaçan ki yürek sağ ola cümle bedene sağlık hâsıl olur. Ammâ üçüncü bölük ki ekin içün ta‘yîn olunmuşdur, şimdiki zemânda re‘âyâ denmekle ma‘rûf olanlar, pes lâzım olan sa‘y eyleyüp çalışmakdır. Dirilmeğe sebep olan nesnelere ekin ekmek ile ve yemiş ve bağ dikmek ile. Dahı ma‘âş içün lâzım olan hayvânâtı beslemek ile. Cemî‘ esnâf ehline kifâyet eylesün deyü çalışmakdır. Ammâ dördüncü bölük ki san‘at ve ticâret içün ta‘yîn olunmuşdur, anlar dürlü san‘atlar [56b] ve ticâretler bilenlerdir. Pes bunlara lâzım olan san‘atlarına lâzım olan nesnelere çalışmakdır. Ammâ ‘âkıl ve mükellef iken bu dört bölükden hâric olan kimesne ehl-i İslâm hükemâsı katında kendü haline konmamak gerekdir. Belki ibrâm olunup cebrile bu dört bölükden birine ilhâk

olunmak gerekdir. Tâ ki cümle esnâf ehline muzâyaka olmaya. Selâtîn-i selef zemânlarında bu makûle mu‘attal kimesneler her yılda birkaç kerre teftîş olunup men‘ olunurlar imiş. Hattâ bu makûle ‘Arab tâ’ifesinin men‘i müte‘azzir olduğuçün Rumeli’ne geçmesünler deyü iskelelerde muhkem yasak olunur imiş. No’laydı şimdiki zemânlarda dahi teftîş olunup halk bî-kâr olmakdan men‘ olunup herkes hıdmet-i lâzımesine meşgûl olalardı.

Hikâyet-i Manzûme

Böyle nakl itdi bir ehl-i insâf

Sanma bu kıssa ve temsîli hilâf

Çün oğul hâsıl ider bâl arusu

Cem‘ olur bir yere aru çerisi

İçlerinden birisi baş olur

Kimi sakkâ kimi ferrâş olur

Kimi mi‘mâr ve kimi nâzır olur

Her biri hıdmetine hâzır olur

İttifâk ile iderler ma‘mûr

Biri birine yakın nice kusûr

[57a] Anlara mesken olur ol kûşe

Taşradan ana taşarlar tuşe

Arada kâhil olup bir zenbûr
Hıdmetinde eger eylerse kusûr

Gösterüp her birisi rûy-i celâl
Darb ve bile kovarlar fi'l-hâl

Cümlesi haşım ü 'itâbile sürür
Anı Şeytân gibi gökden uçurur

Nîzeler urup ana hârından
Çıkarırlar güçle dârından

Biri dahi gelse helâk eylerler
Miskinin kahrla hâk eylerler

Anda bî-kâr olan eylerse makâm
Her birisi ider işini temâm

Âdem olana bu hâl 'ibret olur
Göz göre âyîne-i gayret olur

Yâ İlâhî beni bî-kâr itme
Ta'n-ı ağyâra sezâvâr itme

Çâpük eyle 'amele cân u teni
Bî-'amellerden ırağ eyle beni

İmdi her bir sınıf ehlinin kendülere mahsûs olan ‘amel üzre sâbit olmaları mülk ü saltanatda nizâmı îcâb ve iktizâ ider. Ve ihmâl itmeleri mülkde ihtilâl îcâb ider. Pes bu kâ’ideden bilindi ki lâıyk değildir ki bir sınıf ehlini bir âhar sınıf ehline karışduralar. Zîrâ bu ihtilâl îcâb ider. Nitekim bu zemânda olan ihtilâlin bir sebebi dahi re’âyâ ehl-i seyf ve ehl-i ‘ilm halt olunduğudur. Anınla esbâb-ı ma’âş dahi mükedder olup [57b] vilâyetde kaht ve gallâ bir mertebeye vardı ki zemân-ı evvelde birer akçaya alınan nesne şimdi onar akçaya bulunmaz oldu. Zîrâ ‘amele azaldı, ekele çoğaldı. Mâdemki pâdişâhın muhâfazası şer’-i şerîf ve tertîb-i kadîm üzre ola, mülkü nizâm cihetinden ziyâde olur. Ammâ bu üslûb-ı kadîm ri’âyet olunmakda ihmâl olunsa saltanata fesâd sirâyet ider. Dahi dört cânibinden pâdişâhlığa za’f sirâyet ider. Kâh olur ki saltanatın âhara intikâlini îcâb ider. İmdi pâdişâhlığın bir silsilede sâbit olmasının baş sebebi ‘adâletdir, dahi hüsn-i siyâsetdir. Kâle Allâhü te’âlâ:

“*Inna Allâhe ye`muru bi`l`adli ve`l-ihsân*”²²⁴.

Ya’ni, tahkîk Allâhü te’âlâ ‘adl ile dahi ihsân ile emr ider. Bu âyetin tefsîrinde münderic olur. Pâdişâh ve re’âyâ hakkında hayırlı olan cemî‘ umûr dahi rivâyet olunur Resûlullâh –sallâhü te’âlâ ‘aleyhi ve sellem– den: “*Zeyyenallâhu’s-sema’i bi selasin bi’s-şemsü ve’l-kameru ve’l-kevakibu ve zeyyene’l arda bi selasin bi’l-‘ulemâ’i ve’l matari ve sultânin ‘âdilin*”²²⁵. Ya’ni, Allâhü te’âlâ gökyüzün üç nesne ile müzeyyen eyledi: Güneş ile dahi ay ile dahi yıldızlar ile. Dahi yeryüzün üç nesne ile müzeyyen eyledi: Ehl-i ‘ilm olanlar ile [58a] dahi yağmur ile dahi ‘âdil pâdişâh ile dahi. Ba’zı ‘ulemâ-i dîn dimişler: “*Lâ yettemü’r-riyâsete illâ bi hüsn-i siyâsete*”. Ya’ni, beylik temâm olmaz, kemâl bulmaz; illâ ancak hüsn-i siyâset ile. Erdeşir Bâbek adlu bir pâdişâh demiş:

“*İzâ regab el-melik ‘anil ‘adl ragıbet er-ra’iyyete ‘an ettâ’t lâinne lâ sultân illâ bir-ricâl velâ ricâl illâ bi mâl ve illâ mâl illâ ba’mâretin velâ ‘amâret illâ bi’l`adl ve hüsn-i siyâsiye lâ yekûn el`amrâ illâ heysye` adl-ı es-sultân*”²²⁶.

²²⁴ إِنَّ اللَّهَ يُأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ = “Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Nahl, 16/90 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

²²⁵ Allahu te’âlâ semayı (gökyüzü) üç şeyle süsledi. Onlar güneş, ay ve yıldızlardır. Yeryüzünü de üç şeyle süsledi. Onlar alimler, yağmur ve adil sultan.

²²⁶ Eğer bir kral adalete meylederse halkı ona itaate meyleder, çünkü sultanlık (İşbilen) adamlarla, adamlar malla, mal imaretle, imaret ise adalet ve güzel siyasetle olur. Medeniyet ancak sultan adaletle hükmederse olur.

Ya'ni, kaçan ki bir pâdişâh 'adl eylemeden yüz çevirse, ol pâdişâhın taht-ı hükûmetinde olan halk ana mutî' olmakdan yüz çevirirler. Zîrâ pâdişâhlık olmaz, illâ 'asker ile olur. 'Asker ise olmaz, illâ mâl ile olur. Mâl ise olmaz, illâ vilâyet-i ma'mûr olmak ile olur. Vilâyet ise ma'mûr olmaz, illâ 'adâlet ile dahi hüsn-i siyâset ile olur. Ma'mûrluk olmaz, illâ şol yerde ki pâdişâh 'adl eyleye.

Yezdecir nâm bir pâdişâh dahi hakîme su'âl eyledi: "*Pâdişâhlık ne ile ıslâh olur?*" Ol hakîm cevâb virüp eyitdi: "*Ra'yyete rıfk eylemekle, dahi re'âyâdan rusûm ü hukûkı cebirsiz almakla, dahi ra'yyete kendüsün 'adl ile sevdürmekl dahi vilâyetinde olan yolları [58b] emîn tutmak ile, dahi mazlûmların hakların zâlimlerden alıvirmekle olur.*"

'Abdullâh bin Kâhir nâm bir pâdişâh, meşâyih-ı kibârdan birine su'âl eyledi ki: "Ne kadar zemân bu saltanat bizim silsilemizde eğlenür?" Ol şeyh cevâbda didi ki: "*Mâdemki bu dîvânîhânde 'adl halısı döşenmiş ola, pâdişâhlık sâbit olur.*"

Kemâ kâlellâhü te'âlâ: "*İnna Allâhe lâ yugayyiru mâ bi'kavmin hattâ yugayyirû mâ bi'enfusihim*"²²⁷.

Ya'ni, bu âyet-i kerîme ile istidlâl eyledi. "*Kıl men tâle gafletuhu zâle devletuhu*"²²⁸. Ya'ni dendi ki her kimesne ki gafleti uzana, ziyâde ola; ol kimesnenin devleti zâ'il olur.

'Ömer bin Abdü'l'azîz didi: "*Pâdişâhlardan gâfil olan şol pâdişâhdur ki anda iki hûy cem' ola. Biri zevk ü safâya döşenüp dalmakdur. Biri fursatları zâyi' vü fevt eylemekdir.*"

Bazı 'ulemâ demişler:

"*Lâ sâ'is mislü'l 'akl velâ hâris mislü'l 'adl velâ seyf-i mesellü'l hakka velâ 'avn-i misle'l sadık el-'adl hüsnü seyf fî re's cebilin innak lâyehteme selü velâ yehdema müncenik*"²²⁹.

Ya'ni, 'akıl gibi gözcü olmaz. Dahi 'adl gibi saklayıcı olmaz. Dahi hak gibi kılıç olmaz. Dahi gerçeklik ve doğruluk gibi yardım olmaz. 'Adl, i'timâd olınacak bir

²²⁷ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ "Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirmeye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez.", **Kur'ân-ı Kerim**, Ra'd, 13/11 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

²²⁸ Gafleti artanın devleti yok olur.

²²⁹ Akıl gibi idare, adalet gibi eken, hakikat gibi kılıç, adalet ve doğruluk gibi yardım yoktur. Dağların başında güven sağlam olur, onu ne sel ne de mancınık yok edebilir.

hisârdır ki bir muhkem dağ başında ola, anı seyl suyu [59a] yıkmaz. Dahi anı mancılık ve top yıkmaz. Muhassıl-ı kelâm ‘âdil olan pâdişâha düşmen bir hâl ile zafer bulmaz, dimekdir. Kütüb-i tevârihde mezkûrdur ki şol zemân ki Nûşîrevân öldü, tâbûtunu gezdürüp dolandırdılar cümle taht-ı hükûmetinde olan vilâyetlerde. Ve bir nidâ idici nidâ iderdi önünce, her kimin bunun üzerinde hakkı var ise gelsün alsun, deyü. Bir kimse bulunamadı ki anın üzerinde bir habbe hakkı ola. Bu kıssada ulu gayret vardır İslâm hâkimlerine, eger fikr itseler. Zîrâ Nuşîrevân âteşperest bir kâfir iken ‘adâletde bu mertebede olıcak, İslâm hâkimlerine nice ulu gayret olmasın ki ‘adl eylemede bir kâfirden ziyâde olmağa heves eylemeyeler; ‘acebden ‘acebdir. İmdi Pâdişâh ‘adâlet itmeğe kasd eylese yolu budur ki her bir işi ehline ısmarlaysa. Nitekim Allâhü te‘âlâ buyurur:

“İnnellâhe ye’murukum en tueddül emâneti ilâ ehlihâ”²³⁰.

Ya’ni, tahkîk Allâhü te‘âlâ size emr ider ki emânetleri ehline teslim idesiz. Şöyle ki Pâdişâh her işi müstehakkına vermeye, müstehakk olanların kalbleri münkesir olur Pâdişâh’a. Pes bundan saltanata zarar gelir. Rivâyet olunur ki Resûl –‘aleyhi’s-selâtü ve’s-selâm– [59b] “Men veli vâhidâ ve fî ra’iyyete min hüvâ velimenne fe kadhân Allâhü ve Resûlü ve cemâ’t el-müslimin”. Ya’ni, bir hâkim ki bir kimseyi bir işe ve mansıba müvellâ eylese, hâlbuki taht-ı hükûmetinde ol kimseden evlâ kimse bulunsa, tahkîk ol hâkim Allâhü te‘âlâ ve Resûlüne ve cemâ’at-i Müslimîn’e hıyânet itmiş olur. “Kıl izâ sâd illâ’im bâdâle kerm izâ ertefi’ el-vaği’ el-refî’ izâ mülk-i el-erâzil halik illâ fâdl-ı devlete illâ şerrâr mihnete illâ berâr men ecl-i el-ganâyim devlete illâ kârim”²³¹. Ya’ni, kaçan le’im olanlar seyyid olsalar, asıl ü merdüm olanların helâk olur. Kaçan ki alçak olan, yüce mertebeye vâsıl olsa; yüce olan alçağa düşer. Kaçan ki erzel olanlar bey olsalar, efdal olanlar helâk olur. Şerîr olanların devleti eyülerin mihneti ulu ganîmetlerdendir. Ekrem ve ehil olanların devlete vâsıl olması Büzürcmîhr nâm hakîme su’âl olundu ki: “Sencileyin hakîm ve dâna âl-i Sâsân arasında var iken ne sebeb ile pâdişâhlık ellerinden çıktı?” Cevâb virdi ki: “Âl-i Sâsân beylerinin küçükleri ile yardımlanur oldular büyükleri üzre. Ya’ni,

²³⁰ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا = “Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Nisâ, 4/58 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

²³¹ Azarlayıp ayıplayanlar Efendi olsalar asil ve mert olanlar helak olurlar. Alçak olanlar yüce mertebelere ulaşırsalar, yüce olanlar alçaklara düşerler. Rezil kişiler sayıları çoğalsa faziletlihelak olur, şerir olanlar devlet sahibi olurlar.

saltanatın umûr-ı mu‘azzamasını müstehıkk olmayanlara [60a] ismarlar oldular. Pes pâdişâhlık ellerinden çıktı.”

Dahi lâzımdır emânet ehline virildikten sonra ölünce yâ cürm-i galîzi zuhûr bulunca ol ehlin elinden alınmaya. Herkes mansıbında ibkâ oluna. Salâh-ı ‘âlem bunda ve fesâdı hilâfındadır. İmdi evvelâ pâdişahâ bir ‘âlim ü ‘âkıl nasihat edici, müdâhene itmeyici vezîr ihtiyâr etmek gerekdir. Hazret-i İskender’in bir vezîri var idi. Bir zemân ana vezîrlik idüp lâkin, anı bir ‘aybı üzre mütenebbih itmedi. Bir gün İskender ol vezîre didi: “*Böyle vezîrlik bana gerekmez, zîrâ ben insânım. İnsân elbette hatâ ve nisyândan ve ‘aybdan hâlî olmaz. Bu kadar zemânda benden ne kadar ise hatâ sâdır olmuştur. Eger sen benim hatâ ve nisyânıma vâkıf olmadın ise câhil ü ahmak imişsün. Eger hod vâkıf olup sıkılmış isen pes sen hâ’insin. Doğruluk üzre vezîrlik itmemişsin*” deyü ol vezîri redd eyledi.

Ve sâniyen Pâdişah’a vâcibdir ki ‘ulemâ vü sulehâya ve du‘â elhine ikrâm eyleye. Bunların kalblerini ihsânla kendüye cezb eyleye. Ve du‘âlarile ve re’y ü tedbîrile yardımlana. Ve anlar ile müclese eyleye. “*Kile hayrû’l ümerâ’i min mecâlisin ‘ulemâ’i ve şerrü’l ‘ulemâ’i mecâlisil [60b] ‘ümerâ’i*”²³². Ya‘ni, pâdişâhların hayrılısu şol pâdişâhdur ki ‘âlimlerin meclislerine hâzır ola. Dahi ‘âlimlerin şerlüsü şol ‘âlimdir ki pâdişâhların meclislerine hâzır ola dünyâ recâsıyla.

Ve sâlisen pâdişâhın eli açık olup cömert olmak gerekdir. Zîrâ halk mütâba‘at itmezler, illâ dünyevî garaz için. “*Kile: el-İnsânu ‘âbidü’l-ihsân*”²³³. Ya‘ni, Âdemoğlânı, ihsân idenin kullarıdır. Ba‘zı ‘ukalâ dimiş ki: “*et-Ta‘accübü mimmen yeşteri’l-‘âbid bi-mâlihî keyfe lâ-yeşteri’l-ahrâr bi-fi‘âlehû*”²³⁴. Ya‘ni ‘aceblerim şol kimseye ki mâlı ile kullar satun alur. Niçün âzâd olanları eyü fi‘lîleri ile satun almaz. İmâm Şâfi‘î –rahmetullâhü te‘âlâ– buyurur:

Nazm

Ve ahsenü ila’l-ihrâri temlûkü rakâbihim

Fe-hayrun ticârâtü’l-kirâm iktisâbuhâ

²³² Emirlerin(yani devlet başkanlarının) hayrılısı, alimlerin meclislerindendir. Ve alimlerin şerlisi ise emirlerin meclisindendir.

²³³ Denildi ki: İnsan, ihsanın kölesidir.

²³⁴ Şu kimseye şaşarım ki parası ile bir köleyi satın alır ancak fiilleri ile hürriyetleri satın almaz.

Ya‘ni, hür olanlara ihsân ile boyunlarına mâlik olursun. Kerîm olanların hayırlı ticâretlerü hür olanların rikâbını kesb eylemekdir. “*Men hıfzu mâlehu dayyî’ ricâlehu*”²³⁵.

Ya‘ni şol kimesne ki mâlını saklaya, kendüye yâr olanları zâyî‘ ider.

Beyt

Çu dârend genc ez-sipâhî der ne’

Diriğ îdeş dest borden be-tîğ

Hemân be ki leşker be-cân perverî

Ki sultân be-leşker koned ve servî²³⁶.

[61a] Ya‘ni, çünkü pâdişâhlar genci sipâhîden diriğ tutalar, sipâhîye dahi elini kılıca iletmek hayf gelir. Çünkü böyledir, hemân leşkeri cânla besleyesin. Ol yeğdir. Zîrâ sultân leşkerile sürûrluk ve pâdişâhlık ider. “*Men leyse lehu ihsânun leyse lehu ihvânun*”²³⁷. Ya‘ni, her kimesnenin ki ihsânı olmaya, anın ahvânı olmaz.

Şeref-i merd be-cûdest ve kerâmet be-sücûd

Her ki în her dündâred ‘ademeş-bih zi-vücûd

Ya‘ni, erkek şerefi cömertlik iledür. Ve kerâmeti Allâhü te‘âlâya ‘ibâdet iledir. Her kimse ki bu ikii tutmaz, anın yok olması yeğdir varlığından. “*Hasenü’l-fi‘âl mine’s-salsâl maksûd ve’l-mer’i bi’l-fi‘l mezmûm u mahmûd fe-inne yerfi’l-insân erba‘atehû: el-‘ilm ve’l-hilm ve’l-ihsân ve’l-cûd*”²³⁸. Ya‘ni, Âdemoğlânından maksûd olan, ef‘âl-i hasenedir. Âdemoğlânı fi‘li sebebi ile mezmûm olur. Ve fi‘li sebebi ile mâhmûd ü memdûh olur. Tahkîk insânı dört nesne yüce mertebeye yetişdürür. Biri ‘ilmdir, biri hilmdir, biri fi‘l-i hasendir, biri cömertlikdir. Kîle: “*Îzâ melikun lem*

²³⁵ Kim malını muhafaza ederse, adamlarını kaybeder.

²³⁶ Hazine askerden değildir. Kılıç elden gider. Ki ordu can korur. Ki sultan orduya

²³⁷ Kim ihsanda bulunmazsa onun için kardeş bulunmaz.

²³⁸ Âdemoğlunda maksut olan güzel amelleridir. Âdemoğlu amellerinin sebebi ile yerilir veya övülür. Dört şey insanı yüceltir: ilim, hilm, güzel amel ve cömertlik.

yekun zâhibetin fe-da'hu fe-devletühu zahibetün"²³⁹. Ya'ni, kaçan ki bir pâdişâh hibe [ve] bahşîş sâhibi olmaya, sen anı terk eyle. **[61b]** Zîrâ anın devle[t]i çok zemân olmaz, gider. "*Min-kebire himmetühu kesire kıymetühu*"²⁴⁰. Ya'ni, kimin ki himmeti yüce ola, kıymeti çok olur. Ba'zı 'ukala dimişler: "*Pâdişâh sâ'ir halka göre dağ gibidür, sa'ir yere göre.*" Pes lâzımdır ki ehl-i vakâr ola, dahi halîm ola, 'azabnâk olmaya, dahi sabr idici ola. Bir kimesnenin hakkında yaramaz nesne işitdüğü gibi 'ukûbetine 'acele itmeye. Böyle olmazsa kimse ana i'timâd itmeyüp herkes nefret ider.

Nazm

Te'ennî-i hilmle 'âkıllar gider

Gazab-ı ta'cîl ile câhiller gider

Dahi kaçan pâdişâh, babası yerine geçüp pâdişâh olsa; ana lâzımdır ki babasının dostlarını mükerrem tuta. Zîrâ mahabbet ve 'adâvet evlâda intikâl ider. Dahi babası dostları üzre hâdis olan kimesneleri takdîm eylemeye. Tâ ki kalbleri bozulmaya ve 'ukalâ ittifâk idüp dimişler ki: Bir pâdişâhın devleti gerüye dönmesünün ve pâdişâhlığına zevâl gelmesünün bir niçe 'alâmeti vardır. Biri, umûrun 'âkıbetlerine nazar itmeyüp fikr ü i'tibâr itmeyenleri kendüye dost ve musâhib edinmekdir. Ve biri dahi kendü dostlarını incitmeğe başlamakdır. Biri dahi vilâyetin â'idesi pâdişâhlığın mu'ineti kadrinden **[62a]** eksik gele. Biri dahi bir kimseyi 'azl ü nasbı ve redd ü kabûlü bir maslahat için olmayup mücerred kendü hevâsı muktezâsıyla ola. Biri dahi kendüye nasîhat idüp hak söz söyleyenlere ihânet eyleye. Biri dahi vilâyetinde tâ'ûn çok olup ma'mûrluk az olmakdır. Biri dahi budur ki pâdişâhın 'aklına zevk ü safâ hevâsı gâlib olup tedârükden kala. Biri dahi hâkimleri birbirine hased itmekdir. Bu re'ylerin muhâlif olmasını iktizâ ider. Biri dahi 'asker-i düşmân ile tokuşmakdan yüz çevirüp gazâ umûrunda birbirin eslemeye. Zevâl-i saltanatın en bek zâhir 'alâmeti şer'-i şerîf ahkâmı ile 'amel terk olunmakdır. Dahi şerî'at ahkâmını icrâ itdürmeğe mukayyed olmayup kayırmamakdır. Dahi 'asker zulm eylemeğe başlayup zabt olunmamakdır. Kaçan bir pâdişâhın taht-ı hükûmetinde bu 'alâmetler peydâ olsa ana vâcibdür ki ihmâl itmeyüp def' eyleye. Ve illâ zevâl-i saltanat mukarrer olur. 'An İbn 'Abbâs –*radîyâllahu te'âlâ 'anhu refe'ahû*:

²³⁹ Eğer bir padişahın cömertliği yoksa, onu terk et; çünkü onun devleti gidicidir.

²⁴⁰ Gayreti artanın kıymeti artar.

Kāle'n-Nebî –sallallâhü 'aleyhi ve sellem– “İnne min-eşrâtü's-sâ'a emânetihü's-salât ve ittibâ'ü's-şehvât ve yekûnü'l-ümerâ'i hûneten ve'l-vüzerâ'i feskate fevesbî". Selmân –râdiyallâhu [62b] 'anhu– ve kâle , “Yâ ebî ve ümmi inne haze'l-kâ'in. Kâle, “Ni'am yâ Selmân 'andühâ kalbü'l- mü'min yezûbu kemâ-yezûb el-milhu fi el-mâ'u ve lâ yestetî' in yugayyiru.” Kâle, “Evyekûn zâlike.” Kâle, “Ni'am yâ Selmân inne ezelü'n-nâs yevme'izi el-mü'min yemşî beyn ezherhüm bi'l-mehâfata in tekellüm eklihû ve in seket mâte bi-gayza”²⁴¹.

Ya'ni, İbn 'Abbâs'dan rivâyet olundu ki bu hadîs-i şerîfî isnâd ile rivâyet idüp buyurmuş: Hazret-i risâlet-penâh –'aleyhi's-selâtü ve's-selâm– didi, “*Tahkîk kıyâmet 'alâmetlerindendir, ehl-i İslâm arasında beş vakit namâz terk olunup halk şehvât ü hevâya tâbî' olmak. Dahi pâdişâhlar hıyânet üzre olup vezîrler fisk üzre olmak.*” Hazret'den bu kelâmı işidicek Selmân –râdiyallâhu anhu– yerinden sıçradı; dahi didi, “*Babam ve anam sana kurbân olsun yâ Resûlullâh, bu dediğin hâller elbette olacak mıdır?*” Buyurdu ki, “*Evet yâ Selmân, olsa gerekdir. Ol hâller vaki' oldukda mü'min olanın kalbi erir, suda tuz erüdüğü gibi. Ve kâdir olmaz ki tagyîr ve men' eyleye.*” Tekrâr Selmân Hazret'i ta'accüb idüp, “*Bu olsa mı gerekdir?*” didi. Buyurdu ki, “*Evet Selmân, tahkîk ol günlerde [63a] halkın hûr ü zelîler ki mü'min olup salâh ü diyânet üzre olan kimesnedir, aralarında havf ü sükût ile yürür. Eger söylerse Hak sözü anı yerler. Ya'ni helâkine sa'y iderler. Eger hod dönmeyüp sükût iderse eleminden ölür.*”

Eger dersen, bu 'alâmetlerin def'ine çâre ne nesnedir? Cevâb oldur ki baş 'ilâc, pâdişâh Allâhü te'âlâ hazretlerinin emrin tutup ve muhkem tazarru'lar ve tezellüller idüp yalvarmaktır. Meşâyıh-ı 'izâmdan biri, Mısır pâdişâhlarından birine didi: “*Ey melik, çünkü Allâhü te'âlâ seni bu makâma mâlik kıldı ve senin emrin üzerine gayrı kişinin emri ve sözün üzerine âharın sözü olmağa râzî olmadı. Pes sana dahi lâıyk budur ki Allâhü te'âlâya şükründen a'lâ gayrı kişilerin şükrü ve tâ'ati ve 'ibâdeti olmağa râzî olmayasın. Tâ ki re'âyâ dahi tâ'atde ve salâh-ı 'ibâdetde olalar ki “en-Nâsu 'alâ dîni mülûkihim”**.”

Ve denilmiştir ki pâdişâhlar yaramaz huy üzerine iken re'âyâdan salâhiyyet ve ahvâlınden istikâmet ummak hemân a'recden müstakîm hareket veyâ eğri ağacın

²⁴¹ Peygamber efendimiz şöyle dedi: Beş vakit namazı terk etmek, şehavet ve ihanet kıyamet alametlerindendir.

* İnsanlar, idarecilerinin dini üzeredirler.

gölgesinden istikâmet ummaktır. Hazret-i Süleymân ‘aleyhi’s-selâm, kaçan [63b] gönlüne fi’l-cümle cenâb-ı Hakk’ın fikrinden âhara iştigâl mülâhazası gelse, hemân başında tâcî eğilüp düşmeğe yüz tutardı. Ol kadar mübârek elleri ile doğruldur idi, girü sükûta meylî terk itmez idi. Çâk kalb-i şerîfleri temâm cenâb-ı Hakk’a müteveccih olunca dek.

Hikâyet

Bir pâdişâh av niyetine etbâ’ ile şehirden çıkup sayd-ı âhû tarîkiyle nâgâh ‘askerinden ayrı düşüp ahşâm irüşdi. Gezen bir ma’mûr yere irişüp bir bağçenin kapusunu kakdı. Bağçevân çıkup, mihmân geldi deyü kandırdı. Pâdişâh harâret galebesinden susayup enâr suyu istedi. Derhâl bir kâse dolu enâr suyunu bağçevân, pâdişânın huzûruna getürdi. Pâdişâh, “*Kâse ne mikdâr nâr ile doldu?*” deyü su’âl idüp bağçevân, “*Bir enârın suyu ile doldu*” deyü cevâb virdi. Pâdişâh bundan ziyâde ta’accüb idüp andan su’âl itdi ki “*Mîrîye nesne virir misin bundan?*” didi. Bağçevân dedi ki: “*Bu zemâna gelince nesne viregelmedik.*” Andan pâdişâhın hâtırına geldi ki bunca kesret-i mahsûlden mîrîye nesne virilmemek münâsib değildir. Sa’y-ı hazîne içün buna bir mikdâr vergi ta’yîn etmek gerekdir. Ba’dehû pâdişâh girü âb-ı rummân istedi. Bağçevân, [64a] fil-hâl bir enâr dahi koparup sıkıcak kâse dolmadı. Eksik pâdişâhın huzûruna getürecek Pâdişâh didi ki “*Ne hoş kâse dolmadı.*” Bağçevân eyitdi ki “*Var ise pâdişâh-ı zemân bir zulm ihdâs itmüştür. Yâhûd zulme meyl itmüştür. Ol ecilden bereket götürüldü.*” Pâdişâh itdüğü hâtıradan peşimân olup tevbe vü istiğfâr itdi. Ba’dehû girü âb ve rummân taleb itdi. Bağçevân fi’l-hâl gine bir enâr dahi koparup sıkıcak kâse toptolu oldu. Pâdişâh kâseyi eyle göricek sebebinden su’âl eyledi. Bağçevân didi ki: “*Var ise pâdişâh-ı zemân tevbe idüp temâm ‘adl kasdın itmüştür. Ol ecilden bereket yerine geldi.*” Pâdişâh ki ehl-i insâf idi, bu emr-i garîbi göricek ‘adle ve def’-i zulme meylî ve kasdı ziyâde olup memleketi yevmen fe yevmen ma’mûr ve re’âyâsı mütena’im ve pür-huzûr oldu. Bundan ma’lûm oldu ki adl, ‘ahvâl-i ra’iyyete ‘illet-i intizâm ve bereket-i me’kûlâta sebeb-i tâm ve ‘askere kuvvet ü kıvâm ve devlete sebât ü devâmdır. Ve zulm, bunun hilâfıdır. Ve bu ‘adl ü zulmden garaz, ancak pâdişâhın ‘adli ve zulmü değildir. Zîrâ mücerred anıla memleket nizâm bulmaz. Belki sipâh ve re’âyânın birbirine [64b] zulm ü ta’addîsi olmamak gerekdir. Pes bir pâdişâh ki siyâsetde kâmil ola, egerçi kendü zâlim ise dahi lâ-cerm-i ra’iyyet birbirinin şerrinden sâlim olur. Ve eger makâmm-ı siyâsetde himâyet ide, lâ-cerem kulûbda havfı gider. Ve eşîrrâ göresin ki zu’afâyâ neler ider.

Meger zemân-ı sâbıkda iki pâdişâh var idi. Mu‘âsır ve birbirine mücâvir; biri gâyetde zâlim ü câbir ve ‘afv-ı cürm [ü] hatâda kâsır ve biri nihâyetde ‘âdil ü halîm ve hîn-i siyâsetde kerîm ü selîm idi. Ve bunun memleketi dâ’im noksânda ve ol zâlimin memleketi ziyâde ma‘mûr olmada idi. Bu ma‘nâ hilâf-ı hikmet-i İlâhî ve münâfî-i ‘adâlet-i pâdişâhî görölüp ana bir kimse gönderdi. Sırrından su‘âl itdi. Ol dahi cevâbında bu beyitler ma‘nasın yazup gönderdi.

Ra‘iyyet sürü koyun, şâh çûbân

‘Adû kurd ve sipâhîler nigezbân

Koyun ol vakit saklanur ki çûbân

Köpeklerden ide dâ’im hirâsân

Ve ger köpek koyun yerse nihânî

Dahi artuk olur kurdun ziyânı

Ne denlû ‘adl iderse pâdişâhî

Değil nâfi‘ çün zulm ide sipâhî

Şehin‘adli şu vaktin kâ’im ola

Ki eşirrâdan ra‘iyyet sâlim ola

[65a] Hikâyet

Şeh Kâm râ, ya‘ni Nûşînrevân

Ki ‘adliyle âsûde idi cihân

Seferden gelürken yolunda meger
Turur bir bir müsâfir dû‘âlar ider

İşidür anın hüsn-i akvâlini
Sorar geldüğü yerlerin hâlini

Müsâfir virüp pâdişâha cevâb
Dimiş, ey Şehinşâh-ı ‘âlî cenâb

Senin ‘adlin olmuş cihâna tulû
Güneş gibi âfâkı tutmuş kamu

Vilâyetler emân üzre, yollar emîn
Güler ‘adlin ile bu rûy-ı zemîn

Gelürken bana irdi hâl-i ‘acîb
Yolum geldi bir dağa oldu karîb

Nazar eyledim anda hurşîd var
Yolunuz gezer bir zen-i şîvekâr

Gören âdemi ney gibi zâr ider
Usûle uyar gibi reftâr ider

Yüzü müştehî, kaddi gâyet bülend
Saçı tâk-ı ebrûsuna ber-kemend

Didim ol elif kâmete âşikâr
Burada ne işin var ey gül gırâr

Ne fikr-i harâmî ne havf-ı tarîk
Gidersen sana gönlüm oldu şefîk

Didi pâdişâh sağlı[ğ]ında ne bâk
Yaramazdan oldu cihân mülkü pâk

Yüze gelmez âslâ harâmî olan
Anı bahr-ı kahr ider bî-nişân

Ko eğriliği şimdi mânend-i mâr
Yürü dâ'irin gözle pergâr-vâr

Hicâb eyledi pâdişâh-ı cihân
Celâlî yüzü gâlib oldu hemân

[65b] İşıtdüğü gibi müsâfir sözün
Dilin kesti anın çıkardı gözün

Didi ey günahkâr ve ey ehl-i şer
O nâ-mahreme niçün etdün nazar

Çü gördün ki tenhâ idi ol makâm
Niye söyledin ana vâfir kelâm

Tarîk-i ‘adâletde tîğ-i hadîd
Çeker zulm-i zallâma sedd-i sedîd

‘Adâlet iden pâdişâh-ı şefî‘
Olur ‘âleme sanki fasl-ı rebî‘

Anınla güler açılır kâ’inât
Safâ-bahş ü ma‘mûr olur her cihât

Sefâhat ider, zulm iden yanulur
Ölür, la‘net ile adı anulur

Zebûn olmayam dir isek dâ’imâ
Zebûn olanın derdine kıl devâ

Hikâyet

Zemân ile tanur çarh-ı berîn
Olur pertev-i mihrlle ateşîn

Güneşden kaçup sâye gibi enâm
İderlerdi zîr-i dirahtı makâm

Esüp ah-ı ‘âşık gibi bâd-ı hâr
Bulut gibi göğe çıkardı gubâr

Bu eyyâm-ı bâhûr içinde meger
Bulutlar gibi eyler iken güzer

Medîne civârında bir sârbân
Deveden düşmüş bir eski pâlân

‘Ömer hazreti anı yolda görür
Hemân kaldurur arkasına urur

Sadâ-i bülend ile eyler nidâ
Sokaklarda yeder (?) o kân-ı vefâ

Devesi pâlânını yâvî kılan
Arayup yürüme bulundu pâlân

[66a] Güneş gibi bu ıssılarda gezer
Arar ol pâlân ıssını derbeder

Dediler ayâ server-i evliyâ
Kerem eyle ashâba itme ezâ

Bize vir pâlânı nidâ idelim
Deve sahibine alup gidelim

Sıyâm ile olduk misâl-i hilâl
Vücûdun za‘îf ve tenin bî-mecâl

Götürme bu bârgirânı şehâ

Götürmez bunu zümre-i asfîyâ

Didi anlara, bunların gibi hâl

Kıyâmet günü benden olur su'âl

Safâdır benim cânıma her belâ

Bu zahmet olur 'ayn-ı rahmet bana

'Adâlet kılan halkı râhat ider

Re'âyâya böyle ri'âyet ider

İmdi Pâdişâh'a lâzımdır ki 'Ömer-sîret ola. Ya'ni ahvâl-i ra'îyyete nâzır ve 'âlim ü kâmil ve hükmünde 'âdil ve kibr ü 'ucbden mu'arrâ ve hâcib ü hicabdan müberrâ, vech-i savâba tâlib ve zü'afâyâ rıfkı gâlib ola. Ve musâhibleri 'âlim ü 'âkıl ve müddebir ve kâmile ve ehl-i rey' ü edeb ve sâhib-i tecrîbe ve hasb ola. Ve gayret ü diyânetle mâ'lûf ve salâh ü takvâ ile mevsûf ola. Tâ ki zevâhir-i umûra mağrûr olmayup bevâtına şu'ûru ola. Bu sebebdan ki ba'zı havâdis ü nâ'ibât ü nevâzilin vukû'unda bunların nush u pendî ile def'i âsân ola. Dahî pâdişâha [66b] lâzımdır ki sa'y idüp leşkerini tefâsîl ile her birini ve fazlını ve hünerini ve sehâvetini ve emânetini, hâsılan cemî' ahvâlini bile. Tâ ki vakt-i hâcetde her birini yerlü yerine gözede. Tâ ki bir bî-muhallâ, bir nâ-mahall yerde koyup ol dahi bir nâ-ma'kûl iş itmekle devlete hâlel irüşmeye.

Nazm

Değil her kişi her bir işin ehli

Ve yâhûd bir mahall her iş mahalli

Sa'âdet sâhibi bilmek gerekdir

Nedir işin mahalli, kimdir ehli

Değildir devlete lâıyk ol Âdem

Ki fark itmez mahalli, nâ-mahalli

Dahi dinmiş: “Zevâlü’*d-düvel bi-istinâ’i’s-sefil*”²⁴².

Hükemâ dimişler ki bin ulunun ölümü zararından bir denînin ulu olduğı zararı dîn ü devlete ziyâdedir. Zirâ ulu kişı olmak hükmullâhdır. Ammâ denî kişı anın yerine bedel olmak ‘alâmet-i gazabullâhdır. “*el- İyâzü billâh*”²⁴³.

Beyt

Egerçi sefile perverdir bu devrân

Gerekdir kim ana uymaya sultân

Ki zirâ esfele perver olmak insân

Özünden devleti ider gürizân

Dahi Pâdişâh’a ve vezîrlere lâzımdır ki müşâvere ideler. Tâ ki telâhuk-ı efkârla savâba muhtedî olup hatâ vü halelden halâs oluna. Zirâ müşâverenin dahi fâ’idesi çokdur. Vü her kişı [67a] ganî vü fakîr, emîr ü esîr, sagîr ü kebîr müşâvereye muhtâcdır. Hatta hükemâ bunu esâs binâ-yı memleket ü kıvâm-ı kavâ’id-i saltanatdan saymışlardır. Pes hazret-i Resûl-i ekrem –*sallâhü ‘aleyhi ve sellem*– bu kadar efdal-i rusûl ü hâdî-i sübûl iken ve fezâ’il-i kudsiyye ile mü’eyyed ve kendü derecesinde hiç ahadd yoğken Hak sübhâne ve te’âlâ kelâm-ı kadîminde ana müşâvere ile emr buyurup “*Veşâvirhum fî’l emr*”²⁴⁴ didi. Ya’ni, yâ Muhammed müşâvere eyle ashâb eyle! Her emrde müşâvere anlara vâcib olıcak, sâ’ir nâsa bi’t-tarîki’l-evlâ ba’îd olmaya ki anlara emr²⁴⁵ itmekden murâd, ümmetine irşâd ola. Tâ ki anın sünnetini pîşe edinüp müşâvereyi endîşe edineler. Ve bu sebîl ile vech-i savâba feth-i bâb bulalar.

²⁴² Devletlerin yok oluşu aşağılık şeyleri seçmekleedir.

²⁴³ Allah’a sığınır, Allah’a iltica ederiz.

²⁴⁴ “وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ” “İş hakkında onlara danış.”, **Kur’ân-ı Kerim**, Âl-i İmrân, 3/159 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

²⁴⁵ Emr: mükerrer yazılmış.

Ve ma'lûm ola ki 'askerin gâlib olmasına 'ulemâ-i kirâm bir nice sebep beyân itmişler. Galebe sebeblerinde bâş sebep, 'asker ma'âsîden sakınup salâh üzre olmakdır. Kâle Allâhü te'âlâ: “*İnna Allâhe me'a'l-lezîne't-tekav ve'l-lezîne hum muhsinûn*”²⁴⁶. Ya'ni: Tahkîk Allâh hazreti şunlar iledir ki ma'âsîden sakınalar, dahi amellerinde iyilik üzre olalar; 'avn ü nusreti anlar ile olur, dimekdir. Ve kâle Allâhü te'âlâ: “*Üste'inû bi's-sabri ve's-salâr*”²⁴⁷. [67b] Ya'ni: Ma'âsîden sakınmağa sabr itmekle Allâhü te'âlâdan yardım taleb eyleniz. Dahi ümmül-'ibâdet ve 'imâd-ı dîn olan namâz ile yardım taleb eyleniz. Şübhe yokdur ki zafer Allâhü te'âlâ 'avnı ile olur. 'Avn-ı Allâh ise olmaz, illâ şol kavm ile olur ki Allâhü te'âlâ anlardan râzî ola. Rızâ-i Allâh ise olmaz, illâ 'asker şer'-i şerîf üzre olmağa. Pes imdi Pâdişâh'a ve sâ'ir zâbitlere vâcib olan umûrun gâyet mühimmi, 'asker halkına salâh ü takvâ ve ma'âsîden kaçmak ve namâz kılmak ile emr eyleyeler. Dahi fisk-ı 'isyândan ve bid'atlardan ve hevâlarına tâbî' olmakdan men' ü nehy eyleyeler. Hüsn-i siyâset ile ve 'askerin eyülerine ve salihlerine iltifât idüp yaramazlarına ihânet idüp yüzlerine bakmayup tahkîr itmekle hemân ki zâbitler böyle ideler, cümle yaramazlar eyü ve sâlih olmağa heves iderler. Bundan sonra sebep-i zafer 'ulemâ vü zu'afânın hayır du'âlarıdır. Kâle Resûlullâh –*sallallâhü 'aleyhi ve sellem* – buyurur:

“*İnnemâ tensurûn bi-zu'afâ'küm*”. Ya'ni: Siz mansûr olmazsınız, illâ zu'afânın hayır du'âları ile mansûr olursuz. Pes imdi bu ehl-i du'â olan tâ'ifeye iltifât ve mürâca'at lâzımdır. [68a] İhsân ü ikrâm itmekle ve incinmelerini îcâb ider nesnelerden sakınmağa. Kesr-i kulûbda çok zarar vardır. Andan sonra sebep-i zafer, pâdişâhın 'askere in'âm ü ihsân ile va'de itmesidir. Galebe iderlerse dahi siyâset ile tehdîd itmesidir. Muhârebeden kaçarlarsa andan sonra va'de-i va'idini icrâ itmekdir. Andan sonra sebep-i zafer, 'askerin ulü'l-emre temâm-ı inkıyâdları olup ve birbiri aralarında ülfet ü ittifâkları olup birbirine 'adâvetden sakınmakdır. Bu dahi gâyet mühimdir. Bu zikr olan sebebler ri'âyet olunduktan sonra Allâhü te'âlâ hazretlerine hüsn-i i'tikâd ile tevekkül dahi Resûlünün mu'cizât-ı şerîfelerine tevessül lâzımdır. Ammâ şol sebebler ki 'askerin inhizâm ü inkisârını îcâb ider, ol sebeblerin başı şimdiye deyin zikr itdüğümüz haberler ile 'amel olunmakda ihmâldir. Dahi 'asker zulm eylemekdir. Zîrâ Allâhü te'âlâ ba'zı peygamberlerine vahy idüp buyurmuş ki:

²⁴⁶ “إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ” “Çünkü Allah, (kötülükten) sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir.”, **Kur'an-ı Kerim**, Nahl, 16/128.

²⁴⁷ “اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ” “Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin.”, **Kur'an-ı Kerim**, Bakara, 2/153 (Ayetin bir kısmı verilmiştir).

“İzâ asânî men ya ‘refânî selatin ‘aleyh men lâ ye ‘refenî”²⁴⁸.

Ya‘ni, kaçan ki beni bilen bana ‘âsî olsa ben anın üzerine beni bilmeyeni musallat ü havâle iderim. Dahi hazret-i Risâlet buyurmuş: “Lâ-zafera ma ‘a ‘l-bagy”²⁴⁹.

[68b] Ya‘ni; zâlim olan muzaffer olmaz, meger kendüden ezlem üzre muzaffer ola. Bu ma‘nâ üzere ‘aklın nazarı dahi delâlet ider. Zîrâ günâh işlemek ve zulm eylemek dînîde hâ’inlikdir. “Ve ‘l-hâ ‘inu hâ ‘if”, hâ’in olan kimse ise korkak ü muhannes olur. Korkak ise inhizâmdan hâlî olmaz. Ve zulme sebep, zâbitler ‘askerin zabtında ihmâl itdikleridir. Dahi ‘askerin vazîfeleri virilmediğidir. Ve zahîreleri vaktinde tedârik olunmadığıdır. Ve mâla tama‘ olunduğudur. Helâl ü harâm fark olunmayup andan sonra inhizâma sebep, fırsat gözetmeyüp bî-vakt sefere mübâşeretdir. Dahi mağrûr olup düşmeni hor görmektir.

Rubâ’î

Dânî ki çe goft Zâl bâ-Rüstem gord

Düşmen ne-tevân hakîr ve bi-çâre şomord²⁵⁰.

Ya‘ni, bilür müsün ki Zâl kendü oğlu Bahâdır Rüstem’e ne didi? Düşmeni hakîr ü bî-çâre saymak lâyük değildir. Didi ki:

Besî âb zi-ser çeşme hord

Çûn bîşter âmed şotur u bâr bebord²⁵¹.

Ya‘ni, çok gördük ki uvacık çeşme başından su çünkü ziyâdere geldi. Deve yüküyle getirdi. Dahi ma‘lûm ola ki düşmen ile sulh dahi ba‘zı mahalde lâzımdır. Kâle Allâhü te‘âlâ: “es-Sulhu hayrun”²⁵². Ya‘ni, cemî‘ husûmâtta sulh hayırlıdır. “Kîle el-harbu sa ‘betün ve merreten ve ‘s-sulhu **[69a]** hayr ü meserret”²⁵³. Ya‘ni, harb u kîtâl güçdür ve acıdır. Sulh hayırlıdır, dişâdlıktır. Keyhüsrev nâm pâdişâh demiş; hatâların gâyet büyüğü, sulh taleb iden kimesne ile muhârebe eylemektir. “es-Sulhü bekâ ‘ü ‘l-ecâl ve

²⁴⁸ Beni bilen bana asi olsa ben onun üzerine beni bilmeyeni musallat ve havale ederim.

²⁴⁹ Zulümle zafer yoktur.

²⁵⁰ Zal’ın yiğit Rüstem’e ne dediğini biliyorsun. Düşman zavallı ve hakir görülmemeli.

²⁵¹ Çeşmenin başında çok su geldiğini gördü. Çünkü çok deve geldi ve onları yüklerle götürdü.

²⁵² Sulh hayırlıdır (sulhta hayır vardır).

²⁵³ Savaş zordur, barış ise hayırlıdır ve mutluluk vericidir.

harâmü'l-emvâl"²⁵⁴. Ya'ni, sulh ecellerin bekâsıdır. Dahi mâlların harâmıdır. Dahi pâdişâhlara 'ahd gözetmek gâyet ehemmdir. Kâle Allâhü te'âlâ: "*İnne'l'ahde kâne mes-ûlâ*"²⁵⁵. Ya'ni, takîk 'ahd kıyâmet gününde su'âl olunur. Belki pâdişâhlara lâzımdır ki şer'-i şerîfe muhâlif olmayan sözlerinden hiç dönmeyeler. Hikâyet olunur ki: Sultân Rızâ, bir gün Azvin Meydânı'ndan geçerken bir hammâl gördü ki arkasına bir ağır taş getürmüş, gâyet zor ile gider. Su'âl eyledi ki, "*Bu hammâl bu taşı ne mahalle iledir?*" Eyitdiler ki, "*Sizin 'imâretinize binâsına.*" Re'fet ü 'âtıfet fitrı birle hammâla emr eyledi ki arkasından bırağa. Hammâl bıraktı. Her bârî ki atlar ol mahalle gelseler vahşet kılurlar idi. Müddet-i medîdden sonra bir gün pâdişâhın musâhiblerinden biri 'arz idüp ol taşı ol mahalden kaldırmak recâ kıldı. Pâdişâh didi ki: "*Bir emr ki cârî olmuş ola, 'aks kılınmaz. [69b] Eger pâdişâhda sebât ü devâm olmaya, ne vechile saltanat kılur.*" Ol taş âhır-ı 'ömr-ı sultâna dek ol mekânda durdu. Vefâtından sonra evlâdı ol emri tebdîl kılmadılar. el-Hâsıl mademki şer'-i şerîfe muhâlif olan işlerden bi'l-küllîye ferâgat olunmaya, dünyâ nizâm bulmaz, mecâl yoktur. Ammâ hemân şer'-i şerîfe muhkem yapıldı, zahmetsizce düzelir. Pâdişâhlardan biri zemânında böyle bir ihtihâl vâkı' oldu. 'Ulemâ-i kibardan birine 'ilâc su'âl eyledi. Anlar dahi cevâbda bunun 'ilâcı, ahz be-hakk ve i'tâ be-hakkdır, didi. Ya'ni; bu ihtilâlin def'ine 'ilâc, aldığını şer'le almakdır, dahi virdüğünü şer'le virmekdir, didi. Bu kelâm ile 'amel idüp ihtilâlden halâs oldular. Şimdi dahi bununla 'amel olunursa şüphesiz cemî' belâlardan halâs mukarrerdir.

Beyt

Mâ nasihat becây hûd gerdem

Rüzgârı derîn besr-i bir dem

Gir niyâd bi gûş-i rağbet kes

Bir sülâm peyâm bâşda bes*.

²⁵⁴ Sulh (Barış) tayin edilen ecellerin (insanların öldürülememesinin) bekası, mallarında (başkalarına) haram kılınmasıdır.

²⁵⁵ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا = "Çünkü verilen söz, sorumluluğu gerektirir.", **Kur'ân-ı Kerim**, İsra, 17/34.

* Farsça olan bu şiirin doğru okunduğundan emin değiliz.

Ey felek, ‘aksine devr itme nedir bu ‘acele?

‘Ulemâ kaldı ayakda, bâşa çıkdı cehele

[70a] Sa‘y ider ‘ilmi yoğiken kimi râh-ı ‘amele

Geçinir şimdi yâ vâlî yâ velî hep hazele

Ne ‘aceb günlere kaldık göre billâh hele

Geçinir ehl-i kemâl ile berâber cehele

Dâniş ü hilmi yoğiken kimi ‘asmân geçinir

Mûr-ı bî-çâre iken kimi Süleymân geçinir

Bâkıl ahmâk iken fazılla sübhân geçinir

Çalkanup seyl gibi ‘ilmile ‘ummân geçinir

Ne ‘aceb günlere kaldık göre billâh hele

Geçinir ehl-i kemâl ile berâber cehel

Zâl Rüstem bilüp ol şâhlı sanur ki görürse şegāl

Horhor anlar okur cehlle hem dâlî düvâl

Kızılı kara sanur, ağı yeşil, karayı al

Bu kusûr ile sanur kendüsünü ehl-i kemâl

Ne ‘aceb günlere kaldık göre billâh hele

Geçinir ehl-i kemâl ile berâber cehele

Nice nâdân bulunur humkî beter merkebden
Fehmi yokdur haberi yok kütüb ü mektebden

[70b] Durma yabanda gezer taşra çıkup mezhebden
Yine ammâ Hanefî lâfin urur meşrebden

Ne ‘aceb günlere kaldık göre billâl hele
Geçinir ehl-i kemâl ile berâber cehele

‘Ulemâ oldu yüce rütbesi dîvânelerin
Kaldı alçakda yeri ‘âkıl ü ferzânelerin

Bu zemân kadri bilinmez sözü pîrânelerin
Atma yabana yeter cevher-i şâhânelerin

Ne ‘aceb günlere kaldık göre billâh hele
Geçinir ehl-i kemâl ile berâber cehele

Gele ey çerh yeter, ‘aksine devr etme gele
Katı yüz buldu zemânında gürûh-ı cehele

Kimi te’lîf-i kitâb itmeğe eyler ‘acele
Kiminin kasdı kasîde dimeğe yâ gazele

Ne ‘aceb günlere kaldık göre billâh hele
Geçinir ehl-i kemâl ile berâber cehele

[71a] Yoğken tab‘-ı selîmi kimi Süleymân geçinir

Hüsn-ı nazmıyla kimi Hüsrev ve Hassân geçinir

Şa‘ir-i nağz-ı sühan-senc ile yeksân geçinir

Har-ı lâ-yefhem iken eşref-i insân geçinir

Ne aceb günlere kaldık göre billâh hele

Geçinir ehl-i kemâl ile berâber cehele

Âhı âhû sanup anlar gazeli görse gazâl

Çıkarır şi‘ri şa‘îr ve hem okur bâlı bâl

Var iken bunca kusûru o nigû-hîde-hısâl

Bilmeyüp cehlîni eyler yine da‘vâ-yı kemâl

Ne aceb günlere kaldık göre billâh hele

Geçinir ehl-i kemâl ile berâber cehele

Var nice cehil merkeb ki beter merkebdan

Görse at âhûrunu fark idemez mektebdan

Okuyup yazması yok, danîşi yok mezhebden

Ehl-i ‘ilm ile berâber dem urur meşrebdan

Ne ‘aceb günlere kaldık görse billâh hele

Geçinir ehl-i kemâl ile berâber cehele

[71b] Feyziyâ söyle nedür vaz'ı bu divânelerin

Bûm-veş mesken idüp gencini virânelerin

Ta'n ider sözlerine 'âkıl-ı ferzânelerin

Hayf kim kadrini bilmezler o dürdânelerin

Ne 'aceb günlere kaldık göre billâh hele

Geçinir ehl-i kemâl ile beraber cehele

KAYNAKLAR

A. Yazmalar

- NEV'İZÂDE 'ATÂ'Î, **Hadâ'iku'l-hakâ'ik**, neşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.
- SOFYALI KADIZÂDE MEHMED İLMÎ, **Nushü'l-hükkâm Sebebü'n-nizâm**, Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr.327; Süleymaniye Ktp., Reisülküttab,nr. 923; Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 308; Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 309; İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, 6966.
- , **Mesmû'atü'n-nekâyah mecmû'atü'n-nesâ'ih**, Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa nr.629.
- , **Tâcü'r-resâ'il ve minhâcü'l-vesâ'il**, Topkapı Ktp.,Hazine nr. 371. Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa nr.1926.

B. Araştırma- İncelemeler

- AFYONCU, Erhan, “ Sokullu Mehmed Paşa”, **DİA** , C. XXXV, İstanbul 2009.
- AKÜN, Ömer, “Koçi Bey”, **DİA**, C. XXVI Ankara 2002.
- AYCİBİN, Zeynep, “Klasik Osmanlı Padişahı: Sultan IV. Murad”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 220, İstanbul 2016.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Nasihat” **DİA**,. C. XXXII, İstanbul 2004.
- ÇİÇEKLER, Mustafa,” Sa ‘dî-i Şîrâzî”, **DİA**, C. XXXV. , İstanbul 2008.
- ÇOLAK, Songül, “Abdülaziz Risalesine Göre 17. Yüzyılda Osmanlı Merkez Ordusu”, **History Sudies International Journal of History**, Sayı: 2, Ankara Yabancı Diller Fakültesi 2010.
- DENİZ, Sebahat, “Kadızâde Mehmed İlmî'nin Sultan IV. Murad için Yazdığı Manzum Duânâme'si”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 1, İstanbul 2008.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Lütfi Paşa”, **DİA**, C. XXVII, Ankara 2003.
- İLGÜREL, Mücteba, “Celali İsyanları”, **DİA** , C. VII, İstanbul 1993.
- LEVEND, Agâh Sırrı, “ Siyaset-Nameler”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, c.10, TDK Yay, Ankara 1962.
- ÖZ, Mehmet , **Kanun-ı Kadimin Peşinde**, Dergâh Yay., İstanbul 2013.

PALA, İskender, “Nasihatnâme”, **DİA**, C. XXXII, İstanbul 2004.

ŞAHİN, Harun, “Nasihat-nâme Literatürüne Göre Osmanlı Devleti’nin Sosyo-Ekonomik Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **Akademik Bakış Dergisi**, Kırgızistan 2003.

ŞENER, H. İbrahim - YILDIZ, Alim, **Türk İslâm Edebiyatı Dergisi**, Rağbet Yay., İstanbul 2003.

TERZİOĞLU, Derin, “Bir Tercüme ve Bir İntihal Vakası: Ya da İbn Teymiyye’nin Siyâsetü’ş-şer’iyye’sini Osmanlıca’ya Kim(ler), Nasıl Aktardı?”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi**, 31/11(2007).

ULUDAĞ, Süleyman, “Hasan-ı Basrî”, **DİA**, C. XV, İstanbul 1997.

ÜREKLİ, Bayram, “Dördüncü Murad Devrine Dâir Kadı-zâde’nin Bir Manzûmesi”, **S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, Sayı: 11, Sakarya 1997.

YÜCEL, Yaşar, **Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar**, TTK Yay., Ankara 1988.

C. Müracaat Kaynakları

BABİNGER, Fanz, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, çev. Çoşkun Üçok, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1992.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi, Ankara 2003.

KANAR, Mehmet, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Derin yay., İstanbul 2005.

KARAMAN, Hayrettin, A.Özek, İ. K.Dönmez, M. Çağrı, S. Gümüş, A. Turgut, **Kur’an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2005.

REDHOUSE, James W., **Turkish and English Lexicon**, İstanbul 2015.

ŞEMSEDDİN SÂMÎ, **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yay., İstanbul 2010.

YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, **Hak Dini Kur’ân Dili**, C. IV-V-VII, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık – Nusrettin Boilelli- Abdullah Yücel, Azim Dağıtım, İstanbul 2007.

D. İnternet Kaynakları

Kubbealtı Lügati, Kubbealtı Akademisi Kùltür Sanat Vakfı, <http://lugatim.com/>,
(Erişim Tarihi: 20.05.20)

ÖZGEÇMİŞ

Hatice KESKİN 1979 yılında Bayburt'un Saraycık Köyünde dünyaya geldi. İlkokulu doğduğu köyde okuduktan sonra 1997'de orta okulu dışardan bitirip ardından Açık Lisede, lise eğitimi tamamladı. 2011 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümünden ve Çift Anadal programı kapsamındaki Sosyoloji Bölümünden mezun oldu. Bu dönemlerde Açık Öğretim Fakültesi Sosyal Bilimler Bölümünü de bitirdi. Ardından Yüksek Lisans eğimine Mimar Sinan Üniversitesinde başladı. 2011 yılından itibaren ise özel kurumlarda tarih öğretmeni olarak çalışmaktadır.

